

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: Психологія

Науковий журнал

Виходить 4 рази на рік

Серія заснована у липні 2006 р.

Том 18. Випуск 1 (27). Частина 3. 2013

Матеріали

Першої Міжнародної науково-практичної конференції

*«Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації
життєвого шляху»*

Одеса

«Астропринт»

2013

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

ODESA NATIONAL UNIVERSITY HERALD

Series: Psychology

Scientific journal

Published four times a year

Series founded in July, 2006

Volume 18. Issue 1 (27). Part 3. 2013

Odesa
«Astroprint»
2013

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Редакційна колегія журналу:

І. М. Коваль, д-р політ. наук (*головний редактор*), **О. В. Запорожченко** (*заступник головного редактора*), **В. О. Іваниця** (*заступник головного редактора*), **Є. А. Стрельцов** (*заступник головного редактора*), **С. М. Андріївський**, **Ю. Ф. Ваксман**, **В. В. Глебов**, **Л. М. Голубенко**, **Л. М. Дунаєва**, **В. В. Заморов**, **Є. В. Круглов**, **В. Г. Кушнір**, **В. В. Менчук**, **О. В. Сминтина**, **В. І. Труба**, **О. В. Тюрін**, **Є. А. Черкез**, **Є. М. Черноіваненко**

Редакційна колегія серії:

Т. П. Вісковатова, д-р психол. наук (*науковий редактор*); **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук (*заступник наукового редактора*); **З. О. Кіреєва**, д-р психол. наук; **Ж. П. Вірна**, д-р психол. наук; **Л. В. Засекіна**, д-р психол. наук; **В. Й. Бочелюк**, д-р психол. наук; **Т. В. Сак**, д-р психол. наук; **В. У. Кузьменко**, д-р психол. наук; **О. С. Цокур**, д-р пед. наук; **Т. П. Чернявська**, д-р психол. наук

Editorial board of the journal:

I. M. Koval (*Editor-in-Chief*), **O. V. Zaporozhchenko** (*Deputy Editor-in-Chief*), **V. O. Ivanytsia** (*Deputy Editor-in-Chief*), **E. L. Streltsov** (*Deputy Editor-in-Chief*), **S. M. Andrievsky**, **Yu. F. Vaksman**, **V. V. Glebov**, **L. M. Golubenko**, **L. M. Dunaeva**, **V. V. Zamorov**, **V. E. Kruglov**, **V. G. Kushnir**, **V. V. Menchuk**, **O. V. Smyntyna**, **V. I. Truba**, **O. V. Tyurin**, **E. A. Cherkez**, **E. M. Chernoiivanenko**

Editorial board of the series:

T. P. Viskovatova, Doctor of psychological sciences (*scientific editor*); **V. I. Podshivalkma**, Doctor of sociological sciences (*deputy of scientific editor*); **Z. O. Kireeva**, Doctor of psychological sciences; **Z. P. Virna**, Doctor of psychological sciences; **L. V. Zasekina**, Doctor of psychological sciences; **V. Y. Bochelyuk**, Doctor of psychological sciences; **T. V. Sak**, Doctor of psychological sciences; **V. U. Kuz'menko**, Doctor of psychological sciences; **O. S. Tsokur**, Doctor of pedagogical sciences; **T. P. Chernyavska**, Doctor of psychological sciences

ЗМІСТ

Павлова В. С. Проблема перфекціонізму особистості та чинників, які впливають на його формування й розвиток	8
Панга М. В. Методика виокремлення представників середнього класу в умовах українських реалій	17
Панов М. С. Психологічний супровід формування правової культури підлітків з вадами зору	24
Пирлик М. А. Організація психологічного тренінгу з формування адекватної самооцінки як умови зниження агресії у підлітків	31
Прокопчук І. В., Захарова А. И. Особенности проявления дезадаптации у больных кожными заболеваниями	38
Прудка Л. М. Професійна стійкість як складова частина психічної стійкості особистості	44
Пудич С. А. Скрытая политическая реклама в новостных сюжетах как средство манипуляции электоральным поведением в современной Украине	50
Пузь І. В. Індивідуально-психологічні особливості вагітних жінок з медичним абортom в анамнезі	58
Радчук В. М. Види психологічної готовності до і у шлюбно-сімейних взаєминах	69
Рибалка В. В. Визначення особистості, особистісно визначене опосередкування просторово-часової основи буття та персонологічний інтелект психолога	76
Руда Н. Л. Становлення соціального інтелекту: онтогенетичний аспект	89
Рудюк О. В. Феномен професійної ідентичності у детермінації переживання безробітними професійних криз	97
Сагайдак А. Н. Коррекция архетипических жизненных сценариев «преследователь — жертва» в аналитическом процессе	104

Самсонова Е. В. Управление жизненными кризисами личности на основе теории ролей	110
Свинаренко Р. М. Проблема виокремлення наукових парадигм в психології часу	114
Сейдаметова С. И. Личностные особенности женщин с ортопедическим дефектом травматического генеза	121
Сеник О. М. Роль часової орієнтації на позитивне минуле у реалізації конструктивних поведінкових стратегій	130
Сердюк Н. М. Психологічні особливості асертивної особистості	139
Сологуб Д. С. Особенности стилів батьківського виховання та емоційних характеристик у матерів з різним рівнем соціального благополуччя	147
Сокиржинская О. О. Современные исследования в психологии времени и особенности восприятия времени у спортсменов	154
Стасько О. Г., Франчук О. Ю. Можливості застосування казки у пізнанні життєвого сценарію суб'єкта	162
Таций В. М. Основні емпіричні гаранті психологічної захищеності особистості.....	170
Усатенко О. М. Особенности глибиннопсихологічного пізнання на матеріалі невербальної методики «Дорога власного життя»	177
Фалько Н. М. Психологічні детермінанти збереження психічного здоров'я студентів як чинника гармонізації освітнього простору	184
Хан О. О. Методологія дослідження розвитку в особистості когнітивної сфери громадської свідомості	192
Хомик В. С. Біографічна ідентичність: психологічна травма та конструювання смислу картини життєвого шляху	198
Цілинка І. О. Дослідження моральної сфери студентів ВНЗ	207
Цешнатій О. Б. Гендерна ідентичність як проблема комунікативної практики	216

Чеховская А. В. Влияние применения психокоррекционной программы на развитие социальных навыков у детей 3–5 лет с расстройствами аутистического спектра	226
Шахова Н. Є. Проблема цінностей та ціннісних орієнтацій особистості в психологічній науці	231
Шебанова В. І. Харчові деформації в дзеркалі ритуалу	238
Яновський М. І. Принцип «золотого перетину» як основа моделі гармонійних взаємостосунків між суб'єктами.....	244
Яремчук О. В. Історична психологія та акмеологія: досвід застосування теорії етнокультурної міфотворчості особистості	253
Інформація для авторів	262

УДК 316.613:159.9.016.133(045)

Павлова В. С.

аспірант кафедри практичної психології
Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

ПРОБЛЕМА ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ОСОБИСТОСТІ ТА ЧИННИКІВ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ЙОГО ФОРМУВАННЯ Й РОЗВИТОК

У статті запропоновано огляд зарубіжних та вітчизняних теоретичних й емпіричних досліджень природи перфекціонізму. Зроблено спробу проаналізувати проблему перфекціонізму особистості та чинників, які впливають на його формування й розвиток.

Ключові слова: перфекціонізм, концепції перфекціонізму, структура перфекціонізму, соціально-культурні чинники, сімейні чинники, особистісні чинники.

Постановка проблеми. Перфекціонізм є проблемою, яка широко дискутується й останнім часом активно вивчається як за кордоном, так і в Україні. Особливої актуальності вивчення феномену перфекціонізму набуває у зв'язку з «нарцисизацією» культури в епоху постмодернізму «з властивим їй зловживанням сучасними технологіями задоволення потреб, хаотичною і надзвичайно мінливою системою норм і цінностей, продукуюваною суспільством» [3].

Вітчизняна культурно-історична концепція дає змогу розглядати як джерело розвитку перфекціонізму особливий соціокультурний дискурс сучасності, який задає специфічні форми і способи соціалізації: культ досконалості, успіху, сили й емоційної стриманості. Саме цей курс досконалості веде до інтеріоризації патологічних патернів саморегуляції та емоційної регуляції, розвитку деструктивних стилів соціальної взаємодії, зокрема, надавтономії і надзалежності.

Вивчення перфекціонізму набуває в сучасній психології актуального статусу, особливо це стосується питань про його психологічний зміст та чинники, які впливають на формування та розвиток цього феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен перфекціонізму як психологічна категорія є досить новою проблемою, що досліджується переважно за кордоном. Останнім часом ця тема висвітлювалася в роботах російських науковців (Н. Гаранян, С. Степанов, І. Грачова, С. Єніколопов, Є. Соколова, П. Циганкова, А. Холмогорова, Т. Юдеева, В. Ясна) та українських вчених (І. Гуляс, Л. Данилевич, О. Лоза, Г. Чепурна). Основний доробок у дослідженні перфекціонізму та чинників, що сприяють його виникненню й розвитку, належить зарубіжним вченим (Д. Барнс, С. Блатт, Р. Фрост, П. Х'юїтт, Г. Флетт, Д. Хамачек, Д. Боучер, Л. Девідсон, Р. Слейні, Л. Террі-Шорт, Р. Оуенс, П. Слейд).

Мета статті: проаналізувати сучасні дослідження проблеми перфекціонізму особистості та чинників, які впливають на його формування й розвиток.

Виклад основного матеріалу. Перфекціонізм (від лат. perfectio) — переконаність у тому, що вдосконалення, як власне, так і інших людей, є тією метою, до якої повинна прагнути людина. Поняття перфекціонізму виникло в протестантському середовищі ХІХ століття, пізніше трансформувалося в класичний перфекціонізм І. Канта, Г. Лейбніца, марксистів і тлумачилося спочатку як внутрішнє вдосконалення моральності, розвиток талантів і дарувань. Ніцшеанська філософія надлюдини також є різновидом перфекціонізму.

На побутовому рівні перфекціонізм розуміють як надмірне прагнення до досконалості, високу вимогливість до себе й до людей, які оточують. Можемо зустріти такі синоніми до поняття «перфекціонізм»: «досконалий», «довершений», «бездоганий», «ідеальний», «неперевершений», «взірцевий», «вікінчений» тощо. Іноді перфекціонізмом називають «синдромом відмінника» — через бажання все в житті робити на «відмінно».

Упродовж порівняно недовгої історії свого вивчення у психології перфекціонізм перетворився на предмет пильного інтересу й численних емпіричних досліджень та наукових дискусій. З'явившись уперше як самостійний психологічний термін в ранніх роботах М. Холлендера, перфекціонізм спочатку розглядався як конструкт з єдиним параметром — «надмірно високі стандарти особистості» [2]. Надалі уявлення про цей феномен істотно розширилося, в сучасних концепціях перфекціонізм вивчається як складний, багатовимірний конструкт, причому зміст його залишається предметом активної наукової полеміки.

Так, найвідоміші концепції головним складником перфекціонізму визначають надмірно завищені стандарти особистості по відношенню до виконання діяльності (своєї або інших людей).

Зокрема, концепція Р. Фроста базується на шести параметрах перфекціонізму: 1) «особистісні стандарти» (схильність висувати надвисокі стандарти в поєднанні з надмірною важливістю відповідати цим стандартам, що породжує коливання самооцінки й хронічну невдоволеність діяльністю); 2) «заклопотаність помилками» (негативна реакція на помилки, схильність вбачати в помилці невдачу); 3) «сумніви у власних діях» (перманентні сумніви щодо якості виконання дій); 4) «батьківські очікування» (сприйняття батьків такими, які мають дуже високі очікування); 5) «батьківська критика» (сприйняття батьків такими, що надмірно критикують); 6) «організованість» (відображення важливості порядку й організованості) [9].

У концепції канадських учених П. Х'юїтта і Г. Флетта перфекціонізм розглядається крізь призму його соціальних аспектів і виокремлюються його чотири основні компоненти: «Я-адресований перфекціонізм», «перфекціонізм, адресований іншим людям», «перфекціонізм, адресований світові в цілому», «соціально пропонований перфекціонізм» [11]. В американській моделі Р. Слейні головним параметром перфекціонізму є «розбіжність» (discrepancy) як суб'єктивне сприйняття особистістю постійних невдач у прагненні відповідати власним високим стандартам; додаткові компоненти перфекціонізму — параметри «стандарти» і «схильність до порядку» [13].

На нашу думку, оригінальну модель перфекціонізму розробили російські психологи Н. Гаранян і А. Холмогорова, які виокремили у структурі перфекціонізму такі параметри, як завищені, порівняно з індивідуальними можливостями, стандарти діяльності та претензії; надмірні вимоги до інших і завищені очікування від них; сприйняття інших людей як таких, що делегують високі очікування; постійне порівняння себе з іншими людьми з орієнтацією на найуспішніших індивідів; дихотомічна оцінка результату діяльності та її планування за принципом все або нічого; селекція інформації про власні невдачі та помилки [2].

Проведений аналіз сучасних досліджень перфекціонізму дає змогу зафіксувати такі основні напрями наукових розвідок цієї проблеми:

а) вивчення психологічної структури перфекціонізму (Дж. Ешбі, Д. Барнс, Г. Флетт, Р. Фрост, Р. Хейнберг, П. Х'юїтт, М. Холлендер, К. Райс, Р. Слейні, Н. Гаранян, Т. Юдеева та ін.);

б) розробка й адаптація методів діагностики перфекціонізму (Дж. Ешбі, А. Бек, Д. Барнс, Г. Флетт, П. Х'юїтт, П. Слейд, К. Райс, Р. Слейні, І. Грачова, С. Єніколопов, Т. Юдеева, В. Ясная та ін.);

в) виявлення зв'язку перфекціонізму особистості з хронічним суб'єктивним дискомфортом (А. Бек, С. Блатт, Г. Флетт, Р. Фрост, Р. Хейнберг, П. Х'юїтт, С. Холт, Дж. Матіа, А. Ньюбауер, П. Пілконіс, Д. Куалнан, Е. Шеврон, Н. Гаранян, А. Холмогорова та ін.);

г) створення типологій перфекціонізму (К. Адкінс, Дж. Ешбі, Р. Фрост, Д. Хамачек, В. Паркер, П. Слейд, Р. Слейні, Р. Стampf, Н. Гаранян та ін.);

д) корекція перфекціонізму (А. Аушбот, Дж. Бароу, С. Бродей, Д. Барнс, А. Хардер, П. Х'юїтт, К. Фергсон, Г. Флетт, А. Форбс, Ф. Фрост, М. Гардінер, Х. Кірн, М. Кінг, А. Мартін, С. Мур, Р. Шафран, М. Ларських, С. Ларських та ін.);

е) дослідження перфекціонізму обдарованих дітей у педагогічній науці (К. Дебровський, Л. Сільверман, Г. Бурменський, Е. Бистрицька та ін.);

ж) вивчення феномену перфекціонізму в професійній діяльності (Д. Бокум, А. Мар'є, П. Флакман та ін.).

Сьогодні активність вивчення перфекціонізму дає можливість стверджувати, що цей феномен став важливою характеристикою людини нашого часу, він відіграє значну роль у регуляції поведінки особистості. Перфекціонізм привертає увагу дослідників ще й тим, що його позитивний вплив на соціальну поведінку особистості виявляється у підвищенні активності діяльності відповідно до соціально схвалюваних цілей; деструктивне ж прагнення бути успішним посилює критичне ставлення до себе і провокує хронічне незадоволення собою.

Перфекціонізм задає певний ритм життєдіяльності сучасної людини, що визначає стиль, якість та швидкість її соціальної активності. Фактично всі сучасні дослідники дотримуються думки про те, що перфекціонізм — це суб'єктивний за своєю природою соціально зумовлений психологічний феномен, який не існує поза культурним контекстом. Відповідно, для його повного розуміння необхідно аналізувати не тільки індивідуальний, сімей-

ний досвід і особистісні характеристики людей, а й соціально-культурні умови, в яких вони живуть.

Перфекціоністські тенденції широко представлені в культурі нарцисизму, характерній для сучасної європоцентрованої цивілізації. Висока швидкість соціальних змін, нестабільність життєвих норм, зразків і стандартів розмивають внутрішньоособистісні норми. У нарцисичній культурі неправдивих, спотворених уявлень та еталонів найціннішими стають видимі, поверхневі атрибути сили, благополуччя, краси та успішності. Тому для обґрунтування цінності своєї особистості та затвердження почуття самоповаги найочевиднішим стає шлях досягнення висот у сфері кар'єри та зовнішності — тобто в тих галузях, які знаходяться «на огляді» у безпосереднього соціального оточення.

Ключову роль у створенні культу досконалості та нав'язуванні нереалістичних стандартів й ідеалів, безумовно, відіграють засоби масової інформації. Результати опитування, проведеного серед читачок журналу «Psychology Today», свідчать, що 85 % жінок зазнали значного впливу медіа-образів при формуванні своїх уявлень про ідеальну зовнішність.

Засвоєння трансльованих ЗМІ еталонів зовнішньої привабливості, поза сумнівом, впливає на виникнення в людей (насамперед, у підлітків і молоді) хронічного незадоволення власною зовнішністю. Низка авторів виявили пряму залежність між незадоволенням своїм тілом і часом, який проводять підлітки й молоді люди перед телевізором за переглядом програм «іміджевої та тілесно орієнтованої» тематики [1].

Можна стверджувати, що реальний рівень перфекціонізму соціально детермінований і дуже залежний від культури й субкультури, до якої належить людина. Перфекціоністські тенденції є наслідками засвоєння цінностей сучасної західної індивідуалізованої культури.

Але ми можемо припустити, що не тільки дії соціально-культурних чинників роблять людей такими сприйнятливими до перфекціоністських настанов. Відомо, що найуразливіші підлітки та молодь, переважно жіночої статі (проте й серед них є індивідууми), цілком задоволені своїм зовнішнім виглядом, працею, навчанням тощо, незважаючи на об'єктивну невідповідність сучасним еталонам.

На нашу думку, для повного висвітлення питання формування й розвитку перфекціонізму необхідно розглянути сімейний та особистісний рівні. Ймовірно, поведінка батьків значно впливає на формування перфекціоністських настанов у дітей і вони відіграють навіть важливішу роль, ніж засоби масової інформації.

Психологи, посилаючись на численні приклади, зазначають, що перфекціоністська орієнтація починає формуватися, як правило, ще в молодшому шкільному віці, а іноді — й раніше. Вирішальними в її виникненні є чинники сімейного виховання. Стосовно цього питання серед психологів існує кілька точок зору.

Так, на думку С. Степанова, головним чинником, який провокує перфекціонізм, стає авторитарний стиль виховання, що поєднує в собі високі вимоги, жорсткий дисциплінарний режим і недостатню емоційну підтримку.

ку та участь. У таких умовах на дитину покладаються великі надії — їй належить виправдати батьківські сподівання, примножити їхні досягнення й уникнути їхніх помилок [5].

Дитина дуже рано починає розуміти: любов батьків їй необхідно заслужити своєю зразковою поведінкою, бездоганним виконанням їхніх вимог і високими успіхами в будь-якій діяльності, яку вони схвалюють. Тобто, добре ставлення батьків до дитини зумовлене її успіхами. Частіше перфекціоністами стають єдині діти, а коли дітей в сім'ї декілька, то тут найуразливішими виявляються первістки.

Як зазначає С. Степанов, зі вступом до школи ці успіхи чітко формалізуються у вигляді шкільних оцінок. І тільки статус «круглого відмінника», першого учня в класі, переможця всіляких конкурсів і олімпіад, а згодом — і золотого медаліста дозволяє дитині відчути свою значущість, отримати таке необхідне їй схвалення та участь з боку найрідніших людей. Природні ускладнення в досягненні цього статусу фруструють дитину, породжують постійний стрес. Невдачі вона переживає у край хворобливо, аж до суїцидних спроб [5].

Привертає увагу наукова позиція Д. Хамачека, який стверджує, що невротичний перфекціонізм походить із дитячого досвіду взаємодії з батьками, які не схвалюють або мінливо проявляють схвалення, та чия любов завжди умовна — залежить від результатів діяльності дитини. У першому випадку дитина прагне стати досконалою не тільки для того, щоб уникнути несхвалення інших, але й для того, щоб нарешті прийняти саму себе через надлюдські зусилля і грандіозні досягнення. У другому — дитина приходиться до розуміння: тільки добре виконання діяльності робить її цінною [10]. Батьки перфекціоніста — надмірно критичні, вимогливі і, взагалі, надають дуже мало підтримки дитині.

Так С. Блатт, узагальнюючи ідеї Д. Хамачека, Д. Барнса і М. Холлендера, зазначає, що таким дітям не вдається виробити концепцію «в міру доброго результату». Переоцінка результату виконання діяльності шкодить любові та близькості. Дитина змушена залишатися «безпомилковою», щоб задовольнити батьківські очікування та уникнути критики. Маленький перфекціоніст продовжує діяти в надії завоювати батьківське схвалення: «Якщо я ще постараюся, якщо я стану досконалим, — мої батьки будуть мене любити» [6].

Проводячи дослідження проблеми формування перфекціонізму, С. Блатт установив чотири типи раннього досвіду, які впливають на формування перфекціоністського мислення:

- а) надмірно критичні та вимогливі батьки;
- б) батьківські очікування і стандарти — надмірно високі; критика при цьому — непряма;
- в) батьківське схвалення відсутнє або непослідовне та умовне;
- г) батьки-перфекціоністи служать моделями для навчання перфекціоністських настанов і форм поведінки [6].

У дослідженнях Н. Гаранян на студентській вибірці було виявлено прямий кореляційний зв'язок між перфекціонізмом у матерів і перфекціонізм

мом у доньок, проте не був встановлений зв'язок за цим параметром між показниками батька й доньки. Однак, як зазначає дослідниця, залишається незрозумілим: чи батьки насправді встановлюють надто високі стандарти для своїх дітей, чи діти схильні сприймати своїх батьків як таких, що встановлюють дуже високі стандарти і надто критичні [2].

У дослідженні Р. Фроста та його колег виявлено, що саме жорсткість материнських стандартів асоціювалася з перфекціонізмом. Для батьків така закономірність не була встановлена. З рівнем перфекціонізму в дочок корелювало сприйняття суворості батька доньками (але не суворість обох батьків). Рівень перфекціонізму в матерів був пов'язаний з великою кількістю психопатологічних симптомів у дочок. Цікаво, що рівень перфекціонізму в батьків був пов'язаний з менш інтенсивною симптоматикою у дочок [9].

На думку С. Блатта, ці дані повністю співпадають із психоаналітичними спостереженнями, згідно з якими фантазії про досконалість служать нарцисичним захистом для контролю занадто суворими, осудними і деструктивними батьками. Вони, на думку вченого, дозволяють висунути припущення про те, що батьківський рівень перфекціонізму та їх потреби у власній досконалості й досконалості своїх нащадків можуть служити головним механізмом передачі депресії від батьків до дитини між поколіннями [6].

Деякі автори вважають, що перфекціонізм спочатку може виникати як адаптивна настанова, проте у процесі життя він стає деструктивним для безлічі людей. По-перше, з часом поведінка навіть при позитивному перфекціонізмі може призводити до несприятливих наслідків — хронічної перевтоми, труднощів, пов'язаних з концентрацією уваги. Зміна життєвих обставин може ускладнити досягнення раніше досягнутих стандартів. Нарешті, індивід може вважати, що його поведінка має лише позитивні для нього самого наслідки, і при цьому не усвідомлювати негативних наслідків власного перфекціонізму для інших людей.

Отже, аналіз сучасних досліджень перфекціонізму дає змогу стверджувати, що значний вплив на його формування здійснюють відносини «дитина — батьки». Це перш за все пов'язано з очікуванням батьків і оцінюванням ними своїх дітей.

Визначаючи перфекціонізм як складне багатовимірне явище, ми можемо стверджувати, що на його формування й розвиток суттєво впливають особистісні чинники. Багато психологів, які проводять дослідження особистісних чинників перфекціонізму, говорять про його високу кореляцію з нейротизмом, виділяють також самокритицизм, низьку самооцінку [12] і соціальну тривожність [8], а також я-орієнтований і, особливо, соціально-пропонований перфекціонізм.

Деякі автори вважають, що свій внесок у формування перфекціонізму може зробити і статево-рольова ідентичність [12]. Г. Аріна і С. Мартинов з'ясували, що у сфері ціннісних орієнтацій людей, схильних до перфекціонізму, гіпертрофована значущість зовнішньої привабливості й відповідності сучасній моді, а в системі їх самовідношення спостерігається дефіцит упевненості в собі й самоповаги [1].

Так, у працях А. Распопової встановлено, що на розвиток перфекціонізму найбільше впливають: мотивація досягнення успіху, мотивація уникнення невдач, локус контролю, схильність до консерватизму й конформізму, тривожність, самооцінка. З віком кількість особових детермінант, що впливають на його прояв, знижується; показано, що максимальна взаємозумовленість перфекціонізму і особистісних властивостей має місце в підлітковому віці за рахунок найбільшої чутливості до перфекціоністських вимог, стійкість до яких виявляється з дорослішанням; представлені гендерні особливості прояву перфекціонізму, які полягають у тому, що жінки більше орієнтовані на перфекціоністські вимоги, що висувуються соціальним оточенням, а чоловіки — на вимоги власної особистості [4].

Отже, в наукових колах існує думка про те, що перфекціонізм — це риса особистості. Вона передбачає надмірно високі стандарти й неможливість відчутти задоволення результатами діяльності. Стать, вік і освіта людини впливають на прояв перфекціоністських рис. Перфекціонізм може мати місце в структурі різних типів особистостей.

Висновки. Проведений аналіз теоретичних та емпіричних досліджень проблеми перфекціонізму дає змогу стверджувати, що на сьогодні існують різні підходи щодо визначення перфекціонізму й окреслення його змісту та структури. Тому ці питання є дискусійними. Більшість дослідників вважають, що можна визначити такі групи основних чинників, які зумовлюють його вияв: соціально-культурні, сімейні, особистісні.

Сучасне індивідуалізоване західне суспільство з його цінностями успіху та процвітання генерує культ досконалості завжди й у всьому, нав'язуючи людям за допомогою дії ЗМІ нереалістичні стандарти й ідеали. Міра сприйнятливості до впливу соціокультурних чинників багато в чому зумовлена особливостями сімейних систем. Так, в сім'ях людей з високим рівнем перфекціонізму виявляються порушення дитячо-батьківської прихильності та підвищений рівень критики з боку батьків, які стимулюють прагнення своїх дітей до досконалості.

Феномен перфекціонізму пов'язаний також із кластером таких особистісних характеристик, як нейротизм, низька нестійка самооцінка, статево залежність і спотворення гендерної та тілесної ідентичності. З огляду на це вважаємо актуальним і доцільним вивчення особливостей формування перфекціонізму в контексті психопедагогічної моделі.

Список літератури

1. Арина Г. А. Средства массовой информации как фактор возникновения озабоченности собственной внешностью в юношеском возрасте / Г. А. Арина, С. Е. Мартынов // Культурно-историческая психология. — 2009. — № 4. — С. 105–114.
2. Гаранян Н. Г. Перфекционизм как фактор студенческой дезадаптации / Н. Г. Гаранян, Д. А. Андрусенко, И. Д. Хломов // Психологическая наука и образование. — 2009. — № 1. — С. 72–81.
3. Парамонова В. В. Перфекционизм при тревожных и депрессивных расстройствах : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.04 «Медицинская психология» / В. В. Парамонова. — Москва, 2011. — 25 с.

4. Распопова А. С. Особенности взаимосвязи перфекционизма и личностных свойств спортсменов / А. С. Распопова // *Материалы Всероссийского форума «Молодые ученые — 2010»*. — М. : Физическая культура, 2010. — С. 171–172.
5. Степанов С. С. Популярная психологическая энциклопедия / С. С. Степанов. — М. : Эксмо, 2005. — 672 с.
6. Blatt S. J. The Destructiveness of Perfectionism: Implications for the Treatment of Depression / S. J. Blatt // *American Psychologist*. — 1995. — № 12, Vol. 49.
7. Burns D. D. A perfectionist s script for self-defeat / D. D. Burns // *Psychology Today*. — 1987. — November. — P. 34–52.
8. Davis C. The relationship of personality factors and physical activity to body satisfaction in men / C. Davis, S. Elliott, M. Dionne // *Personality and Individual Differences*. — 1991. — V. 12. — P. 7.
9. Frost R. The dimensions of perfectionism / R. Frost, P. Marten, C. Lahart // *Cogn. Ther. Res.* — 1990. — V. 14. — P. 449–468.
10. Hamachek D. Psychodynamics of normal and neurotic perfectionism / D. Hamachek // *Psychology*. — 1978. — V. 15. — P. 27–33.
11. Hewitt P. Perfectionism in the Self and Social context: conceptualization, assesment and association with psychopathology / P. Hewitt, G. Flett // *J-1 of Personality and Social Psychology*. — 1991. — V. 60, № 3. — P. 456–470.
12. Paquettea M. C. Sociocultural context of women’s body image / M. C. Paquettea, K. Raine // *Social Science and Medicine*. — 2004. — V. 59. — P. 5.
13. Slaney R. The Almost Perfect Scale-Revised / R. Slaney // *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*. — 2001. — V. 34, № 3. — P. 130–145.

Павлова В. С.

аспирант кафедры практической психологии
Классического частного университета (г. Запорожье)

ПРОБЛЕМА ПЕРФЕКЦИОНИЗМА ЛИЧНОСТИ И ФАКТОРОВ, КОТОРЫЕ ВЛИЯЮТ НА ЕГО ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ

Резюме

В статье предлагается обзор зарубежных и отечественных теоретических, а также эмпирических исследований природы перфекционизма. Сделана попытка проанализировать проблему перфекционизма личности и факторов, которые влияют на его формирование и развитие.

Ключевые слова: перфекционизм, концепции перфекционизма, структура перфекционизма, социально-культурные факторы, семейные факторы, личностные факторы.

Pavlova V. S.

Graduate, Chair of Applied Psychology
Classic private university, с. Zaporizhzhya

**PROBLEM OF PERFECTIONISM OF PERSONALITY AND FACTORS
WHICH INFLUENCE ON HIS FORMING AND DEVELOPMENT**

Summary

The article provides an overview of special attention is dedicated to reviews of foreign and native theoretical and empirical studies of perfectionism nature. An attempt is made to analyze the origins of perfectionism factors influencing on his forming and development.

Key words: perfectionism, conceptions of perfectionism, structure of perfectionism, sociocultural factors, domestic factors, personality factors.

УДК 159.923:324

Панга М. В.

аспірантка

Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

МЕТОДИКА ВИОКРЕМЛЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ

Відсутність загально прийнятої дефініції та ролі середнього класу і чітко визначених критеріїв виокремлення представників середнього класу становлять, на сьогоднішній день, основні перешкоди вивчення даної проблеми. У статті розглядаються критерії виокремлення середнього класу. Також представлено питання анкети та альтернативи відповідей, які можуть ідентифікувати респондента як представника середнього класу українського суспільства.

Ключові слова: середній клас, об'єктивні та суб'єктивні критерії виокремлення середнього класу.

Проблема. Науковці в останні роки широко обговорюють проблему формування середнього класу та пошук актуальних критеріїв виокремлення середнього класу в Україні [2; 5–9; 11]. Актуальність цього суспільного феномену полягає в тому, що процвітання держави багато в чому залежить від існування потужного середнього класу як надійної соціальної бази ринкових реформ і активної сили, що виражає і відстоює інтереси всього суспільства. Інтерес до вивчення середнього класу виявляє і психологія, адже вивчення психологічних особливостей представників середнього класу дозволить краще усвідомити функції та роль середнього класу українського суспільства. Основна методологічна проблема полягає у відсутності загально прийнятої дефініції середнього класу і чітко визначених критеріїв віднесення людей до середнього класу, що і спричинює існування великої кількості окремих методик (технік виокремлення представників середнього класу), які переважно не дозволяють глибинно вивчити середній клас та його особливості. Дослідженням середнього класу українського суспільства (та пострадянських загалом) бракує єдиного підходу до вивчення середнього класу; підходу, який би увібрав в себе не тільки суто формальні критерії виокремлення представників середнього класу, а й дозволив би розробити соціально-психологічний портрет типового «середнього».

Мета статті: проаналізувати основні об'єктивні та суб'єктивні критерії виокремлення представників середнього класу та, як результат, запропонувати власну авторську анкету виокремлення представників середнього класу.

Логіка вивчення середнього класу у контексті психологічної науки вимушує нас зробити перелік критеріїв, що ідентифікують респондента як потенційного представника українського середнього класу. Загалом, ми виокремили вісім критеріїв: матеріальний статус, професія (рід занять), автономність (локус контролю), соціальний статус, самоідентифікація, фі-

нансове мислення, індивідуальний («дієвий») оптимізм, низький рівень патерналізму. Як можна бачити, нами було відібрано критерії різного характеру, тобто як об'єктивні, так і суб'єктивні. Отже, всі критерії можна об'єднати в наступні групи: об'єктивні та суб'єктивні (психологічні) критерії ідентифікації представників середнього класу.

Відповідно до групи об'єктивних критеріїв ми додали ті, які зазвичай застосовуються соціологами при виокремленні представників середнього класу. До психологічних критеріїв ми віднесли ті, що було описано у психологічній літературі і ті, які є психологічними за своєю природою та походженням. На нашу думку, саме таке формування набору критеріїв виокремлення представників середнього класу є найбільш доречним, враховуючи неоднозначну соціально-економічну та політичну ситуації в Україні. Наш набір критеріїв поєднує в собі соціологічні традиції стратифікації суспільства та психологічний аналіз. Зупинимось детальніше на кожній групі критеріїв.

Об'єктивні критерії

1) *Матеріальний статус* (Т. І. Заславська, О. В. Симончук) [4; 8]. Такий критерій носить суто формальний характер і найчастіше використовується економістами та соціологами для виокремлення представників середнього класу. Представник середнього класу повинен мати достатньо грошей для існування в якісних умовах, які б задовольняли основні потреби (фізичні потреби, потреба у безпеці і так далі). Іншими словами, якщо таких умов існування нема, то людина не зможе далі повноцінно виконувати соціальні функції середнього класу. Отже, деякі зміни можуть сприйматися як потенційно небезпечні, а це в свою чергу і робить представників середнього класу небайдужими до проблем сьогодення.

2) *Соціальний статус* (Є. І. Головаха, О. В. Симончук) [2; 8]. Застосування цього критерію пов'язане з найбільш широким визначенням середнього класу як сукупності суспільних груп, що займають проміжне положення між крайніми соціальними класами, між «верхами» та «низами» соціальної ієрархії. Ідеальна ситуація — збіг статусних самооцінок за різними ідентифікаційними ознаками. Такий феномен об'єктивної та суб'єктивної адекватності інвестицій (рівень освіти, професійна майстерність) та винагород (дохід) називають кристалізацією (консистентністю) статусу та розглядається як умова формування середнього класу.

3) *Професія (рід занять)*. Критерій, який навіть став базою для окремої методики виокремлення представників середнього класу (Л. А. Беляєва, О. В. Симончук, Т. П. Ткаченко) [1; 8; 9]. Вибір такого критерію зумовлений тим, що професія певною мірою визначає рівень заробітків людини, її соціальне самопочуття та стиль життя. Ми виокремили лише критерій фактичного роду занять як результат або наслідок отримання певної освіти або ж суто ініціативи самої людини. Умови праці, посада, вид праці (творча чи ні), можливості самореалізації, соціальна значимість, які надає професія, до певної міри визначають рівень впливовості людини серед свого соціального оточення, масштабність її соціального мислення тощо.

Психологічні критерії

1) *Самоідентифікація* (Л. А. Беляєва, Т. І. Заславська, Т. М. Чернецька) [1; 4; 11]. Під самоідентифікацією як критерієм виокремлення представників середнього класу ми розуміємо свідоме віднесення людини себе до групи середнього класу. Самоідентифікація із середнім класом, на нашу думку, може бути певним індикатором соціального самопочуття людини та своєї родини.

2) *Особливості фінансового мислення та поведінки*. Фінансова поведінка, яка спрямована на заощадження та/або інвестування, може вважатися притаманною представникам середнього класу у всьому світі. Вміння контролювати задовільнення своїх потреб та планування витрат на майбутнє також є визначальними рисами цього критерію. Фінансова поведінка, направлена на заощадження, є результатом фінансового мислення. Регулярні заощадження, у свою чергу, є ознаками загальної фінансової дисциплінованості людини, її здатності оперувати фінансовими потоками різних розмірів.

3) *Автономність (локус контролю)*. В українському суспільстві, яке здійснює демократичні перетворення, важливою є проблема утвердження демократичних цінностей, партисипативної поведінки громадян, готових брати участь у прийнятті рішень щодо суспільних питань. Представники середнього класу самі обирають свій життєвий шлях, поступово розвиваються як особистості під впливом вчинкової активності. Зокрема, Г. Г. Ділігенський вбачає у представниках середнього класу «тип особистості, що орієнтується на індивідуальну самостійність, на вільне самовизначення у соціальному просторі, на відповідальність за власну долю» [3, с. 6].

4) *Індивідуальний оптимізм*. Такий вид оптимізму можна умовно назвати «дієвим», адже він знаходить своє вираження на поведінковому рівні. Такий оптимізм не є ілюзорним, адже людина усвідомлює всі майбутні перешкоди/успіхи та ризики. Шлях істотної трансформації навколишнього світу передбачає віру у своє діло, бути впевненим у досягненні успіху. Такий вид оптимізму умовно ще можна назвати екзистенційним оптимізмом, тобто такий, що переживається особистістю внутрішньо, без трансляції у навколишнє комунікативне середовище. Даний критерій вперше був використаний Г. Г. Ділігенським [3].

5) *Низький рівень патерналістичних настроїв*. Патерналізм полягає у стійкому переконанні громадян в тому, що *держава*, уряд зобов'язані забезпечувати їх потреби за рахунок держави, брати на себе всі турботи про них. Представники українського середнього класу реалісти, які покладаються виключно на свої сили. Держава ж їх цікавить як арбітр правових відносин та ініціатор економічних реформ. Середній клас змушений постійно бути інформованим стосовно вище названих функцій держави, щоб іноді контролювати деякі з тих, що вважаються загрозливими та сумнівними (ті, що можуть зашкодити їх діяльності та загальній стратегії розвитку).

Поєднання об'єктивних та психологічних критеріїв виокремлення представників середнього класу допоможе влучно сформуванню шукану досліджувану вибірку.

Найкращим та найбільш розповсюдженим методом виокремлення соціально-стратифікаційних утворень є метод анкетування, який широко застосовується як вітчизняними, так і зарубіжними науковими установами.

Побудова формуючої вибірки анкети — це процес перекладу основних теоретико-методологічних обґрунтованих критеріїв виокремлення на «мову» запитань та варіантів відповідей, які і будуть у подальшому ідентифікувати респондента як потенційного представника середнього класу українського суспільства. Головна мета анкети — це відбір представників середнього класу і одночасно «відсіювання» респондентів з інших соціально-стратифікаційних класів.

В процесі формування власної авторської анкети виокремлення представників середнього класу ми спиралися на емпіричні напрацювання Інституту соціології НАНУ України, як однієї з провідних установ з моніторингу та опису сучасної стратифікаційної та класової структури українського суспільства; анкету «Визначення рівня соціальної напруженості» Інституту соціальної та політичної психології НАПН України через те, що дана анкета є багатоаспектним інструментом, який враховує не тільки соціологічні показники, але й психологічні ознаки респондентів [10]. Таблиця, наведена нижче, ілюструє наступну методичну схему: «критерій виокремлення представників середнього класу — питання, що виокремлює представників середнього класу — варіант (-и) відповідей, що ідентифікують респондента як представника середнього класу».

Таблиця 1

Критерії виокремлення представників середнього класу

Критерій виокремлення	Операціоналізація критерію у питаннях/твердженнях	Альтернатива відповіді анкети, що дає змогу ідентифікувати респондента як представника середнього класу
Матеріальний статус	Чи вистачає грошей Вашій сім'ї?	– в основному вистачає – вистачає майже на все – вистачає повністю
	До якої категорії Ви віднесете свою сім'ю за рівнем доходу, добробуту?	– середні – вище середніх (заможні)
	Оберіть, будь ласка, варіант відповіді, який найбільш влучно характеризує Ваше володіння/неволодіння нерухомістю	– володію тільки власним помешканням, в якому і проживаю – володію не тільки власним помешканням, але й маю додаткову нерухомість – не маю у власності помешкання, в якому живу, але маю іншу нерухомість

Закінчення табл. 1

Критерій виокремлення	Операціоналізація критерію у питаннях/твердженнях	Альтернатива відповіді анкети, що дає змогу ідентифікувати респондента як представника середнього класу
Соціальний статус	Уявіть собі, що на сходинах деякої уявної «драбинки» розташовані люди з різним статусом у суспільстві: на найнижчій сходинці («1») — ті, хто мають найнижче положення (наприклад, безпритульні та ін.), а на найвищій («7») — ті, хто мають найвище положення у суспільстві (наприклад, найвищі державні посадовці)	3, 4, 5 (позиція на умовній «драбинці»)
Індивідуальний оптимізм	Матеріальне становище моєї родини і моє буде покращуватися з кожним роком	– однозначно так – скоріше так
Критерій виокремлення	Операціоналізація критерію у питаннях/твердженнях	Альтернатива відповіді анкети, що дає змогу ідентифікувати респондента як представника середнього класу
Автономність (локус контролю)	Інші люди і зовнішні обставини впливають (досі впливали) на моє життя більше, ніж я сам	– скоріше ні – однозначно ні
	Людина не владна розпоряджатися власною долею	– скоріше ні – однозначно ні
	Моє життя залежить (досі залежало) більше від мене самого, ніж від інших людей та обставин	– однозначно так – скоріше так
	Людина сама є творцем власної долі	– однозначно так – скоріше так
Низький рівень патерналізму	Матеріальний добробут залежить від ініціативи самої людини	– однозначно так – скоріше так
	Матеріальний добробут людини мають забезпечувати уряд та держава	– скоріше ні – однозначно ні
Особливості фінансового мислення та фінансової поведінки	Чи регулярно Ви заощаджуєте гроші?	– регулярно заощаджую гроші
	Чи часто Ви берете гроші в борг на поточні витрати (харчування, одяг та ін.)?	– скоріше ні – однозначно ні

Висновками даного теоретичного дослідження є наступні положення:

1. Середній клас є однією з найбільш дискусійних категорій як у західній науці, так і у вітчизняній. Основні суперечки вивчення середнього

класу носять як теоретико-методологічний характер (визначення середнього класу, проблема критеріїв виокремлення середнього класу), так і суто емпіричні (роль середнього класу та його значення для держави).

2. Напрями досліджень пострадянських середніх класів (України та РФ) розвиваються досить динамічно та мають однакові теоретико-методологічні та емпіричні проблеми.

3. Серед критеріїв віднесення людей до середнього класу можна виокремити об'єктивні (матеріальний статус, рід занять, соціальний статус) і суб'єктивні (самоідентифікація, особливості фінансового мислення та фінансової поведінки, автономність, індивідуальний оптимізм, низький рівень патерналістичних настроїв). При цьому психологічні критерії виступають доволі істотними для ідентифікації представників цього класу.

Список літератури

1. Беляева Л. А. В поисках среднего класса // Социологические исследования. — 1999. — № 7. — С. 75–76.
2. Головаха Е. И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса на Украине [Текст] / Е. И. Головаха // Социологический журнал. — 1997. — № 4. — С. 22–32.
3. Дилигенский Г. Г. Люди среднего класса / Г. Г. Дилигенский. — М.: Институт фонда «Общественное мнение», 2002. — 285 с.
4. Заславская Т. И. Российское общество на социальном изломе: взгляд изнутри [монография] / Заславская Т. И.; Всероссийский центр изучения общественного мнения; Моск. высш. шк. социал. и экон. наук. — М., 1997. — С. 226.
5. Козьма В. В. Формування політичних цінностей та орієнтацій середнього класу як чинник демократизації сучасного українського суспільства: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Козьма Василь Васильович. — К., 2008. — 179 с.
6. Крикун О. І. Розвиток середнього класу в Україні: оцінка параметрів та тенденцій: дис. ... канд. екон. наук : 08.00.07 / Крикун Ольга Ігорівна ; НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. — К., 2009. — 219 с.
7. Лібанова Е. М. Середній клас в Україні: сучасні масштаби і проблеми розвитку / Е. М. Лібанова // Україна: аспекти праці. — 2002. — № 8. — С. 27–32.
8. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. — 464 с.
9. Ткаченко Т. П. Підприємництво як основа формування середнього класу в Україні (організаційно-управлінські засади): дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03 / Ткаченко Тетяна Петрівна. — К., 2008. — 207 с.
10. Україна — 2009: національні символи, соціальна напруженість, електоральні наміри: Інформаційний бюлетень. Липень 2009/ За ред. М. М. Слюсаревського; Упоряд. Л. П. Черниш. — К., 2009. — 72 с.
11. Чернецкая Т. Н. Средние классы как предмет социологического исследования и субъект социального действия: дис. ... канд. социол. наук : 22.00.03 / Чернецкая Татьяна Николаевна. — Х., 1999. — 177 с.

Панга М. В.

аспірантка

Института социальной и политической психологии НАПН Украины

МЕТОДИКА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ СРЕДНЕГО КЛАССА В УСЛОВИЯХ УКРАИНСКИХ РЕАЛИЙ

Резюме

Отсутствие общепринятой дефиниции и роли среднего класса, а также четко определенных критериев определения представителей среднего класса являются, на сегодняшний день, основными препятствиями при изучении данной проблемы. В статье рассматриваются критерии определения среднего класса. Также представлено вопросы анкеты и альтернативные ответы, которые могут идентифицировать респондента как представителя среднего класса украинского общества.

Ключевые слова: средний класс, объективные и субъективные критерии определения среднего класса.

Panga M. V.

Institute of Social and Political Psychology of NAPS of Ukraine

Ph. D. Student

METHOD OF DEFINITION OF THE MIDDLE CLASS REPRESENTATIVES IN CONDITIONS OF UKRAINIAN REALITY

Summary

The absence of a common definition and role of the middle class and well-defined criteria for the middle class are, by far, the main difficulty in studying this problem. The article reviews the main criterions of the middle class. Also will be submitted the questionnaire and it is alternative answers, which are able to identify the respondent as a representative of the middle class of the Ukrainian society.

Key words: middle class, objective and subjective criterions of definition of the middle class.

УДК 159.922.761

Панов М. С.

аспірант кафедри практичної психології
Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ПІДЛІТКІВ З ВАДАМИ ЗОРУ

У статті проаналізовано особливості впровадження психологічного супроводу щодо формування правової культури учнів підліткового віку з вадами зору. Обґрунтовано етапи, форми й методи проведення психологічного супроводу підлітків.

Ключові слова: корекція, підлітковий вік, правова культура, психологічний супровід, розвиток.

Актуалізація проблеми психологічного супроводу формування правової культури учнів підліткового віку з вадами зору пов'язана з процесами гуманізації сучасної спеціальної освіти. У сучасних закладах освіти потреба учнів підліткового віку в гуманістично-спрямованому правовому вихованні не задовольняється, незважаючи на те, що воно є провідним для цього віку видом виховання. Це спричиняє появу протиправної поведінки особистості і, як наслідок цього, ускладнень у встановленні соціальних контактів з оточуючими, в особистісному розвитку підлітка. Проблема формування правової культури особистості підлітка і подолання на цій основі наслідків протиправної поведінки учнів набуває особливого значення. Саме цій **актуальній проблемі** присвячена наша стаття.

Основний зміст статті. Як свідчить аналіз досліджень російських (Л. І. Божович, І. С. Кон, Л. А. Рєгуш) та вітчизняних (В. Й. Бочелюк, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. В. Савчин) психологів в процесі формування особистості підлітка відбувається перехід від сприйняття правової культури як нормативної характеристики соціуму до ціннісного, морального відношення до неї.

При цьому психологічний супровід формування правової культури підлітків спеціалізованих освітніх закладів для слабозорих дітей розуміється нами як діяльність психолога з організації навчально-виховного середовища й позанавчальної діяльності учнів з вадами зору, яка спрямована на надання превентивної й корекційно-розвивальної допомоги як вихованцям, так і педагогам. Його психологічний аспект, як було зазначено М. В. Савчиним, «полягає в життєвому самовизначенні, у підготовці до здійснення вибору у кризових ситуаціях, саморозкриття та усунення суб'єктивних перешкод до розвитку, у зміцненні психологічного здоров'я, а також наданні допомоги в конкретній психотравмуючій ситуації» [5].

Метою статті є теоретичний аналіз поняття психологічного супроводу формування правової культури учнів підліткового віку з вадами зору.

Концептуальна ідея впровадження психологічного супроводу в професійну діяльність психологів спеціалізованих закладів для навчання

слабозорих дітей полягала в тому, що ми розглядали правову культуру особистості дитини підліткового віку з вадами зору як складову процесу соціалізації, як психічну властивість, особистісну цінність, що формується в єдності морально-правових знань та соціокультурної правової поведінки. Впровадження в спеціалізовані навчальні заклади для учнів з вадами зору методики формування правової культури сприяє підвищенню рівнів правової культури підлітків з вадами зору.

Теоретичну основу психологічного супроводу становили: методологічні засади розвитку особистості (К. О. Абульханова-Славська); єдність психіки та діяльності, детермінація психіки соціальними факторами (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко); науково-психологічні уявлення про закономірності підліткового віку (Л. І. Божович, І. С. Булах, І. С. Кон, М. В. Савчин тощо), а також міждисциплінарний підхід у психолого-педагогічній діяльності.

Зазначимо, що психологічними механізмами процесу становлення правової культури особистості підлітка з вадами зору ми визначили правосвідомість підлітка, правову поведінку та правове виховання. Правове виховання структурує правову самосвідомість особистості підлітка з вадами зору та є механізмом осмислення й переосмислення правових знань підлітка. Правова поведінка є структурним механізмом поведінкової складової правової культури підлітка з вадами зору й виступає як його здатність довільно, за внутрішніми спонукками керувати власними діями і вчинками згідно з прийнятими в суспільстві правовими цінностями.

Зазначимо, що в цілому змістовне поле кожної складової правової культури підлітка з вадами зору характеризує таку її особливість як відповідальність. Відповідальність як здатність особистості відображає у своєму змісті сукупність позитивних правових якостей та умінь, вміщує у собі правове ставлення до соціуму. Це здатність особистості усвідомлювати суспільно-значущий обов'язок, що визначає її правову поведінку, характеризує цілісність правосвідомості. Відповідальність характеризує також правове мислення особистості. У разі розвиненого правового мислення підліток з вадами зору здатний осмислено, передбачаючи результати власних вчинків, обрати той чи інший варіант правової поведінки.

Впродовж підліткового періоду формування відповідальності визначає логіку утворення правової культури: перехід від диференційованих, конкретних особистісних утворень (нестійких мотивів правової поведінки) до інтегрованих, узагальнених їх форм (стійких проявів правосвідомості). Ці психологічні закономірності, як ми вважаємо, складають зміст формування правової культури підлітків з вадами зору в умовах спеціалізованого закладу.

Відзначимо, що поява у підлітка з вадами зору виразної тенденції будувати взаємини з соціальним оточенням на ґрунті відповідальності свідчить про його сходження на новий рівень правової культури.

Таким чином, визначальну роль в зростанні правової культури підлітка з вадами зору відіграє відповідальність. Саме ця розвинута здатність підлітка з вадами зору є психологічною одиницею його правової культури.

Отже, специфіка формування правової культури в період підліткового віку полягає у тому, що процеси самоусвідомлення, самоствердження й самореалізації підлітка з вадами зору набувають нового якісного змісту. Для підліткового періоду в розвитку особистості характерне розширення змісту складного особистісного утворення — правової свідомості. Відзначимо, що остання є засадою якісно нової рефлексивної субдомінанти — морально-духовної самосвідомості підлітка з вадами зору [2].

Як зазначено І. С. Булах, особистісно-орієнтоване виховання забезпечує право підлітка на вільний вибір, можливість ціннісного ставлення до життя, вироблення моральної позиції та її дійове втілення у міжособистісних взаєминах [2]. Утвердження психологами, вчителями, вихователями спеціалізованих освітніх закладів у цих взаєминах особистості підлітка з вадами зору як найвищої цінності — це й є реалізація особистісно-орієнтованого підходу щодо реалізації моделі формування правової культури учнів підліткового віку з вадами зору.

Зауважимо, що особистісно-орієнтований підхід, що був покладений в основу технології психологічного супроводу, дозволив визначити специфіку особистісного зростання правової культури підлітків з вадами зору, конкретизувати завдання та перевірити на валідність і надійність психодіагностичні методи, які використовувалися у експериментальній роботі.

Технологія психологічного супроводу з формування правової культури підлітків з вадами зору базується на принципах правового виховання та є однією з актуальних проблем вітчизняної педагогічної психології. Зазначимо, що теоретичний аналіз досліджень зарубіжних психологів (Г. Меррейя, І. Харді, К. Хорні, К. Юнга) свідчить, що в зарубіжній психології супровід розглядається переважно в прикладних дослідженнях [3].

М. В. Савчин зазначав, що в технологічному плані психологічний супровід виступає «як система засобів, що містять у собі різні форми, методи і прийоми допомоги особистості» [5].

Психологічний супровід формування правової культури учнів з вадами зору, як нами доведено, дозволяє забезпечити наступне:

1. Цілісність психолого-педагогічної компетентності психологів та педагогів спеціалізованого закладу як єдності розвитку особистісної, когнітивної складової.

2. Спрямованість на результативність підвищення рівнів правової культури підлітків.

3. Адаптацію змісту, форм і методів психологічного впливу з метою формування правової культури учнів з вадами зору до інтелектуального розвитку, індивідуальних особливостей та особистісних потреб підлітків з вадами зору.

Здійснення психологічного супроводу формування правової культури підлітків з вадами зору, з нашої точки зору, повинно відбуватися за такими етапами:

I етап: Мотиваційний.

Мета етапу: актуалізація цінності та концептуальних основ правової культури особистості.

Форми та методи роботи: міні-лекції, індивідуальне консультування; інтерактивні методи.

II етап: Інформаційно-навчальний.

Мета етапу: поширення та поглиблення правових знань.

Форми та методи роботи: вивчення теоретичних джерел з основ права, семінари, круглі столи, майстер-класи.

III етап: Корекційний.

Мета етапу: проведення корекційних занять з підлітками.

Форми і методи роботи: корекційні вправи.

IV етап: Розвивальний.

Мета етапу: забезпечення психологічної взаємодії психологів, педагогів з учнями, самоосвіти, саморозвитку, спрямованих на формування правової культури особистості.

Форми і методи: розвивальні вправи, ігри.

V етап: Результативний.

Мета етапу: обговорення результатів психологічного супроводу, надання об'єктивної оцінки та самооцінки досягнутих результатів, визначення подальшої діяльності з формування правової культури підлітків з вадами зору.

Форми і методи роботи: рефлексивні розвивальні вправи; проектування подальшого правового виховання учнів з вадами зору.

Відзначимо, що важливою підставою психологічного супроводу в умовах навчально-виховного процесу учнів з вадами зору є наявність доброзичливих стосунків між дітьми й психологами, що свідчить про розуміння і прийняття суб'єктами один одного [4].

В процесі реалізації психолого-педагогічного супроводу домінуючими для психологів, педагогів повинні стали позиції розуміння, визнання і прийняття учнів з вадами зору. Кожну з цих позицій характеризують конкретні психологічні умови, за яких вона впроваджувалася у психолого-педагогічний супровід процесу формування правової культури підлітків з вадами зору.

Вітчизняний та зарубіжний досвід свідчить, що діти підліткового віку з вадами зору мають низку невирішених психологічних проблем. Ці проблеми пов'язані з проявами психосоціальної депривації, негативним впливом соціального оточення спеціалізованого закладу та психогенною травматизацією в зв'язку з наявністю у підлітка фізичного дефекту. Для таких дітей, на думку М. В. Савчина, характерними є дезадаптаційні вияви і кризи, що виявляються у перенапруженні емоційної сфери та поведінкових порушеннях [5]. Тому впровадження в професійну діяльність психологів особливостей психологічного супроводу дітей з вадами зору є актуальним напрямом роботи в спеціалізованих закладах освіти.

Головною метою психологічного супроводу процесу формування правової культури підлітків з вадами зору в умовах спеціалізованих закладів було створення відповідних психологічних умов, яке здійснювалося за такими етапами:

– психолого-педагогічна допомога педагогам спеціалізованих закладів освіти у проведенні заходів з формування рівнів правової культури учнів;

– формування у підлітків з вадами зору мотиваційної готовності до підвищення власних рівнів правової культури;

– психологічна допомога педагогам й учням у визначенні напрямів, форм й методів з організації процесу формування рівнів правової культури підлітків;

– індивідуальна психологічна підтримка учасників експериментального дослідження;

– інформаційна підтримка учасників експериментального дослідження щодо забезпечення доступу до широкого кола сучасних інформаційних джерел у галузі вікової психології, педагогічної психології, спеціальної психології, корекційно-розвивальних технік, правознавства.

Суттєвий зміст психолого-педагогічного супроводу формування правової культури підлітків з вадами зору пов'язаний з таким рядом гуманістичних положень: закріплення цінності самостійності, автономності особистості підлітка; підтримування мотивації підлітків до позитивних змін в правовій поведінці; використання різних психологічних корекційно-розвивальних засобів для удосконалення можливостей правового виховання підлітків з вадами зору в спеціалізованих закладах освіти; актуалізація правових тенденцій у ставленні підлітка до власної поведінки та поведінки оточуючих; проектування та моделювання навчально-виховних ситуацій в професійній роботі психологів, педагогів і учнів, знаходження психологічних засобів впливу на особистість дитини з вадами зору, які активізують у підлітка прояви правового мислення, нормативно-ціннісного ставлення та правової саморегуляції поведінки.

За результатами теоретичного аналізу психологічного супроводу було розроблено організаційно-методичні рекомендації для психологів спеціалізованих закладів з формування правової культури підлітків з вадами зору, зокрема:

1) доцільно формувати на основі корекційно-розвивальних занять усвідомлене ціннісне ставлення учнів з вадами зору до права, готовність учнів діяти відповідно до норм права і правової поведінки, розвивати самоконтроль поведінки і вміння оцінювати навчально-виховні ситуації з точки зору єдності права і правосвідомості;

2) організація навчально-виховного середовища підлітків з вадами зору вимагає від психологів та педагогів використання різноманітних корекційно-розвивальних форм й методів взаємодії: традиційних і інноваційних. Застосування зазначених форм й методів психологічного впливу вимагає врахування вікових і індивідуальних особливостей учнів з вадами зору. Зазначимо, що в процесі формування правової культури учнів необхідно враховувати діюче правове законодавство України і міжнародні нормативні документи;

3) процес формування має сприяти підвищенню динаміки рівнів правової культури особистості підлітка з вадами зору.

Таким чином, можливо дійти до **висновку** про те, що психолого-педагогічний супровід формування правової культури підлітків з вадами зору спирається на засоби, які сприяють зміні ставлення підлітків до себе

й до правового виховання, які допомагають усвідомити наявність у учнів кола здібностей виходити за межі заданого і творчого перетворення оточення. Тому значна увага при здійсненні психологічного супроводу повинна приділятися актуалізації внутрішнього «Я» підлітків з вадами зору, розширенню уявлень учнів про власні можливості.

Ми усвідомлюємо, що проведене теоретичне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування правової культури підлітків з вадами зору. Перспективою нашої подальшої роботи стане вивчення впливу психологічних засобів на особистість підлітків з вадами зору, на процес становлення їх правової поведінки, особливостей формування ціннісної сфери в умовах правового виховання підлітків.

Список літератури

1. Бочелюк В. Й. Психологія людини з обмеженими можливостями : Навчальний посібник / В. Й. Бочелюк, А. В. Турубарова. — К : ЦУЛ, 2011. — 264 с.
2. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка: Монографія. — К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. — 340 с.
3. Васьківська С. В. Соціально-психологічний супровід клієнтів: Технологія ведення консультативного діалогу : навч. посіб. / С. В. Васьківська. — К. : В. Главник, 2006. — 128 с.
4. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної комунікації: Навчальний посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. — Чернівці: Книги — XXI, 2010. — 528 с.
5. Савчин М. В. Психологічний супровід розвитку особистості студента з обмеженими можливостями / М. В. Савчин // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. — 2012. — № 1. — Електронне наукове фахове видання.

Панов Н. С.

аспірант кафедри практичної психології
Класического приватного університета (г. Запорозьке)

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ ПОДРОСТКОВ С НЕДОСТАТКАМИ ЗРЕНИЯ

Резюме

В статье проведен анализ особенностей психологического сопровождения процесса формирования правовой культуры учащихся подросткового возраста с нарушениями зрения. Обоснованы этапы, формы и методы работы психолога по проведению психологического сопровождения подростков.

Ключевые слова: коррекция, подростковый возраст, правовая культура, психологическое сопровождение, развитие.

Panov N. S.

post graduate Applied Psychology

Classic Private University (Zaporozie)

**PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF LEGAL CULTURE ADOLESCENTS
WITH VISUAL IMPAIRMENTS**

Summary

The article analyzes the features of the implementation of psychological support for the formation of the legal culture of adolescents with visual impairments. Stages, forms and methods of psychological support for adolescents have been substantiated.

Key words: correction, adolescence, legal culture, psychological support, development.

УДК 159.922.763:159.98

Пирлик М. А.

аспірант кафедри психології

Бердянського державного педагогічного університету

ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ З ФОРМУВАННЯ АДЕКВАТНОЇ САМООЦІНКИ ЯК УМОВИ ЗНИЖЕННЯ АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКІВ

У статті розглянуто дослідження психологів, які вивчали зв'язок агресії та самооцінки. Дослідники довели, що неадекватна самооцінка провокує агресивну поведінку у підлітків. Визначено соціально-психологічні умови попередження агресивної поведінки. Обґрунтовано доцільність формування адекватної самооцінки як умови зниження агресії у підлітків. Представлено програму психологічного тренінгу.

Ключові слова: підліток, самооцінка, агресія, поведінка, психологічний тренінг.

Розвиток особистості починається з першим подихом немовляти. Саме з цього моменту кожна людина та подія вплинуть на цей процес, а кожна помилка з боку батьків, найближчого оточення, педагогів може призвести до негативних наслідків у майбутньому.

У наш час агресивна поведінка підлітків стала однією з актуальних проблем суспільства. Вивченню підліткової агресії присвятили свої дослідження вітчизняні та зарубіжні вчені: В. О. Аверін, А. Бандура, Н. В. Алікіна, Б. Н. Алмазов, С. Я. Беличева, П. Г. Бельський, Р. Дженкінс, Е. Еріксон, П. А. Ковальов, Н. Ю. Максимова, І. А. Невський, Е. В. Ольшанська, А. А. Реан, Л. М. Семенюк, Р. Уолтерс, Д. І. Фельдштейн, А. Фрейд, І. А. Фурманов та ін.

Свої дослідження орієнтували на пошук причин дитячої агресії А. Адлер, А. Бандура, А. Басс, Г. Паренс, А. Фрейд, К. Хорні, А. Алемаскін, А. Белкін, П. Блонський, Л. Виготський, В. Гнатенко, А. Грабаров, Е. Натанзон, В. Степанов та ін. Проте багаторічний досвід вивчення проблем поведінки підлітків не дав єдино вірного методу попередження агресії.

Вивчення самооцінки, як важливого регулятора поведінки людини, призвело до припущення, що неадекватна самооцінка має негативний вплив на розвиток особистості та є детермінантою агресії. Цю думку підтримують Г. М. Андрєєва, Г. К. Валіцкас, Т. Галушко, Ю. Б. Гіппенрейтер, Т. С. Журжу, Н. Д. Константинова, А. Є. Личко, В. Р. Павелків, Н. О. Ратінова, А. О. Реан, Є. М. Собчий, С. М. Хоружий, А. В. Фурманов, О. А. Яснєвська та ін. Науковці звертають увагу, що саме адекватна самооцінка сприяє формуванню успішної, впевненої, самостійної особистості. Саме цей аспект спонукає нас до вивчення даної проблеми.

Мета дослідження — обґрунтувати доцільність та розробити програму психологічного тренінгу з формування адекватної самооцінки як умови зниження агресії у підлітків.

Самооцінка — цінність, значимість, якою індивід наділяє себе в цілому та окремі сторони своєї особистості, діяльності, поведінки [8, с. 373].

Самооцінка виконує регуляторну та захисну функції, впливає на поведінку, діяльність та розвиток особистості, на її взаємовідносини з іншими людьми. Вона формується на базі оцінок оточуючих, оцінки результатів власної діяльності, а також на основі співвідношенні реального та ідеального уявлення про себе. Нестійка та конфліктна самооцінка спостерігається у кризові періоди життя особистості, зокрема у підлітковому віці [8, с. 373–374].

Іноді спостерігається певна розбіжність між самооцінкою та оцінкою інших людей. Якщо ці оцінки вищі за самооцінки, то це може стати стимулом для розвитку особистості. В іншому разі таке розходження може призвести до виникнення афекту неадекватності (за таких умов самооцінка потребує корекції) [9, с. 313].

Про негативний вплив завищеної самооцінки на поведінку дізнаємося з результатів досліджень С. М. Хоружого, О. А. Ясновської, об'єктом яких стали делінквентні підлітки. Схожі результати були отримані Н. Д. Константиною, А. Р. Ратіновим, Є. М. Собчик при вивченні дорослих правопорушників.

Протилежної точки зору, враховуючи результати досліджень, дотримуються Г. К. Валіцкас та Ю. Б. Гіппенрейтер: рівень самооцінки у неповнолітніх правопорушників нижчий, ніж у правослухняних підлітків [7].

Агресивність як ознаку низької самооцінки розглядає у своїй роботі і Т. Галушко: невпевнена людина починає гніватися, обурюватися, коли не знає як вчинити, відреагувати на ситуацію, таким чином вона намагається самозахиститися. Людині з низькою самооцінкою важко підкорюватися комусь, тому вона захищає своє «Я» за допомогою агресії [2].

Досліджуючи психологічні засоби корекції міжособистісних стосунків у підлітків з агресивною поведінкою, В. Р. Павелків виявив значущі кореляції між агресивністю та самооцінкою. Занижену самооцінку підліток компенсує шляхом обмеження інтересів інших людей і самоствердження за рахунок їх страждань. Таким чином і відбувається засвоєння агресивної моделі поведінки підлітка [7].

Пусковий механізм агресивної поведінки підлітка у своїх роботах описав В. О. Аверин: поштовх до агресивної поведінки відбувається за умови невідповідності самооцінки підлітка і оцінки соціуму (батьків, педагогів, однолітків) [1]. Отже, не так важливо яка самооцінка у підлітка (завищена чи занижена), головною умовою формування особистості є підтримка СО з боку оточення, реалізація потреби у повазі та визнанні. Якщо підліток не відчуває цього від батьків, педагогів, друзів — він перебуває в умовах гострого дискомфорту, стресу, а згодом шукає підтримку в групах асоціальних однолітків.

Підлітковий вік характеризується ростом пізнавальних здатностей, посиленням інтересу до себе та схильності до самоспостереження, тому цей період є сенситивним до формування самооцінки, саме в цей період психологічний вплив на формування адекватної самооцінки буде ефективним [11].

Форми психологічної роботи з підлітками різноманітні, В. В. Рибалка називає такі:

1. організація соціального середовища (впливаючи на соціальні фактори, можна запобігти небажаним поведінці особистості);

2. інформування (лекції, бесіди, розповсюдження спеціальної літератури або відео- і телефільмів) — вплив на когнітивні процеси особистості з метою підвищення її здібностей до прийняття конструктивних рішень;

3. організація діяльності, альтернативної девіантній поведінки: пізнання (подорожі), випробовування себе (походи у гори, спорт з ризиком), значуще спілкування, любов, творчість, діяльність (професійна, релігійно-духовна, добродійна);

4. організація здорового способу життя (формування уявлень про особисту відповідальність за здоров'я, гармонію з оточуючим світом та своїм організмом);

5. активізація особистісних ресурсів шляхом заняття підлітків спортом, їх творче самовираження, участь у групах спілкування і особистісного росту, арт-терапія;

6. мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки (профілактика рецидивів або їх негативних наслідків);

7. найбільш перспективною формою роботи з підлітками є активне соціальне навчання соціально важливим навичкам.

Така модель зазвичай реалізується у формі групових тренінгів, а саме:

– тренінг резистентності (стійкості) до негативного соціального впливу (під час тренінгу змінюються установки на девіантну поведінку, формуються навички розпізнання рекламних стратегій, розвивається здібність говорити «ні» у випадку тиску однолітків, дається інформація про можливий негативний вплив батьків та інших дорослих, наприклад, які зловживають алкоголем);

– тренінг асертивності або афективно-ціннісного навчання засновано на уявленні, що девіантна поведінка безпосередньо пов'язана з емоціональними порушеннями; задля попередження цієї проблеми підлітків навчають розпізнавати емоції, виражати їх прийнятним способом та продуктивно боротися зі стресом, також під час групового тренінгу формуються навички прийняття рішень, підвищується самооцінка, стимулюються процеси самовизначення і розвитку позитивних цінностей;

– тренінг формування життєвих навичок (найбільш важливих соціальних умінь особистості): уміння спілкуватися, підтримувати дружні зв'язки і конструктивно вирішувати конфлікти у міжособистісних відносинах, здібність приймати на себе відповідальність, ставити цілі, відстоювати свою позицію та інтереси, навички самоконтролю, упевненої поведінки, зміна себе та оточуючої ситуації [10].

Предметом роботи тренінгу є система відношень особистості: «Я — Я», «Я — інші люди», «Я — соціальна група», «Я — професія» [3].

Розроблений нами психологічний тренінг формування адекватної самооцінки побудовано за типом «Я — Я» тренінгу: тренінг особистісного росту, що орієнтований в першу чергу на внутрішньоособистісний контекст робо-

ти учасників, систему відношень до самого себе, розвиток рефлексивних здібностей; група є засобом підтримки та джерелом зворотного зв'язку.

В основу розробленої нами програми психологічного тренінгу покладено соціально-психологічні умови попередження агресивної поведінки, що були виділені шляхом аналізу попередніх досліджень: наявність сприятливих умов для самопізнання; розвинена саморефлексія; здатність усвідомлювати і свідомо контролювати свою поведінку відносно інших; адекватне уявлення про себе та оцінювання себе; відчуття підтримки з боку оточення.

Мета тренінгу: зниження рівня агресії підлітків шляхом формування у них адекватної самооцінки.

Завдання тренінгу:

- згуртувати учасників, формувати взаємну довіру;
- створити мотивацію для подальшого розвитку учасників;
- розвинути навички саморефлексії;
- розвинути вміння адекватно виражати свої почуття і розуміти почуття інших людей;
- формувати вміння самостійно ухвалювати рішення та відповідати за них;
- сформувати адекватне уявлення про себе та оцінювання себе;
- формувати адекватні форми поведінки шляхом розвитку адекватної самооцінки.

Спілкування в умовах психологічного тренінгу має будуватися на таких **принципах:**

«Тут і тепер» — розмова про те, що відбувається в групі кожний конкретний момент; виключення загальних, абстрактних міркувань.

Персоніфікація висловлювань — відмова від знеособлених суджень типу «звичайно вважається», «деякі тут вважають» і т. п., заміна їх адресними: «я вважаю», «на мою думку».

Акцентування мови почуттів — уникання оціночних суджень, їх заміна описом власних емоційних станів (не «ти мене образив», а «я відчув образ, коли ти...»).

Активність — включеність у інтенсивну міжособистісну взаємодію кожного члена групи, дослідницька позиція учасників.

Довірче спілкування — щирість, відкрите вираження емоцій та почуттів.

Конфіденційність — рекомендація не розголошувати зміст спілкування учасників тренінгу поза межами групи [3].

Вищезазначені принципи є підґрунтям для формування правил групи.

Цільова група: цикл занять розрахований на роботу з підлітками, а саме учнями 8–9 класів, які мають високий рівень агресії та неадекватну самооцінку.

Заняття проводяться в групі по 12–15 осіб, 1 раз на тиждень по 2 академічні години або 2 рази по одній годині.

Орієнтовна структура заняття: кожне заняття проводиться у стандартній формі і включає такі елементи: ритуал привітання, розминка (зняття емоційного напруження), актуалізація набутого досвіду з попередніх

занять, оголошення теми і мети заняття, основний зміст (використання розвивально-корекційних вправ залежно від мети і завдань заняття), рефлексія з приводу проведеного заняття та ритуал прощання.

Програма складається із 12 занять, які згруповано у межах **тематичного планування**:

- **Вступне заняття** (1 година): формування позитивної мотивації до занять; розробка та прийняття правил і ритуалів групи.

- **I блок «Хто я?»** (3 години): формування інтересу до власної особи; актуалізація рефлексивних процесів; робота над згуртуванням групи, створенням атмосфери довіри між учасниками та тренером.

- **II блок «Я серед людей»** (3 години): розвиток вміння адекватно виражати свої почуття і розуміти почуття інших людей.

- **III блок «Мій внутрішній світ»** (4 години): формування адекватної самооцінки та навчання успішної взаємодії, адекватного розв'язання конфліктних ситуацій.

- **Підсумкове заняття** (1 година): підбиття підсумків циклу занять; узагальнення набутого досвіду.

За основу ведення роботи з підлітками взято два основних механізми: пряме й непряме підкріплення через виконання тренінгових вправ, а також поєднання індивідуальної і групової форм роботи.

Під час тренінгових занять психологом використовуються інтерактивні, рольові ігри, групові дискусії, короткі інформаційні блоки, психодіагностичні методики, елементи арт-терапії, казкотерапії, роботи з метафорами.

Основною формою підсумків виконання окремих вправ є групове обговорення результатів та формулювання висновків, а заняття — самозвіти про самопочуття, настроїв, досягнення, самооцінювання тощо.

Для успішної реалізації програми доцільно:

- формувати позитивну мотивацію учасників, а саме: підтримка будь-яких починань, уведення заохочень, закріплення позитивних моментів;

- дотримуватися регламенту занять, правил і ритуалів групи;

- чергувати вербальні і невербальні засоби, групові та індивідуальні форми роботи;

- проводити демонстративні сесії (першим вправу виконує тренер) та докладний, чіткий інструктаж;

- поступово переходити від контролю ведучого за виконанням завдань до взаємоконтролю, а згодом і до самоконтролю;

- з метою закріплення отриманої інформації на підсвідомому рівні, розвитку творчого потенціалу учасників використовувати роботу з метафорами та елементи казкотерапії.

Наша система тренінгових занять узгоджувалась з принципами інтегративності, систематичності та системності, комплексності, адресності, позитивності інформації, масовості, мінімізації негативних наслідків, спрямованості у майбутнє.

Програма тренінгу допоможе шкільним практичним психологам, класним керівникам під час психолого-педагогічної роботи з агресивними учнями.

Список літератури

1. Аверин В. А. Психология детей и подростков / В. А. Аверин. — СПб., 1998. — С. 361–371.
2. Галушко Т. Низкая самооценка / Т. Галушко. — К.: Фарес, 2005. — 90 с.
3. Грецов А. Г. Тренинг общения для подростков / А. Г. Грецов. — СПб.: Питер, 2009. — 160 с.
4. Заняття психолога з підлітками / Упоряд. Т. Гончаренко. — К.: Вид. дім «Шкіл. світ», 1989. — 120 с.
5. Захарук Т. В. Самопізнання та самовдосконалення. Корекційно-тренінгова програма формування позитивної Я-концепції підлітків з девіантною поведінкою / Т. В. Захарук. — Чернівці: Рута, 2007. — 72 с.
6. Зобенько Н. А. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх у Російській Федерації (1990–2005): Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н. А. Зобенько. — Івано-Франківськ, 2007. — 20 с.
7. Павелків В. Р. Психологічні засоби корекції міжособистісних стосунків у підлітків з агресивною поведінкою: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец.: 19.00.07 / Віталій Романович Павелків. — К., 2006. — 20 с.
8. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Астрель, 2007. — 479 с.
9. Психологічна енциклопедія/ Автор-упорядник О. М. Степанов. — К.: Академія, 2006. — 424 с.
10. Рибалка В. В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій в учнівській молоді: Метод. рекомендації / В. В. Рибалка. — К., 2007. — 68 с.
11. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога: В 2 кн. — М.: Владос, 2004. — Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста / Е. И. Рогов. — 384 с.
12. Фурманов И. А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И. А. Фурманов. — Мн.: Ильин, 1996. — 192 с.

Пирлик М. А.

аспирант кафедры психологии

Бердянского государственного педагогического университета

ОРГАНИЗАЦИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ТРЕНИНГА ПО ФОРМИРОВАНИЮ АДЕКВАТНОЙ САМООЦЕНКИ КАК УСЛОВИЯ СНИЖЕНИЯ АГРЕССИИ У ПОДРОСТКОВ

Резюме

В статье рассмотрены исследования психологов, которые изучали связь агрессии и самооценки. Исследователи доказали, что неадекватная самооценка провоцирует агрессивное поведение у подростков. Выделены социально-психологические условия предупреждения агрессивного поведения. Обоснована целесообразность формирования адекватной самооценки как условия снижения агрессии у подростков. Представлена программа психологического тренинга.

Ключевые слова: подросток, самооценка, агрессия, поведение, психологический тренинг.

Pyrlyk M.

Post-graduate of the Department of psychology
Berdyansk state pedagogical University

**ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL TRAININGS
FOR THE FORMATION OF ADEQUATE SELF-ESTEEM
AS THE CONDITIONS OF REDUCTION OF AGGRESSION AMONG
TEENAGERS**

Summary

In the article the research psychologists who studied the relationship of aggression and self-esteem. Researchers have shown that inadequate self-esteem provokes aggressive behavior of teenagers. Defined socio-psychological conditions for prevention of aggressive behavior. The expediency of formation of an adequate self-esteem as the conditions of reduction of aggression among the teenagers. Presented the program of psychological training.

Key words: teenagers, self-esteem, aggression, behavior, psychological training.

УДК 616.517:616.89-008

Прокопчук И. В.

соискатель кафедры социальной помощи, общей и медицинской психологии
Одесского национального медицинского университета

Захарова А. И.

соискатель кафедры социальной помощи, общей и медицинской психологии
Одесского национального медицинского университета

**ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ДЕЗАДАПТАЦИИ У БОЛЬНЫХ
КОЖНЫМИ ЗАБОЛЕВАНИЯМИ**

В статье описаны формы патогенной, психической и функциональной дезадаптации, характерные для больных кожными заболеваниями.

Ключевые слова: адаптация, дезадаптация, дерматовенерологические заболевания, дерматозы.

Процесс дезадаптации личности пациента, страдающего кожными заболеваниями, является по своей сущности деструктивным феноменом. Хроническое течение, частые рецидивы, короткие периоды ремиссий, сопровождающие многие дерматовенерологические заболевания, психоэмоциональная дезадаптация позволяют рассматривать эту проблему не только как медицинскую, но и как социально-психологическую.

Дезадаптация может иметь патологический и непатологический характер [21]. Непатологическая адаптация характеризуется отклонениями в поведении и переживаниях субъекта, связанных с недостаточной социализацией, социально неприемлемыми установками личности, резкой сменой условий существования, разрывом значимых межличностных отношений и др. Дезадаптационные состояния и конфликты могут быть истоком суицидального поведения человека. В одних случаях конфликт вызывает и усугубляет дезадаптацию, переводит ее в суицидальную фазу, в других ситуациях конфликт сам порождает дезадаптацию. При достаточно высокой степени его обострения и значимости для личности противоречия, дезадаптационные состояния могут провоцировать ее суицидальное поведение.

Процесс дезадаптации имеет объективные и субъективные признаки.

К объективным признакам относятся:

- изменение поведения пациента в социальной сфере,
- несоответствие поведения своим социальным функциям,
- патологическая трансформация поведения больного.

К субъективным признакам относят:

• психические сдвиги (от негативно окрашенных переживаний до клинически выраженных психопатологических синдромов),

• состояние психологического тупика, возникающее в результате долгого нахождения личности в конфликте (внешнем или внутреннем) и отсутствия необходимых адаптивных механизмов для выхода из этого состояния.

Выделяют 3 вида дезадаптированности личности:

- временная дезадаптированность,
- устойчивая ситуативная дезадаптированность,
- общая устойчивая дезадаптированность (рис. 1).

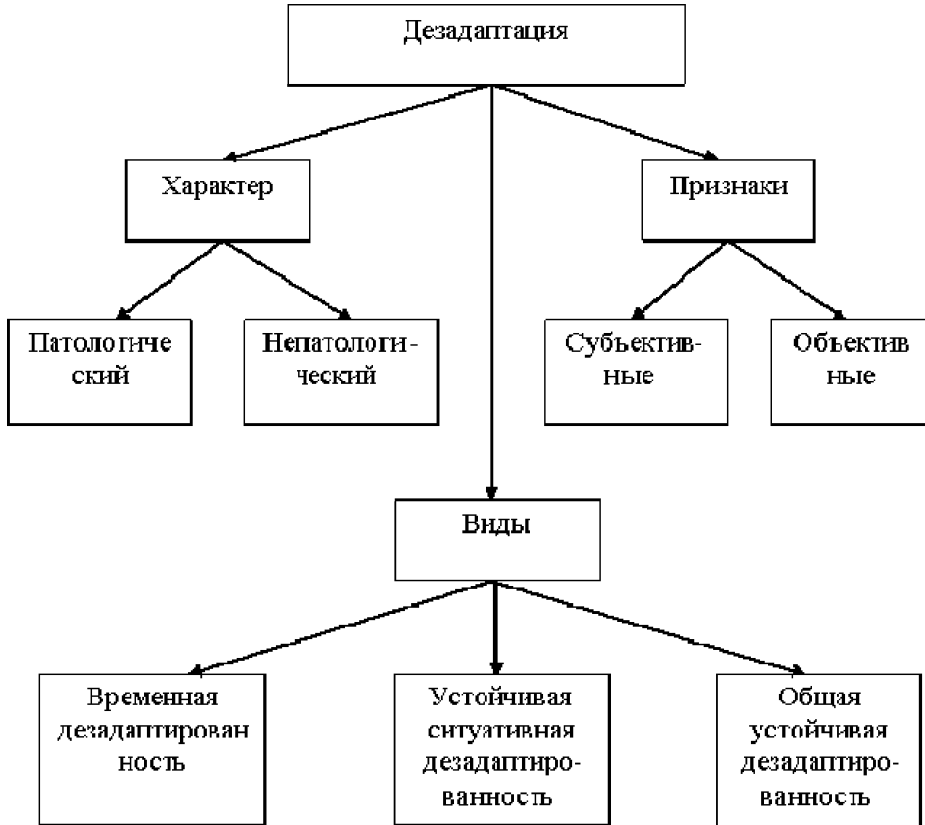

Рисунок 1. Характер, признаки и виды дезадаптации

Временная дезадаптированность характеризуется нарушением баланса между личностью и средой, порождающим адаптивную активность личности.

Устойчивая ситуативная дезадаптированность личности отличает ее отсутствием механизмов адаптации, наличием желания, но неумением адаптироваться.

Общая устойчивая дезадаптированность проявляется состоянием перманентной фрустрированности, активизирующей патологические механизмы и приводящей к развитию неврозов и психозов.

По мнению авторов П. Альмайтер [3], Р. С. Бабаянц [4], А. А. Баранова [5], О. Л. Иванова [12], Н. Г. Кочергина [16] и др., у пациентов, страдающих дерматовенерологическими заболеваниями, возникает специфическая форма дезадаптации, обусловленная состоянием человека. При таком типе

дезадаптації можна виділити наступні види дезадаптації: патогенна, психическа, функціональна (рис. 2).

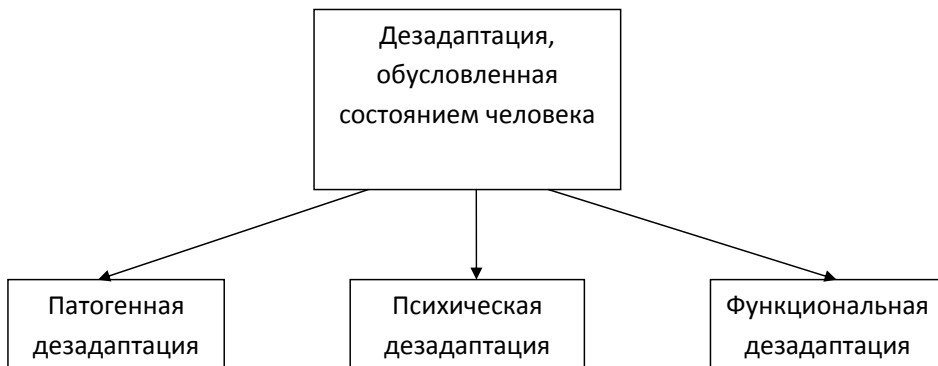

Рисунок 2. Класифікація основних форм дезадаптації, обумовленої станом людини

Патогенна дезадаптація — вид дезадаптації, викликаний власними клінічними проявами захворювання, які сдерживають процеси накоплення соціального досвіду і перешкоджають адаптації людини в суспільстві.

Психическа дезадаптація — вид дезадаптації, викликаний особливостями розвитку психических процесів і функцій людини, пов'язаних з статевозрастними і індивідуально-психологічними параметрами, які сдерживають процеси накоплення соціального досвіду і перешкоджають адаптації людини в суспільстві.

Психическа дезадаптація достатньо детально описана в роботах В. Н. Горохової [8], Ю. М. Губачева [9], Н. П. Ишутиної [13], В. С. Калашникова [15], Н. В. Кунгурова [18], Р. Патерсона [19] і др. По даним літератури, у хворих дерматозами існують наступні прояви психическої дезадаптації: депресивні тенденції, високий рівень реактивної тривожності, низька самооцінка, неадекватне ставлення до хвороби, високий рівень агресивності. Особливо слід виділити спілкування як психологічний процес. Процес життєдіяльності людини — це процес постійного спілкування, і порушення в сфері спілкування призводять людини до дезадаптації. У пацієнтів, страждаючих різними формами дерматозів, особливо в випадках, коли їх прояви локалізовані в місцях, доступних візуальному сприйняттю оточуючих (на руках, ногах, обличчя і т. п.), виникає своєобразна аутизація і відмова від міжособистісних контактів, що також є проявом психическої дезадаптації [1; 3; 6; 10; 11]. Багато пацієнтів, страждаючих дерматозами, відзначають, що наявність захворювання несприятливо відбивається на їхньому душевному самопочутті — з'являється подразливість, потреба в обмеженні спілкування, зменшується настрій. Боязнь негативної оцінки з боку оточуючих часто супроводжується соціальною ізоляцією.

Функциональная дезадаптация — это вид дезадаптации, связанный с особенностями выполнения функций людей в системе общественных отношений в соответствии с социальной ролью и статусом, на основе приобретенного социального опыта при стремлении субъекта к самореализации.

В основе функциональной дезадаптации лежит противоречие между системой общественных ожиданий по выполнению определенной роли и возможностями человека выполнять конкретные действия.

Как указывает К. А. Альбуханова-Славская, самовыражение имеет разные степени зрелости, разные этапы сформированности [2]. На более ранних этапах, когда образ внутреннего «Я» еще очень далек от своего внутреннего построения, самовыражение, как правило, проявляется в формах «демонстраций». Зрелой формой самовыражения становится тот этап, на котором проявление себя превращается в действительную потребность адекватного и сущностного выражения своего «Я».

Таким образом, особый стиль самовыражения и самореализации личности может не приниматься окружающими, что приводит к эмоциональному и межличностному отторжению или к дезадаптации на уровне социальных отношений.

Таким образом, нетрадиционные, в массовом понимании, формы самовыражения или самореализации на основе имеющегося социального опыта, уровня образованности и воспитанности выступают самостоятельным фактором дезадаптации. Для больных дерматологическими заболеваниями характерными являются следующие формы нетрадиционного самовыражения или самореализации: негативизм, демонстративные проявления, анти-социальное поведение, уход в мир мистических представлений, аутизация, злоупотребление алкоголем [8; 10; 15]. Все вышеназванные дезадаптивные проявления приводят к нарушению профессиональной адаптации. На уровне семейных взаимоотношений часто отмечается формализация взаимоотношений, что в некоторых случаях приводит к распаду семьи [9].

Выводы

У пациентов, страдающих дерматологическими заболеваниями, наблюдаются проявления социально-психологической дезадаптации, причем у данной группы больных возникает специфическая форма дезадаптации, обусловленная состоянием человека. При таком типе дезадаптации выделяются следующие виды дезадаптации: патогенная, психическая, функциональная. Проявления дезадаптации у данной группы больных связаны с патогенными, психическими и функциональными факторами и накладывают негативный отпечаток на качество жизни пациентов, их профессиональную и семейную жизнь. Состояние дезадаптации может быть истоком суицидального поведения человека. В одних случаях конфликт вызывает и усугубляет дезадаптацию, переводит ее в суицидальную фазу, в других ситуациях конфликт сам порождает дезадаптацию. При достаточно высокой степени его обострения и значимости для личности противоречия, дезадаптационные состояния могут провоцировать суицидальное поведение личности.

Список литературы

1. Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства: Учебное пособие/ Ю. А. Александровский. — М.: Медицина, 2000. — 596 с.
2. Альбуханова-Славская К. А. Стратегия жизни/ К. А. Альбуханова-Славская. — М., 1991. С. 98–99.
3. Альмайтер П. Терапевтический справочник по дерматологии и аллергологии/ П. Альмайтер, А. Кубанова. — М.: Гэотар-медиа, 2003. — 1248 с.
4. Бабаянц Р. С. Роль эмоционального стресса в генезе экземы/ Р. С. Бабаянц, И. В. Родштадт, Т. А. Белоусова// Модели и методы изучения экспериментальных эмоциональных стрессов. — Вильнюс, 1977. — С. 25–26.
5. Баранов А. А. Аллергология и иммунология/ А. А. Баранов, Р. М. Хаитов. — М.: Союз педиатров России, 2008. — С. 35–74.
6. Бройтингам В. Психосоматическая медицина / В. Бройтингам, П. Кристиан, П. Рад. — М., 1999. — 376 с.
7. Гасич Н. А. Изменение иммунного статуса и оптимизация: терапии больных атопическим дерматитом: Автореф. дис. ... канд. мед. наук / Н. А. Гасич. — Красноярск, 1996. — 17 с.
8. Горохова В. Н. Нервно-психические нарушения у больных экземой, нейродерматом и псориазом и особенности их психотерапии: Дис. канд. мед. наук/ В. Н. Горохова. — Курск, 1974. — 21 с.
9. Губачев Ю. М. Психические расстройства в практике семейного врача/ Ю. М. Губачев. — СПб., 2000. — 63 с.
10. Дороженко И. Ю. Современные аспекты психофармакотерапии психодерматологических расстройств / И. Ю. Дороженко // Психиатрия и психофармакотерапия. — 2004. — Т. 6, № 6. — С. 274–276.
11. Дороженко И. Ю. Лечение реактивных депрессий, коморбидных хроническим дерматозом преимущественным поражением открытых участков кожи (опыт применения пипразидола) / И. Ю. Дороженко, Т. А. Белоусова, М. А. Терентьева // Русский мед. журн 2003. — Т. 11, № 17. — С. 957–959.
12. Иванов О. Л. Краткий очерк истории психодерматологии / О. Л. Иванов, А. Н. Львов // Психиатрия и психофармакотерапия: журнал для психиатров и врачей общей практики. 2004. — Том 6, № 6. — С. 266–267.
13. Ишутина Н. П. Депрессивные расстройства и их терапия в дерматологической практике / Н. П. Ишутина, Т. В. Раева // Сибирский вестн. психиатр., и наркол. — 1999. — № 2. — С. 10–12.
14. Кабанов М. М. Методы психологической диагностики и коррекции / М. М. Кабанов, А. Е. Личко, В. М. Смирнов. — Л.: Медицина, 1983. — С. 3–20.
15. Калашников В. С. Клиническая картина нервно-психических расстройств при нейродермите, псориазе и тотальной алопеции у детей/ В. С. Калашников // Вестник дерматол. и венерол. — 1989. — № 9. — С. 44–46.
16. Кочергин Н. Г. Дерматологическое качество жизни как психосоматический симптом дерматоза / Н. Г. Кочергин, Л. М. Смирнова // Росс. жур. кож. и вен. бюл. — 2006. — № 4. — С. 29–31.
17. Кошеченко Ю. Н. Психосоматические дерматозы в косметологической практике. Особенности клиники, патогенеза, лечения, профилактики и реабилитации / Ю. Н. Кошеченко // Российский журнал кожных и венерических болезней. — 1999. — № 1. — С. 60–65.
18. Кунгуров Н. В. Атопический дерматит. Типы течения, принципы терапии/ Н. В. Кунгуров, Н. М. Герасимова, М. М. Кохан — Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2000. — 266 с.
19. Патерсон Р. Аллергические болезни. Диагностика и лечение: Практ. — Руководство/ Р. Патерсон. — М.: Медицина, 2000. — 733 с.
20. Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста /Под ред. С. Ю. Циркина. — СПб., 2000. — С. 284–285.
21. Фролов С. С. Социология/ С. С. Фролов. — М., 1996. — С. 113–114.

Прокопчук І. В.

здобувач кафедри соціальної допомоги, загальної та медичної психології
Одеського національного медичного університету

Захарова А. І.

здобувач кафедри соціальної допомоги, загальної та медичної психології
Одеського національного медичного університету

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДЕЗАДАПТАЦІЇ У ХВОРИХ ШКІРНИМИ
ЗАХВОРЮВАННЯМИ**

Резюме

У статті описані форми патогенної, психічної і функціональної дезадаптації, характерні для хворих шкірними захворюваннями.

Ключові слова: адаптація, дезадаптація, дерматовенерологічні захворювання, дерматози.

Prokopchuk I. V.

seeker of social assistance, general and medical psychology,
Odessa National Medical University

Zakharova A. I.

seeker of social assistance, general and medical psychology,
Odessa National Medical University

**THE BEHAVIOR OF EXCLUSION IN PATIENTS WITH SKIN
DISEASE**

Summary

The forms of pathogenic, psychical and functional desadaptation which are specific for dermic patients, are described in the article.

Key words: adaptation, desadaptation, dermatological diseases, dermatosis.

УДК 159.923:174(043.5)

Прудка Л. М.

начальник відділення методичного забезпечення навчального процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ

ПРОФЕСІЙНА СТІЙКІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПСИХІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Автором, на підставі аналізу спеціальної літератури вітчизняних авторів і зарубіжних джерел, досліджено індивідуальні особливості та психологічну структуру професійної стійкості як складової частини психічної стійкості особистості.

Ключові слова: професійна стійкість, психічна стійкість, фасилітативність, інгібіція, саморегуляція.

В психології поняття «стійкість» досі залишається дискусійним, не набуло чіткого статусу і має широкий діапазон інтерпретацій, оскільки його трактування визначається вектором дослідження — від застосування даного поняття до аналізу індивідуального стану та до використання його в аспекті вивчення проблем становлення, розвитку і формування особистості, що і породжує виникнення різних підходів до розгляду даного феномена.

Багатопланові дослідження, проведені В. В. Авдєєвим, Л. М. Аболіним, Л. І. Божовичем, М. І. Дяченком, М. П. Казаченко, М. С. Корольчуком, В. М. Крайнюком, І. С. Коном, К. К. Платоновим, О. М. Столяренком, В. Е. Чудновським та іншими вченими, дозволяють виділити одну з суттєвих психологічних якостей — стійкість особистості працівника ОВС до екстремальних ситуацій службової діяльності. У психологічній літературі поняття «стійкість» має кілька тлумачень, можна зустріти наступні термінологічні комбінації: «стійкість особистості», «стійкість поведінки», «стійкість (професійної) діяльності», «стійкість до навантажень», «емоційна стійкість», «вольова стійкість», «психічна стійкість», «емоційно-вольова стійкість», «моральна стійкість», «психологічна стійкість» тощо.

Але дослідження індивідуальних особливостей та психологічної структури професійної стійкості як складової частини психічної стійкості особистості, що виконані вітчизняними та зарубіжними вченими, з нашої точки зору, стосовно працівників карного розшуку є недостатньо розробленою.

Таким чином, недостатній рівень теоретичного та емпіричного вивчення позначеної проблеми і зумовлюють актуальність теми дослідження.

Метою статті є аналіз та визначення в певній послідовності феноменології явища стійкості, що дозволить отримати достатньо надійну та репрезентативну теоретичну базу для наступного розкриття змісту професійної стійкості працівників карного розшуку та основних детермінантів її формування у майбутніх працівників карного розшуку.

Складність проблеми визначення методології і дидактичної системи для формування професійної стійкості розкривається у різних психологічних підходах до її сутності: психофізіологічному; диференціально-психологічному; загальнопсихологічному; традиційно-психологічному; психолого-педагогічному, фаховоспрямованому; функціональному; психолого-акмеологічному.

Інтегративне уявлення про стійкість, характерне для сучасного етапу розвитку психологічної науки, виникло на основі синтезу різних концептуальних підходів, що мають своєрідні вирішення задач забезпечення самозбереження, саморозвитку психічних процесів, властивостей, станів і явищ.

З точки зору *психофізіологічного* підходу стан нервово-психічної напруги може проявлятися в зрушеннях двох форм: за типом наростання збудження або ж за типом розвитку гальмівних реакцій, крайні форми реагування залежать від індивідуальних якостей особистості або визиваються дуже гострими психічними чинниками [1]. Такі зміни у психіці, як ми бачимо, поражають професійно значущі якості та безумовно негативно позначаються на рівні працездатності, витривалості та професійної стійкості.

Витривалість визначається як здатність людини до тривалого виконання роботи на заданому рівні, оцінюється витривалість часом та стійкістю діяльності на заданому рівні. З точки зору низки психологів, поняття «витривалість фахівця» тісно пов'язане з поняттям «надійність», майже тотожне йому. Під останньою розуміють ймовірність задовільного виконання потрібних професійних функцій в заданих умовах у визначений час [2].

Диференціально-психологічний підхід розглядає проблему професійної стійкості також через феномени здібностей та задатків. Здібності обумовлюються не одним задатком (як і ефективність діяльності — не однією особистісною особливістю), а декількома; чим більше у людини задатків, які впливають на певну здібність, тим більш вона виражена.

Для діяльності, яка пред'являє екстремальні вимоги до будь-якої здібності людини (наприклад, максимальної швидкості бігу, максимальної концентрації або переключення уваги), необхідно відбирати осіб, які мають максимальну або близьку до неї кількість задатків, які впливають на ці здібності [2].

Як відзначає Т. І. Артем'єва, основою при визначенні здібностей є діяльність, а критерієм, який відрізняє здібності від будь-якого іншого способу реалізації діяльності, — успішність реалізації діяльності, її ефективність [3].

Проте фізіологічні та диференціально-психологічні проблеми працездатності професійної стійкості, як відзначає М. Я. Віленський [4], тісно пов'язані з *загальнопсихологічними* аспектами помилкових дій та втомлюваності. Методологічною основою *загальнопсихологічного підходу* до розуміння досліджуваної проблеми є наукова спадщина К. О. Абульханової-Славської, Б. Г. Ананьєва, Б. Ф. Ломова, зокрема їхнє розуміння феноменології суб'єкта та суб'єктності.

На наш погляд, *традиційний психологічний* підхід, який стверджує, що фасилітативність забезпечує успішність діяльності, а інгібіція, навпа-

ки, творить перешкоди у цьому процесі, для розуміння сутності професійної стійкості працівників карного розшуку не підходить. Нагадуємо, що термін «інгібіція» був перейнятий з соціальної психології. Він характеризує зміни поведінки людей в бік зниження ефективності та якості діяльності в присутності інших людей. Ми вважаємо, що правоохоронна діяльність як соціономічна професія в першу чергу орієнтована на запобігання будь-яких пошкоджень населенню під час проведення операцій та мінімалізації зовнішніх ефектів — присутність інших людей не повинна впливати на ефективність та продуктивність діяльності працівників карного розшуку.

У психологічному плані певний інтерес представляють дослідження О. О. Водозаської [5], яка розглядала значення саморегуляції в процесі формування особистості професіонала. Автор вважає, що в процесі особистісного становлення поступово все більшого значення набувають її внутрішні рушійні сили, які дозволяють людині все більш самостійно визначати задачі та напрямки власного професійного становлення.

Традиційно професійна стійкість в межах цього підходу виступає основою професійної майстерності [6]. З іншого боку, професійна стійкість тісно взаємопов'язана з такими поняттями, як професійна готовність, установка, спрямованість, досвід, компетентність.

Психолого-педагогічний, фахово-спрямований підхід. У результаті проведеного дослідження З. Н. Курлянд була встановлена висока кореляційна залежність між розвитком деяких компонентів спеціальних здібностей. Було також встановлено, що досягнення студентами більш високих рівнів розвитку спеціальних здібностей достатньо забезпечує відповідно більш високий рівень професійної стійкості майбутнього фахівця.

Отже, проводячи цілеспрямовану роботу з розвитку спеціальних здібностей, ми тим самим допомагаємо майбутнім фахівцям досягти більш високих рівнів професійної стійкості.

До різноманітних *функціональних* станів людини, що впливають на ефективну та безпечну діяльність, в основному відносять: стомлення, хронічне стомлення, перевтомлення, стан гіпокінезії, монотонії та нервово-психічної напруги.

На наш погляд, визначення функціонального стану як психофізіологічного феномену, частково ототожнене з семантикою професійної стійкості. Так, В. Л. Марищук під функціональним станом розуміє сукупність характеристики фізіологічних функцій та психофізіологічних якостей, які визначають рівень активності функціональних систем організму, особливості життєдіяльності та стан працездатності людини [7].

Принципово важливим для нас є загальний підхід до наукових уявлень про функціональний стан, який обґрунтовує неможливість його застосування без вивчення одного або декількох показників та інтегральної оцінки функцій, які прямо або побічно зумовлюють ефективну діяльність людини.

У психолого-акмеологічному аспекті професійна стійкість представляє гармонійність розвитку інтелектуальних, емоційно-вольових і особистіс-

них якостей, які забезпечують успішність дій і поведінкових реакцій у процесі здійснення професійної діяльності. Акмеологічний аспект тут проявляється в тому, що стійкість припускає обов'язковість взаємозалежного розвитку й відповідності вимогам діяльності не тільки суб'єктно-діяльнісних характеристик, але й індивідуальних, особистісних, найбільш типових і самобутніх, які характеризують особистість як неповторну індивідуальність.

Вищенаведене дослідження концептуальних підходів низки різних авторів дає підстави виконати порівняльний аналіз елементів в характеристиках психологічних підходів, суттєвих, з нашої точки зору, для визначення базової методологічної основи подальшого, згідно теми, дослідження феномену професійної стійкості курсантів — майбутніх працівників карного розшуку, надати конкретні пропозиції щодо удосконалення дидактичної системи фахової підготовки, що, з нашої точки зору, будуть сприяти формуванню належного рівня професійної стійкості.

Аналіз наукової літератури дозволив нам в структурі *професійної стійкості* працівників правоохоронних органів виділити наступні **компоненти**: *активаційний* (характеризує індивідуальні рівні активності особистості, а також здібності до мобілізації особистих знань, умінь та навичок); *вольовий* (самоконтроль, самообілізація та керування своїми діями, саморегуляція); *емоційний* — вміння регулювати свої емоційні стани (володіти собою, своїм настроєм, голосом, мімікою, жестами, адекватність емоційного напруження та стану страху); *когнітивний* (від лат. *cognitio* — «пізнання, вивчення, усвідомлення» — здібність до розумового сприйняття зовнішньої інформації з її наступним абстрагуванням і конкретизацією); *мотиваційний* (установка не тільки на найбільш доцільні, активні та рішучі дії, а й на власну безпеку); *орієнтаційний* (вивчення та усвідомлення умов та особливостей діяльності, способів можливих дій в різних варіантах розвитку події, необхідних для цього умінь, властивостей та якостей особистості); *особистісний фізіологічний* (швидкість та адекватність реакції на поведінку оточуючих та окремих правопорушників, нормальна втомлюваність); *оціночний* (об'єктивна оцінка ступеня небезпеки ситуації і власної підготовленості для її вирішення, прогнозування можливих результатів, внесення відповідних поправок); *професійний досвід* — основане на практиці чуттєво-емпіричне пізнання дійсності, синтез єдності знань, умінь та навичок; *професійний (операційний)* — навички та вміння реалізувати професійні дії, вміння прийняти оптимальне (доцільне) рішення у нестандартних ситуаціях (професійні, психологічні, загальні знання та вміння, стійка потреба у самоосвіті).

При наявності зазначених компонентів працівник карного розшуку в змозі налаштуватись на певну поведінку, на виконання адекватних дій, необхідних для досягнення поставленої мети; підготувати, при необхідності, матеріальну базу для виконання завдання чи створити умови для цього (здобути відсутню інформацію, провести тренування, змодельовати схеми можливого розвитку подій); з початком дій уважно слідкувати за змінами обставин, оцінювати адекватність своєї поведінки, прагнути реалізувати

оптимальні умови й засоби досягнення мети, свідомо керувати своїми емоційними станами та поведінкою.

Професійна стійкість працівника карного розшуку формується, на протязі певного часу (навчання, службової діяльності), як синтез властивостей та якостей особистості, і рівень її може бути змінений з допомогою свідомої, цілеспрямованої роботи, яка враховує індивідуальні особливості особистості і проводиться в процесі професійної діяльності або в діяльності, що максимально моделює таку.

З нашої точки зору, до *ознак сформованої професійної стійкості* працівника карного розшуку слід віднести: адекватну оцінку наявних активаційно-енергетичних ресурсів і вміння їх раціонально використовувати й мобілізувати в професійних екстремальних ситуаціях; оптимальний мотиваційний комплекс з гармонічною комбінацією внутрішніх і зовнішніх мотивів і мотиваційними домінантами, адекватними розглянутій професійній діяльності; стійку й адекватну самооцінку; здатність до когнітивної оцінки можливих екстремальних ситуацій і вироблення відповідних стратегій поведінки; здатність до емоційно-вольової саморегуляції в стресогених і екстремальних умовах.

Важливими складовими психологічної стійкості є: здатність до повноцінної самореалізації, особистісного зростання зі своєчасним і адекватним розв'язанням внутрішньоособистісних конфліктів (ціннісних, мотиваційних, рольових); відносна стабільність емоційного стану; здатність до емоційно-вольової регуляції; адекватна ситуації мотиваційна напруженість і т. д. Це цілий комплекс здатностей, широке коло різнорівневих явищ. Тому можна стверджувати, що психологічна стійкість як інтегральна властивість виникає під впливом суб'єктивних і об'єктивних факторів життєдіяльності людини, обумовлюється індивідуальними особливостями в онто- і філогенезі. У професійній стійкості поєднуються результати розвитку, навчання, виховання людини, його сукупний досвід соціальної взаємодії.

Отже професійна стійкість є складним психологічним феноменом, який має свою специфіку в діяльності працівників карного розшуку. Поняття професійної стійкості є невід'ємною частиною більш широкого поняття — психічної стійкості, під якою ми розуміємо відносно стійкий, але конкретний прояв усіх компонентів психіки, що мають певну спрямованість, які виражають гармонійність зв'язку людини із зовнішнім середовищем у конкретних умовах

Список літератури

1. Короленко Ц. П. Психофизиология человека в экстремальных условиях / Ц. П. Короленко — Л., 1978. — 271 с.
2. Ильин Е. П. Общность механизмов развития состояний монотонии и психического пресыщения при разных видах деятельности / Е. П. Ильин // Психические состояния. — Л., 1980. — С. 43–50.
3. Артемьева Т. И. Методологический аспект проблемы способностей / Т. И. Артемьева. — М.: Наука, 1977. — 184 с.

4. Виленский М. Я. Профессиональная направленность физического воспитания студентов педагогических специальностей: Учебное пособие / М. Я. Виленский, Р. С. Сафин. — М.: Высшая школа, 1989. — 158 с.
5. Водолазская И. О. Саморегуляция в профессиональном становлении педагогов / И. О. Водолазская // Наука і освіта. — 2004. — № 6-7. — С. 50-52.
6. Курлянд З. Н. Професійна усталеність вчителя — основа його професійної майстерності: Навчальний посібник / З. Н. Курлянд. — Одеса: ОДП, 1985. — 161 с.
7. Марищук В. Л. К вопросу об эмоциональной устойчивости курсантов-летчиков и возможности ее совершенствования с применением средств физической подготовки: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / В. Л. Марищук — Л., 1964. — 154 с.

Прудкая Л. Н.

начальник отделения методического
обеспечение учебного процесса
Одесского государственного университета внутренних дел

**ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ
ПСИХИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ЛИЧНОСТИ**

Резюме

Автором, на основании анализа специальной литературы отечественных авторов и зарубежных источников, исследованы индивидуальные особенности и психологическая структура профессиональной устойчивости как составной части психической устойчивости личности.

Ключевые слова: профессиональная устойчивость, психическая устойчивость, фасилитивность, ингибция, саморегуляция.

Prudkaya L. N.

head of department methods
of the learning process
Odessa State University of Internal Affairs

**PROFESSIONAL STABILITY AS COMPONENT PART OF PSYCHICAL
STABILITY OF PERSONALITY**

Summary

By an author, on the basis of analysis of the special literature of domestic authors and foreign sources investigated individual characteristics and psychological structure of professional stability as component of mental stability of the personality.

Key words: professional stability, mental stability, fasilyativnost, ingibition, self-regulation.

УДК 659.1.013+159.937.52+659.14+159.923.35+159.9.019.4+323(477)

Пудич С. А.

аспірант кафедри соціальної і прикладної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

СКРЫТАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ РЕКЛАМА В НОВОСТНЫХ СЮЖЕТАХ КАК СРЕДСТВО МАНИПУЛЯЦИИ ЭЛЕКТОРАЛЬНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

В данной статье поднимается вопрос о манипулятивном воздействии средств массовой информации на индивида посредством новостных сюжетов. Проанализированы социологические исследования авторитетных социологических центров в области использования населением информационно-коммуникативных каналов и доверия к получаемой информации. Приведены факторы, от которых зависит выбор способа манипуляции, а также рекомендации по защите от нежелательного воздействия.

Ключевые слова: политическая реклама, СМИ, манипуляция, выборы, новостные сюжеты, скрытая реклама, воздействие на индивида.

В связи с бурным развитием научно-технического прогресса и всеобщего распространения новых средств коммуникация в Украине уже практически невозможно встретить человека, который для получения новостной информации не использовал хотя бы один канал коммуникации: телевизор, радио, прессу или интернет. Этим успешно пользуются предприниматели и политические деятели, продвигая свой «товар» в массы.

Политические деятели начали активно использовать заангажированную рекламу в новостных сюжетах, тем самым манипулируя мнением электората с целью получения политических дивидендов. На очередных выборах в Верховную Раду Украины 2012 года практически все кандидаты в депутаты по мажоритарным округам, которые реально боролись за место в парламенте, выступали как главные действующие лица либо эксперты в новостях, тем самым пытались создать себе определенный имидж среди населения.

Таким образом, актуальность данной статьи заключается в необходимости теоретического анализа способов и механизмов манипуляции электоральным поведением путем внедрения скрытой рекламы в новостных сюжетах.

Проблемой манипуляции общественным мнением занимались такие ученые, как: В. М. Бехтерев, Д. В. Безлатный, Г. В. Грачев, И. Мельник, Е. Л. Доценко, Е. Друзяка, С. А. Зеленский, С. Г. Кара-Мурза, Н. Н. Ларионов, С. Ю. Лисова, К. В. Никитина, С. Николаенко, М. А. Одинцова, М. Присяжнюк, В. Сороченко, А. В. Филатов, А. М. Цуладзе, Г. Шиллер, О. Яцунская, О. В. Петрунько, О. П. Письменная, О. Петров, П. Н. Лисовский, А. В. Мисниченко, Т. Н. Тепенчак, М. А. Кравчук, Бойко А. Д., а также такие зарубежные авторы, как: Э. Аронсон, Э. Р. Пратканис, Ричард Броуди, Х. Фексеус, Марк Еарлс и другие.

Проблему манипуляції в медіа досліджали М. Барішполець, Дж. Браїант, Г. Мельник, Г. Мироненко, О. В. Петрунько, І. Ю. Вельчинська, Г. Шиллер, Джордж Гербернер, Пол Вилкінсон і інші.

Вопросы, связанные с психологией телевизионной коммуникации и СМИ, исследовали такие ученые, как: Т. В. Елисеєва, Л. В. Матвеева, Т. Я. Аникеева, Ю. В. Мочалова, Г. Мельник, А. П. Дубас, Н. М. Шеремченко, Г. Ю. Васильев, И. Г. Васильева, И. В. Головкин, П. А. Колотвин, Е. В. Мамонтова, О. М. Сахань и другие.

Проблемы избирательного процесса, психологии выбора и избирательных технологий исследовали такие авторы, как: Д. Бадовский, А. Балашова, Г. Балл, А. Гладков, А. Джабасов, М. Дроздова, В. Зимин, А. М. Зимичев, А. Б. Кудашев, О. Михайлич, А. Петровский, С. П. Расторгуев, А. В. Рябчук, А. И. Шенова, Н. Й. Варий, А. В. Литвин, Л. А. Найденова, И. В. Кряж, О. С. Качикова, Н. В. Носова, В. В. Жовтянская, Ю. А. Паскевская, Т. М. Траверсе, В. В. Юдаев, Т. М. Моторнюк, Н. В. Гавеская, О. М. Шерман, Г. П. Гребенник, С. А. Гарькавец, Я. Б. Онуфрик и другие.

Проблемой статьи выступает манипулятивное воздействие скрытой политической рекламы в новостных сюжетах, которое используют политические деятели в своей предвыборной агитации.

Цель исследования заключается в определении способов и механизмов манипулирования мнением электората через скрытую рекламу в новостных сюжетах на парламентских выборах в Украине в 2012 году.

Общепринятым приемом предвыборной политической агитации является политическая реклама. Еще до момента официальной регистрации партии и кандидаты в депутаты начинают вести свою предвыборную агитационную деятельность. Закон Украины «О выборах народных депутатов Украины» определяет политическую рекламу как «размещение или распространение материалов предвыборной агитации с помощью рекламных средств», где предвыборная агитация определяется как «осуществление любой деятельности с целью побуждения голосовать за или не голосовать за определенного кандидата в депутаты или партию» [8].

Политическая реклама это коммуникативное воздействие на избирателя с целью побуждения его к действиям, необходимым заказчику рекламы. Она является открытым средством агитации и официально регистрируется в соответствующих инстанциях, т. е. политическая реклама должна прямо воздействовать на сознание избирателей. Политики же, кроме общепринятых способов ведения агитационной деятельности, используют скрытую политическую рекламу, которая должна в завуалированной форме донести до избирателей необходимую им идею.

Скрытая политическая реклама — завуалированное коммуникативное воздействие на избирателя, замаскированное под нерекламным сообщением и без открыто выраженной рекламной цели, при этом заказчик рекламы остается в секрете.

Самый распространенный способ внедрения скрытой политической рекламы — подача необходимой информации через новостные сюжеты в СМИ. Кандидаты в депутаты готовы платить большие суммы денег, чтобы

он стал главной действующей фигурой новостного сюжета, в котором он выступает в «белом» свете. Это может быть материальная помощь кандидата не защищенным слоям населения, озеленение кандидатом парка или сквера, помощь в устранении каких-либо проблемных ситуаций или защиты граждан, постройка детской площадки или стадиона, ремонт дороги и т. п.

Основными способами передачи новостных сюжетов остаются проверенные временем такие информационно-коммуникативные каналы как телевидение, радио и пресса. Отдельно стоит отметить стремительно возрастающую роль Интернета как средства массовой коммуникации.

Согласно исследованию Всероссийского центра изучения общественного мнения (ВЦИОМ) о том, из каких средств массовой информации россияне чаще всего получают информацию и каким СМИ они доверяют в большей степени, Интернет является третьим по востребованности источником информации, опередив радио. Телевидение остается самым популярным и востребованным каналом получения информации — 88 % респондентов, пресса — 70 %, Интернет — 59 %, а радио 53 %. Говоря об уровне доверия к данным каналам коммуникации, отметим, что телевидению доверяют 78 % тех, кто его смотрит, прессе — 70 %, радио — 68 %, Интернету — 64 %. Всероссийский опрос ВЦИОМ проведен 21–22 апреля 2012 года. Опрошено 1600 человек в 138 населенных пунктах в 46 областях, краях и республиках России. Выборка репрезентирует городское население России. Статистическая погрешность не превышает 3,4 % [5].

Исследовательская группа ЦИРКОН провела исследование отношения населения России к средствам массовой информации, согласно которому доверие граждан к СМИ находится в среднем диапазоне: около 40 % респондентов согласились с тем, что они привыкли верить тому, что пишут в газетах, говорят по телевидению и радио (для старших поколений эта доля составляет 46 %). Кроме того, ЦИРКОН отмечает, что доверие СМИ зависит от уровня образованности респондента — так, СМИ более склонны доверять люди с образованием не выше среднего (45 %), тогда как доля «доверяющих» среди респондентов с высшим образованием составляет всего лишь 37 % [9].

Данное исследование показало, что люди с высшим образованием более склонны к сравшиванию информации в различных источниках (66 % против 42 % с образованием не выше среднего), а также оценивают не только передаваемую информацию, но и то, чьи интересы представляют данное СМИ (47 % против 31 % с образованием не выше среднего) [9].

Также на вопрос о том, должны ли СМИ нести ответственность за некачественную информацию точно так же, как производитель несет ответственность за некачественный товар, 82 % респондентов ответили утвердительно [9].

Следует отметить, что согласно исследованию американской компании Gallup, уровень доверия американцев к теленовостям постепенно падает. Так, систематически исследуя вопрос доверия граждан США к теленовостям с 1993 года, видим, что уровень доверия упал с 46 % до 21 % в 2012

году. Уровень доверия к газетным новостям у американцев выше, чем к телевидению, и составляет 25 % [1].

Центр Розумкова провел социологическое исследование в декабре 2011 года, в котором спросил у жителей Украины, каков их уровень доверия к западным, российским и украинским СМИ. Согласно результатам проведенного исследования полностью доверяют и скорее доверяют западным СМИ 46 %, российским СМИ 49,9 %, а украинским — 66,3 % украинцев [11; 12; 13].

По результатам общенационального опроса, который провели Центр политических коммуникаций университета «Украина» и Всероссийская ассоциация политических наук перед парламентскими выборами 2007 года, призовая тройка рейтинга эффективности средств политической коммуникации, которые используются во время проведения избирательной кампании, имеет следующий вид: телевидение (27,5 %), газеты и журналы (20,1 %), радио (17,9 %) [4].

Таким образом, можно сказать, что практически все население Украины получает информацию из какого-либо информационно-коммуникационного канала, новостные сюжеты которого формируют субъективную картину мира, т. е. манипулируют общественным мнением.

Манипуляция — это скрытое психологическое воздействие на объект с целью программирования поведения, мыслей, взглядов, предпочтений. Манипуляция рассматривается, в первую очередь, как тайное воздействие, которое идет в обход рациональному сознанию и преследует четко поставленные цели. Ложь или обман не всегда являются манипуляцией, впрочем, как и манипуляция не всегда является ложью.

Манипуляция в политической рекламе всегда является негативным и нежелательным феноменом. Манипулятор целенаправленно идет в обход сознания взрослого человека для получения необходимой ему выгоды, что является неприемлемым в современном демократическом обществе. М. Боришполец пишет о целях обмана среди разных политиков следующее: «Мудрий політик може вдатися до відхилення від істини заради інтересів майбутніх поколінь, аби не зашкодити прогресові. Обережний політик — захищаючи інтереси своєї спільноти й нехтуючи інтересами інших. Маніпулятор — аби не порушити стан рівноваги в керованому ним соціумі» [3, с. 159].

Если объект манипуляции не подозревает о целях скрытой политической рекламы, то она идет мимо контроля сознания и воздействует на подсознание. Достижение целей заказчиком рекламы может приносить прямой ущерб индивиду.

Г. Грачев считает, что «в качестве ведущей манипулятивной технологии используется формирование политического имиджа — конструирование и распространение с использованием в первую очередь средств массовой коммуникации образа привлекательного политика, позитивно воспринимаемого большинством населения и как вторая сторона — распространение негативного имиджа оппонента» [6, с. 9].

Способы манипулирования поведением электората посредством новостных сюжетов зависят от ряда факторов:

1) Каким коммуникативно-информационным каналом передается новостной сюжет (ТВ, радио, пресса, Интернет и др.), а также их целевая аудитория;

2) Временной период передачи информации (до начала, во время либо после предвыборной кампании);

3) Какую цель ставит перед собой заказчик (повышение узнаваемости либо рейтинга, создание или поддержка определенного имиджа, дискредитация оппонентов и т. п.);

4) Какие психологические и журналистские приемы и техники используются (сравнение, аналогия, высмеивание, экспертное мнение, контекстность и др.).

В любом случае, выбор средств для достижения поставленной цели зависит, в первую очередь, от материальной возможности политических выдвиженцев, а также от эффективности данного вида коммуникации в сложившихся условиях.

Механизмы манипулирования общественным мнением основываются на обращении к эмоциональной сфере, стараясь обойти рационализацию данной информации. О. А. Феофанов утверждает, что «Политическая реклама, так же как и коммерческая, ориентируется прежде всего на эмоциональные апелляции и на апелляции к бессознательному, а Е. В. Егорова-Гаатман называет апелляцию к эмоциональной сфере личности одним из важнейших психологических механизмов манипуляции политическим восприятием [10, с. 204; 7, с. 182].

С точки зрения модели обработки информации, чтобы сообщение стало убеждающим, оно должно пройти ряд стадий: 1) Привлечь внимание; 2) Аргументы должны быть понятны и осознаваемы; 3) Получатель должен усвоить содержащиеся в сообщении аргументы и признать их истинными [2, с. 42].

Журналисты и политические копирайтеры создают новостной сюжет, применяя различного рода техники и приемы психологического воздействия, чтобы решить поставленные заказчиком задачи. Яркие и броские заголовки, оригинальные фото, и видеокadres, простой и понятный текст, доступная пониманию аналогия, красивая и понятная инфографика — все это служит цели «достучаться» до электората и заставить его сделать необходимые выводы либо действия.

Так, к примеру, результаты исследования, которое было проведено Центром политических студий и аналитики совместно с Институтом политической информации по выполнению органами исполнительной власти закона Украины «Про доступ до публічної інформації», в котором Одесская областная администрация выполнила все требования закона, были озаглавлены в новостных сюжетах следующим образом: «Одесская облгосадминистрация прозрачнее горного хрусталя». Данный броский заголовок, в котором используется сильная аналогия, создает впечатление у читателя, что администрация является самой прозрачной структурой, на которую все должны равняться. На самом же деле Одесская областная администрация просто выполнила свои прямые обязанности. Журналисты в завуали-

рованной форме вынесли положительную оценку, что влияет на первичное восприятие заголовка новостного сюжета.

Говоря о выборе, который делают люди, Г. Грачев пишет: «свой выбор значительная часть общества и населения страны осуществляют не на основе рациональной оценки программ определенных политических движений и их лидеров или их решений и деятельности, а на эмоциональном уровне, на основе сложившегося соотношения симпатий и антипатий, степени доверия и недоверия к конкретным лидерам и организациям» [6, с. 6].

Для того чтобы защитить себя от манипулятивного воздействия скрытой политической рекламы, необходимо придерживаться ряда рекомендаций: 1) стараться получать информацию из как можно большего количества разных источников; 2) сопоставлять полученную информацию и «отправителя»; 3) по возможности узнать, кому принадлежат данные СМИ; 4) рационализировать полученную информацию; 5) выявлять манипулятивные техники и приемы.

Таким образом, можно сделать вывод, что манипуляции электоральным поведением посредством новостных сюжетов являются одним из основных способов скрытой предвыборной агитации украинских политиков. Они используют различные информационно-коммуникативные каналы для донесения необходимой им информации с целью влияния на электоральное поведение. Используя различные способы, техники и приемы, политики манипулируют общественным мнением и программируют избирателей на необходимые им действия, взгляды и предпочтения.

Скрытая политическая реклама апеллирует к эмоциональной сфере, стремясь воздействовать на бессознательное и стараясь обойти рационализацию со стороны объекта рекламы. Это косвенно подтверждено тем фактом, что люди с высшим образованием менее склонны доверять СМИ, чем люди, его не имеющие.

Таким образом, скрытая политическая реклама в новостных сюжетах является манипуляцией электорального поведения и требует более глубокого изучения как со стороны психологической науки, так и со стороны смежных с ней дисциплин: политологии, социологии, журналистики и философии.

Список литературы

1. Americans' Confidence in Television News Drops to New Low / Gallup [Электронный ресурс]. — 2012. — Режим доступа : <http://www.gallup.com/poll/155585/Americans-Confidence-Television-News-Drops-New-Low.aspx>
2. Аронсон Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление / Э. Аронсон, Э. Р. Пратканис. — 2-е изд., перераб. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. — 384 с.
3. Баршшполець М. Чинники впливу засобів масової інформації на аудиторію / М. Баршшполець // Соціальна психологія. — 2006. — № 6. — С. 153–163.
4. Бебик В. Соціально-психологічні аспекти ефективності політичної реклами в мас-медіа / В. Бебик // Соціальна психологія. — 2008. — № 1. — С. 51–59.
5. Вся правда — в телевизоре?: Пресс-выпуск № 2081 / Всероссийский центр изучения общественного мнения [Электронный ресурс]. — 2012. — Режим доступа : <http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=112941>

6. Грачев Г. Манипулирование личностью. Организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Георгий Грачев, Игорь Мельник. — М.: Алгоритм, 2002. — 112 с.
7. Егорова-Гаатман Е. В. Политическая реклама / Е. В. Егорова-Гаатман. — М. : Центр политического консультирования «Никколо — М», 1999. — 240 с.
8. Закон України «Про вибори народних депутатів України» : за станом на 07.04.2011 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. — 2012. — Режим доступу до закону : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1665-15>
9. Отношение населения страны к средствам массовой информации и их содержанию / Исследовательская группа ЦИРКОН [Электронный ресурс]. — 2010. — Режим доступа : <http://www.zircon.ru/upload/iblock/732/101120.pdf>
10. Феофанов О. А. США: Реклама и общество. Монография / О. А. Феофанов. — М. : Мысль, 1974. — 262 с.
11. Чи довіряєте Ви західним ЗМІ? (динаміка, 2000–2011). Соціологічне опитування / Центр Розумкова [Електронний ресурс]. — 2011. — Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=85
12. Чи довіряєте Ви ЗМІ Росії? (динаміка, 2000–2011). Соціологічне опитування / Центр Розумкова [Електронний ресурс]. — 2011. — Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=86
13. Чи довіряєте Ви ЗМІ України? (динаміка, 2000–2011). Соціологічне опитування / Центр Розумкова [Електронний ресурс]. — 2011. — Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=87

Пудіч С. О.

аспірант кафедри соціальної та прикладної психології
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

ПРИХОВНА ПОЛІТИЧНА РЕКЛАМА В НОВИННИХ СЮЖЕТАХ ЯК ЗАСІБ МАНІПУЛЯЦІЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЮ ПОВЕДІНКОЮ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Резюме

У даній статті піднімається питання про маніпулятивний вплив засобів масової інформації на індивіда за допомогою новинних сюжетів. Проаналізовано соціологічні дослідження авторитетних соціологічних центрів в сфері використання населенням інформаційно-комунікативних каналів і довіри до одержаної інформації. Наведено фактори, від яких залежить вибір способу маніпуляції, а також рекомендації по захисту від небажаного впливу.

Ключові слова: політична реклама, ЗМІ, маніпуляція, вибори, сюжети новин, приховна реклама, вплив на індивіда.

Pudich S. O.

Graduate student, Department of Social and Applied Psychology
ONU named by I. I. Mechnikov

**HIDDEN POLITICAL ADVERTISING IN A NEWS AS A MEANS
OF MANIPULATION OF ELECTORAL BEHAVIOR IN MODERN
UKRAINE**

Summary

This article raises the question of the manipulative influence of the media on individuals through news stories. Analyzed sociological research authoritative sociological centers in the field of public information and communication channels and trust in the information received. Shows the factors that affect the choice of method of manipulation, as well as recommendations for protection from unwanted exposure.

Key words: political advertising, media, manipulation, election, news epizod, hidden advertising, influence on individuals.

УДК 159.923.3

Пузь І. В.

асистент кафедри соціології і політології
Донецького національного технічного університету

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВАГІТНИХ ЖІНОК З МЕДИЧНИМ АБОРТОМ В АНАМНЕЗИ

На підставі літературних даних та результатів експериментального дослідження проводиться аналіз індивідуально-психологічних особливостей вагітних жінок з операцією штучного переривання вагітності в анамнезі, а також визначається специфіка сприйняття ними ситуації теперішньої вагітності та майбутнього материнства.

Ключові слова: штучне переривання вагітності (аборт), материнство, вагітність, індивідуально-психологічні особливості вагітних.

Постановка проблеми. Планування вагітності та бажаність народження дитини має безперечний позитивний вплив на процес формування психологічної готовності жінки до материнства та адекватного материнського поведіння. Незважаючи на значні успіхи в галузі контрацепції, однією з проблем сучасних жінок репродуктивного віку залишається проблема небажаної вагітності. На жаль, одним із найбільш поширених шляхів вирішення означеної проблеми є штучне переривання вагітності. За даними офіційної статистики щорічно у світі відбувається 210 мільйонів абортів, що в середньому становить близько 126 тисяч абортів щодня. При цьому варто зазначити, що кожна третя операція штучного переривання вагітності робиться виключно за власним бажанням жінки [1, с. 15].

Ситуація з абортами в Україні за останні роки з погляду фахівців є досить неоднозначною, оскільки високий рівень їх поширення поєднується зі стійкою тенденцією до поступового зниження. Так, за офіційними даними МОЗ України у 2011 році було зафіксовано понад 156 тисяч абортів, що у шість разів менше, ніж 10 років тому. Проте статистика також показує, що в Україні близько 43 % жінок репродуктивного віку вдавалися до штучного переривання вагітності, при цьому кожна п'ята з них робила це неодноразово [8].

Аборт, особливо у випадках першої вагітності, представляє собою досить складну та небезпечну операцію, наслідки якої мають суттєвий негативний вплив на стан репродуктивного здоров'я жінки. Варто також зазначити, що наявність операції штучного переривання вагітності в анамнезі жінки створює реальну загрозу для виникнення різного роду ускладнень під час наступних вагітностей та пологів, які мають негативне відображення на внутрішньоутробному розвитку плоду, психофізіологічному стані новонародженого та самої породіллі, а також виступає однією з причин розвитку вторинного безпліддя. Крім цього, у таких жінок відмічаються певні труднощі в подальшому адекватному прийнятті та реалізації ролі та функцій

матері, що постає підґрунтям для розвитку різних форм порушення материнської поведінки.

Отже, аналізуючи вищезазначене, розуміємо, що проблема абортів продовжує залишатися однією з найбільш гострих соціальних проблем сучасної України. Враховуючи наслідки означеної проблеми, не має сумнівів в актуальності та необхідності всебічного її дослідження не тільки з наукового погляду, але й з точки зору суспільної значущості.

Незважаючи на те, що проблемі материнства присвячено багато теоретичних та прикладних досліджень в психології (О. В. Баженова, Л. Л. Баз, В. І. Брутман, О. С. Васильєва, І. В. Добряков, О. А. Копил, С. Ю. Мещерякова, Р. В. Овчарова, Г. Г. Філіппова, І. Ю. Хамітова та інші), варто зазначити, що питання, які пов'язані з формуванням материнської сфери у жінок після медичного абортів, на жаль, залишаються малодослідженими.

Мета даної роботи — проаналізувати індивідуально-психологічні особливості вагітних жінок з операцією штучного переривання вагітності в анамнезі, а також визначити специфіку сприйняття ними ситуації теперішньої вагітності та майбутнього материнства.

Досліджуючи проблему реалізації ролі матері жінками, які мають досвід незавершеної вагітності, необхідно розрізнити дві основні групи медичних абортів, які є абсолютно протилежними за своєю суттю. Так, перша група включає до себе мимовільні і вимушені (за медичними показаннями) аборти, які є наслідками порушення репродуктивної функції жінки. Переривання вагітності пов'язується з наявністю у жінок різного роду фізіологічних, психосоматичних та особистісних патологічних утворень, які виступають реальною загрозою для збереження та подальшого нормального перебігу вагітності [7, с. 128]. Аналіз даних останніх трьох років показує, що кожна десята вагітність в Україні завершується невиношуванням. Прямі репродуктивні втрати від цієї проблеми щороку становлять 35–40 тисяч бажаних ненароджених малюків, що в умовах наявної демографічної кризи призводить до загострення питання, пов'язаного з перериванням вагітності [1, с. 19].

До другої групи відносяться штучні аборти, які певною мірою характеризують стиль репродуктивної поведінки жінок фертильного віку. Аналіз результатів досліджень Г. Ф. Беляєвої та А. Т. Гаспарішвілі [2, с. 123] дозволяє умовно розділити таких жінок на три групи. Так, до першої групи належать молоді дівчата у віці 14–18 років з недостатнім рівнем сексуальної культури, для яких аборт виступає одним із способів позбавлення від небажаної вагітності. Друга група представлена жінками, для яких прийняття рішення перервати вагітність обумовлено наявністю, на їх думку, несприятливих умов для народження та виховання майбутньої дитини (відсутністю шлюбних відносин, недостатня матеріальна база, несвоєчасність з точки зору професійного зросту тощо). До третьої групи відносяться жінки, які свідомо розглядають аборт як засіб запобігання небажаного материнства. При цьому такий спосіб регулювання власної фертильності набуває звичайний характер. Варто зазначити, що більша частина жінок, які належать до цієї групи, мають досить низький соціальний та освітній

рівень. Тому така форма репродуктивної поведінки дуже часто поєднується з іншими виявами девіантного поводження: проституцією, пияцтвом, наркоманією тощо.

Виходячи із наявних характеристик жінок, які вдаються до абортів, особливої уваги, на наш погляд, заслуговують жінки, які належать до другої групи, оскільки саме прийняття ними рішення щодо переривання вагітності не тільки характеризує їх репродуктивний вибір на певному етапі життя, але і в значною мірою знижує показники їхнього репродуктивного потенціалу, що в умовах чинної демографічної ситуації набуває значної важливості та соціального забарвлення.

Ситуація небажаної вагітності, як правило, супроводжується виникненням негативних емоційних переживань, які здебільшого є загальними для жінок незалежно від рівня їх освіти і соціального статусу. Розглядаючи аборт як засіб позбавлення від небажаного материнства, доцільним є аналіз причин, які спонукають жінок до прийняття рішення щодо переривання вагітності. Варто зазначити, що у більшості випадків жінки намагаються виправдовувати подібного роду дії неможливістю створити сприятливі умови для народження і виховання майбутньої дитини. Проте дослідження показують, що свідоме переривання вагітності може бути обумовлено різноманітними чинниками [4, с. 19–40]. Так, найбільш поширеними мотивами, які спонукають жінок до абортів, є такі як відсутність шлюбних відносин на час виникнення вагітності, вагітність як результат випадкових сексуальних зв'язків, матеріальні труднощі, відсутність підтримки та взаєморозуміння з батьком майбутньої дитини та власними батьками, пріоритет інших цінностей. Крім цього, серед причин, що обумовлюють прийняття жінками подібного роду рішення, можна відмітити наявність різного роду страхів, пов'язаних з вагітністю, пологами та материнством, бажання позбутися від невдалого минулого, неадекватність репродуктивних установок (відсутність бажання мати дітей), низький рівень психологічної готовності до материнства тощо.

Операція штучного переривання вагітності є потужним психоемоційним стресом для організму жінки, який, у свою чергу, здатний порушувати перебіг психічних процесів, а також обумовлювати розвиток різноманітних патологічних психічних станів. Аналіз результатів власних спостережень, що збігаються з даними літературних джерел [4; 5], показує, що у деяких випадках жінки після переривання вагітності відчують полегшення, навіть значне заспокоєння, яке іноді супроводжується почуттями жалю стосовно того, що виникла небажана вагітність, та провини за те, що рішення про її переривання виявилось необхідним. Водночас певна частина жінок все-таки відчують страждання, пов'язані з переживанням почуттів провини, смутку, втрати, які надалі можуть перейти в стан глибокої депресії. Варто зазначити, що виникненню подібного роду емоційних переживань сприяє відповідний психічний стан жінки до операції абортів, а також ті обставини, які призвели до небажаної вагітності.

Отже, аналіз індивідуальних особливостей жінок, які вдаються до штучного переривання вагітності, показує, що процес прийняття ними

цього рішення обумовлений дією різноманітних факторів, які інколи навіть не усвідомлюються ними. Узагальнюючи вищевикладене, розуміємо, що у будь-якому випадку ситуація абортів виступає негативним психотравмуючим досвідом в житті кожної жінки, який може стати перешкодою для нормального перебігу наступної вагітності та формування адекватного материнського поведіння. Так, наявність в анамнезі мимовільних абортів або абортів за медичними показниками може призводити до розвитку стійкого страху, пов'язаного з тим, що і при наступній вагітності вона не зможе народити нормальну здорову дитину, спостерігається формування переконань про можливі ускладнення під час вагітності та пологів. У жінок, які в минулому приймали рішення щодо позбавлення від небажаного материнства, при наступній вагітності спостерігається наявність переживань, які пов'язані з готовністю до народження дитини. Такі жінки висловлюють різного роду побоювання відносно того, що вони не зможуть справитися з материнськими обов'язками [3].

З метою аналізу індивідуально-психологічних особливостей вагітних жінок, які мають в анамнезі операції штучного переривання вагітності, а також визначення специфіки сприйняття ними ситуації теперішньої вагітності та майбутнього материнства нами було проведено експериментальне дослідження на базі кафедри акушерства та гінекології № 2 ДонНМУ ім. М. Горького в лабораторії психології репродуктивної сфери, пренатальної та перинатальної психології.

Матеріали і методи дослідження. У дослідженні брали участь 45 жінок, які перебували на 28–34 тижні вагітності. Враховуючи завдання дослідження, було сформовано дві групи. Так, до першої (основної) групи увійшли 24 вагітні жінки, які мали в анамнезі операції штучного переривання вагітності. До другої (контрольної) групи було залучено 21 вагітну, жодна з яких не мала операцій штучного переривання вагітності. Середній вік досліджуваних був 26 ± 4 роки. Усі учасниці були проінформовані стосовно мети дослідження та дали згоду на участь в ньому.

Нами був проведений порівняльний аналіз індивідуально-психологічних особливостей вагітних жінок, які мали операції штучного переривання вагітності в анамнезі, та вагітних, які їх не мали. Були досліджені психоемоційний стан вагітних, їх ціннісно-смилова сфера, особливості сприйняття ними ситуації вагітності, майбутньої дитини та майбутнього материнства загалом. У ролі психодіагностичного інструментарію виступили наступні методи та методики: метод структурованого інтерв'ю, шкала особистісної та ситуативної тривожності Ч. Д. Спілбергера — Ю. Л. Ханіна, багатофакторний особистісний опитувальник FPI (модифікована форма В), опитувальник термінальних цінностей І. Г. Сеніна (*ОТеЦ*), методика визначення типу психологічного компоненту гестаційної домінанти І. В. Добрякова, проєктивна методика «Я і моя дитини» Г. Г. Філіппової [6].

Результати досліджень та їх обговорювання. На початку дослідження нами за допомогою спеціально розробленої анкети та додаткових питань структурованого інтерв'ю було проаналізовано особливості соціального статусу досліджуваних жінок. Так, серед учасниць першої групи 9 (37,5 %)

знаходилися в офіційному шлюбі, 15 (62,5 %) — у цивільному. Було виявлено, що 11 (45,8 %) жінок мали вищу освіту, 7 (29,2 %) середню спеціальну освіту, 4 (16,6 %) повну середню освіту, 2 (8,3 %) незакінчену вищу освіту. Серед досліджуваних 16 (66,6 %) вагітних мали постійне місце роботи, 8 (33,3 %) ніде не працювали та не навчалися. Окреме власне житло серед жінок цієї групи мали 5 (20,8 %) учасниць, 7 (29,2 %) — орендували житло, 8 (33,3 %) — проживали разом з власними батьками, 5 (20,8 %) — проживали з батьками чоловіка. Було також виявлено, що 14 (58,3 %) досліджуваних відносилися до міського населення, 10 (41,6) — до сільського населення.

Розглядаючи особливості соціального статусу жінок другої групи, ми виявили, що 14 (66,6 %) досліджуваних знаходилися в офіційному шлюбі, 7 (33,3 %) — у цивільному. Серед учасниць порівняльної групи 15 (71,4 %) мали вищу освіту та постійне місце роботи, 6 (28,6 %) — середню спеціальну освіту. Варто зазначити, що 13 (61,9 %) вагітних мали власне житло, 4 (19,1 %) — орендували житло, 3 (14,3 %) — проживали з власними батьками, 1 (4,7 %) — з батьками чоловіка. Також серед учасниць даної групи 12 (57,1 %) відносилися до міського населення, 9 (42,8 %) — до сільського населення.

Необхідно підкреслити, що для всіх учасниць основної групи дана вагітність не є першою, попередні закінчувалися штучним її перериванням за власним бажанням. Так, 9 (37,5 %) вагітних мають в анамнезі один аборт, 11 (45,8 %) — два аборти, 4 (16,6 %) — більше двох штучних абортів. Варто також зазначити, що для всіх досліджуваних майбутні пологи є першими.

Оцінюючи бажаність та планованість даної вагітності серед жінок першої групи, ми виявили, що для 8 (33,3 %) вагітність є бажаною та планованою, для 6 (25 %) — бажаною, але непланованою, для 10 (41,6 %) — небажаною і непланованою. Серед учасниць другої групи було встановлено, що для 14 (66,6 %) жінок дана вагітність бажана та планована, для 5 (23,8 %) — непланована, але бажана, для 2 (9,5 %) — небажана та непланована (рис. 1).

При порівнянні результатів психодіагностики вагітних основної групи з результатами вагітних контрольної групи нами були виявлені наступні відмінності. Так, отримані за методикою Ч. Д. Спілбергера — Ю. Л. Ханіна дані свідчать про те, що характерною для вагітних обох груп є наявність високого рівня особистісної та ситуативної тривожності (рис. 2).

Проте варто зазначити, що високий рівень особистісної тривожності серед учасниць основної групи спостерігається у 9 (37,5 %), з-поміж учасниць порівняльної групи — у 6 (28,6 %). Високий рівень ситуативної тривожності відмічається у 12 (50 %) вагітних з операціями штучного переривання вагітності в анамнезі та у 8 (38,1 %) вагітних, у яких аборти в анамнезі відсутні. Помірний рівень ситуативної та реактивної тривожності спостерігається у 3 (12,5 %) учасниць першої групи проти 7 (33,3 %) учасниць другої групи. Отже наявність високих показників рівня особистісної та ситуативної тривожності серед жінок, які мають операції штучного переривання вагітності в анамнезі, на наш погляд, може бути пояснена тим,

що більшість з них переживають невпевненість в собі, занепокоєність, які можуть бути пов'язані не стільки з особистісними рисами, скільки з наявною ситуацією та наслідками власних дій у минулому.

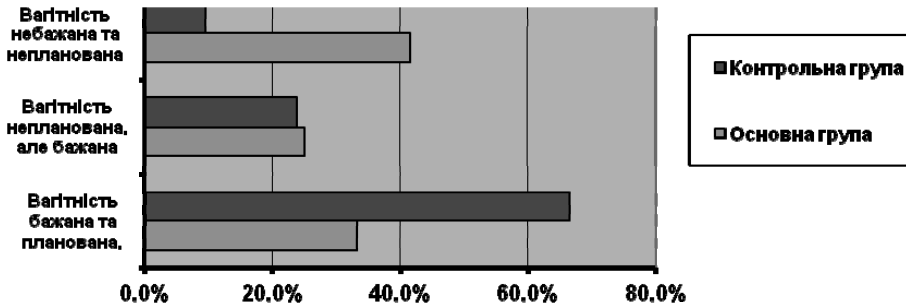

Рисунок 1. Розподіл жінок за ступенем бажаності та спланованості вагітності (%)

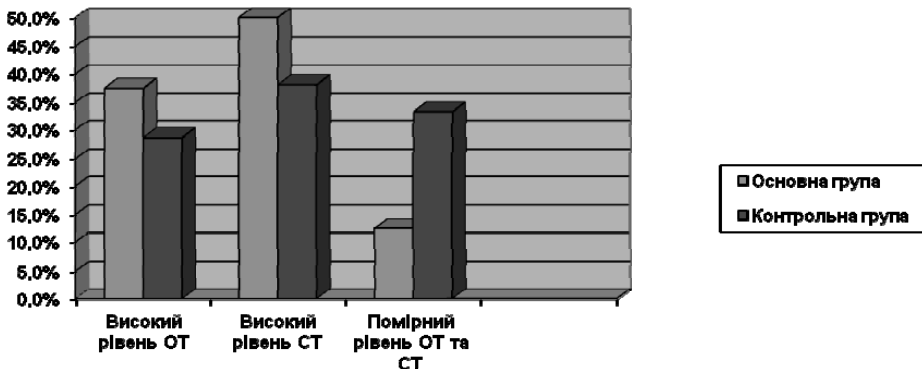

Рисунок 2. Порівняльні результати дослідження за шкалою особистісної та ситуативної тривожності Ч. Д. Спілбергера — Ю. Л. Ханіна (%)

Порівнюючи профілі особистості учасниць дослідження, що були отримані за результатами методики FPI, ми сформуваємо психологічний портрет вагітних з операціями штучного переривання вагітності в анамнезі та вагітних, в анамнезі яких такі операції відсутні. Так, для досліджуваних основної групи характерними є наступні спільні індивідуально-психологічні особливості: помірно високий рівень тривожності, дратівливості, емоційної нестабільності (*високі оцінки за шкалою I*). У деяких з таких жінок відмічається наявність психоемоційної лабільності, неефективної саморегуляції емоційних станів (*високі оцінки за шкалою IV*), що може призводити до прояву зниженого настрою, неврівноваженості (*високі оцінки за шкалою III*). Крім того, в поведінці таких жінок інколи можуть спостерігатися вияви імпульсивності, непостійності (*високі оцінки за шкалами II та VII*). Варто зазначити, що така форма поведінки може виступати як спосіб психологічного захисту особистості від різного роду негативних переживань, які можуть бути пов'язані, на нашу думку, з наявністю негативного

досвіду попередніх вагітностей. Разом з цим необхідно підкреслити, що у більшості з таких жінок спостерігається легкість та впевненість в спілкуванні з людьми, достатня наполегливість і рішучість у власних діях, схильність до соціальних досягнень та досягнення суспільного визнання (*високі оцінки за шкалою V*).

Для більшості вагітних контрольної групи характерними є наступні індивідуально-психологічні особливості: емоційна стабільність, врівноваженість, відсутність внутрішнього напруження (*низькі оцінки за шкалами I та VI*). Більшість з таких жінок виявляють активну життєву позицію, впевненість в собі, задоволеність собою та власними успіхами, об'єктивність в оцінці себе та довколишніх людей (*низькі оцінки за шкалою III*). У таких жінок спостерігається висока ідентифікація з соціальними нормами, обережність у вчинках та діях, розвинуте почуття обов'язку та відповідальності (*за оцінками за II та VII шкалами*). Властивим для більшості з таких жінок є вміння встановлювати та підтримувати соціальні контакти, відчувати та розуміти переживання інших людей, самостійно приймати рішення (*за оцінками за шкалами V та X*).

Досліджуючи сферу ціннісних орієнтацій учасниць експерименту за допомогою опитувальника термінальних цінностей (ОТеЦ), ми отримали наступні результати. Так, найбільш значущими термінальними цінностями серед вагітних першої групи є високе матеріальне положення (58,3 %), власний престиж (20,8 %), досягнення (12,5 %), збереження власної індивідуальності (8,3 %). Серед життєвих сфер досліджувані даної групи надавали перевагу сфері професійного життя (66,6 %), сфері сімейного життя (20,8 %), сфері задоволень (12,5 %).

Оцінюючи значущість термінальних цінностей, вагітні другої групи надавали перевагу власному розвитку (38,1 %), власному престижу (19,1 %), високому матеріальному положенню (19,1 %), активним соціальним контактам (14,3 %), духовному задоволенню (9,5 %). Найбільш значимими сферами для досліджуваних є сфера сімейного життя (61,9 %), сфера професійного життя (23,8 %), сфера навчання та освіти (19,1 %).

Розглядаючи значущість термінальних цінностей в сфері сімейного життя, вагітні з операціями штучного переривання вагітності в анамнезі відзначали високе матеріальне положення (58,3 %), досягнення (20,8 %), власний престиж (16,6 %) збереження власної індивідуальності (8,3 %). Вагітні без наявності таких операцій в анамнезі відзначали духовне задоволення (42,8 %), високе матеріальне положення (23,8 %), активні соціальні контакти (19,1 %), власний розвиток (14,3 %) (рис. 3).

Аналізуючи характер ставлення учасниць дослідження до ситуації вагітності та майбутнього материнства загалом за методикою визначення типу психологічного компоненту гестаційної домінанти І. В. Добрякова, ми отримали наступні результати. Так, для 58,3 % вагітних першої групи характерним є переживання тривожного варіанту ПКГД, для 12,5 % — оптимального варіанту ПКГД, для 8,3 % — гіпогностичного варіанту ПКГД, для 4,2 % — ейфорійного варіанту ПКГД, для 16,6 % — змішаного варіанту ПКГД. З-поміж вагітних другої групи у 42,8 % було виявлено пере-

живання оптимального варіанту ПКГД, у 28,6 % — тривожного варіанту ПКГД, у 9,5 % — ейфорійного варіанту ПКГД, у 4 19,1 % — змішаного варіанту ПКГД (рис. 4).

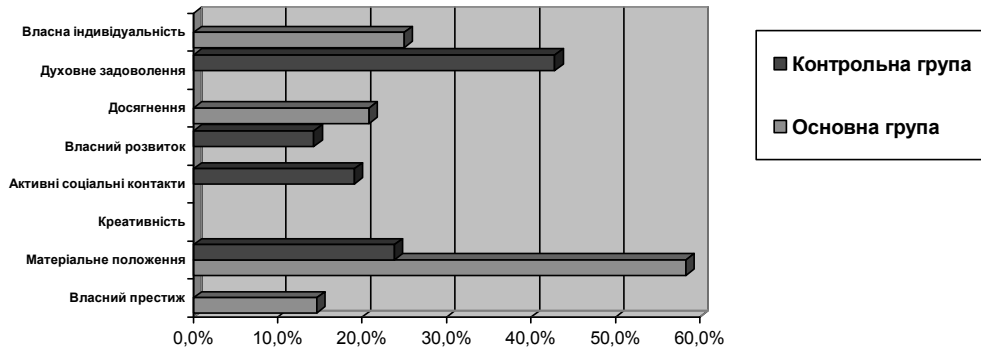

Рисунок 3. Розподіл термінальних цінностей у сфері сімейного життя за опитувальником термінальних цінностей І. Г. Сеніна (%)

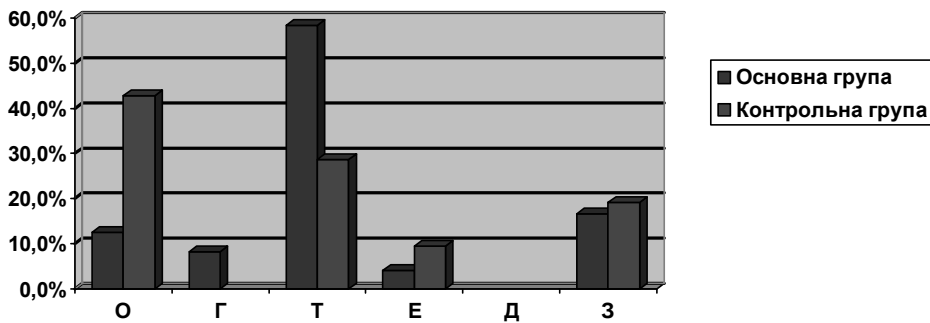

Рисунок 4. Результати дослідження за методикою визначення типу психологічного компонента гестаційної домінанти І. В. Добрякова (%)

Оцінка символіки психомалюнків, які були виконані вагітними за проективною методикою Г. Г. Філіппової «Я і моя дитина», показує, що сприятлива ситуація вагітності (I) характерна для 29,2 % жінок, які мають операції штучного переривання вагітності в анамнезі, проти 61,9 % жінок, які не мають таких операцій. Незначні симптоми тривоги, невпевненості, конфліктності з вагітністю (II) відзначаються у 33,3 % досліджуваних основної групи проти 19,1 % досліджуваних контрольної групи. Тривога та невпевненість в собі характерна (III) для 25 % досліджуваних основної групи проти 9,5 % досліджуваних контрольної групи. Конфлікт з вагітністю і ситуацією материнства (IV) характерний для 12,5 % досліджуваних основної групи проти 4,7 % досліджуваних контрольної групи (рис. 5).

Узагальнюючи отримані результати дослідження, можна скласти загальну характеристику вагітних жінок з операціями штучного переривання попередніх вагітностей в анамнезі у порівнянні із вагітними жінками,

які їх не мають. Так, аналіз соціального статусу показує, що більшість з таких жінок відносяться до міського населення. Вони знаходяться у громадянському шлюбі. Характерними для них є наявність освіти та постійного місця роботи. Варто зазначити, що саме відсутність цього фактору на певному етапі їхнього життя, за думкою більшості з них, стало перешкодою для збереження попередніх вагітностей.

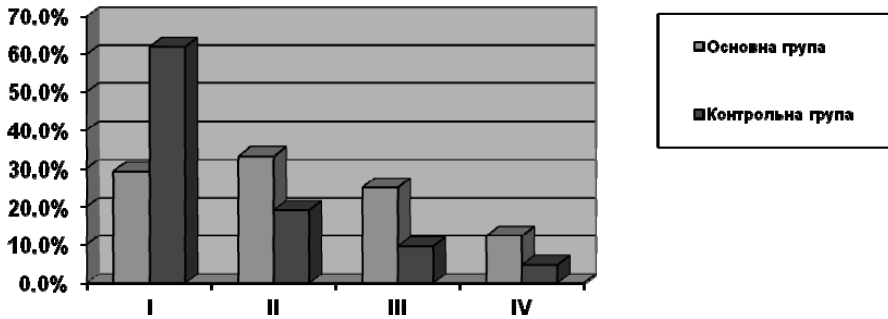

Рисунок 5. Результати дослідження за методикою «Я і моя дитина» (%)

Дослідження індивідуально-психологічних особливостей вагітних, які мають досвід штучного переривання попередніх вагітностей, показали, що для більшості з них властивою є наявність помірно високого рівня тривожності, дратівливості, психоемоційної нестабільності. У поведінці таких жінок можуть спостерігатися вияви імпульсивності, непостійності. Водночас вони відрізняються вмінням встановлювати та підтримувати соціальні контакти, схильністю до соціальних досягнень. Найбільш вагомими термінальними цінностями для них є високий матеріальний статус та власний престиж. Варто наголосити, що саме ці цінності залишаються актуальними і у сфері сімейного життя.

Аналіз сприйняття ситуації вагітності та майбутнього материнства показує, що серед вагітних жінок, які мають в анамнезі штучні аборти, спостерігаються несприятливі типи переживання наступної вагітності, що в свою чергу є одним із чинників ризику порушення її нормальному плину, та створює умови щодо виникнення різного роду відхилень у формуванні адекватної материнської поведінки. Для більшості таких жінок характерним є переживання тривожного варіанту психологічного компоненту гестаційної домінанти. Починаючи з моменту усвідомлення та упродовж всього періоду вагітності, вони знаходяться під впливом поганих передчуттів, в постійній нервовій напрузі. Такі жінки побоюються різного роду ускладнень під час вагітності та пологів. Ворушіння плоду може сприйматися ними як виявлення ним дискомфорту або якогось відхилення у його розвитку. Крім цього, вони часто висловлюють сумніви у тому, що вони готові до прийняття та реалізації ролі матері.

Висновки. Таким чином, аналізуючи вищевикладене, можна зробити висновки, що ситуація позбавлення від небажаного материнства за допомогою штучного переривання вагітності виступає одним із факторів, який

сприяє розвитку у жінок негативного психоемоційного фону при наступній вагітності та несприятливого типу сприйняття ситуації майбутнього материнства. Враховуючи отримані результати, розуміємо, що такі вагітні складають групу ризику не тільки за медичними показниками, але і за розвитком різного роду патологічних психологічних станів. Саме тому вони потребують особливої уваги та підтримки з боку фахівців, діяльність яких має бути спрямована на оптимізацію їхнього психологічного стану, а також попередження та корекцію різного роду відхилень у формуванні їхньої материнської сфери.

Список літератури

1. Антипкін Ю. Г. Аборти в Україні: медичні та етичні проблеми / Ю. Г. Антипкін, І. Б. Вовк, А. Г. Корнацька та інші // Неонатологія, хірургія та перинатальна медицина. — 2012. — Т. 2, № 4(6). — С. 15–21.
2. Беляева Г. Ф., Гаспарашвили А. Т. Социальные аспекты аборта / Г. Ф. Беляева, А. Т. Гаспарашвили // Социологические исследования. — 1996. — № 9. — С. 122–124.
3. Василенко Т. Д., Блюм А. И. Особенности принятия роли матери женщинами, имеющими опыт незавершенной беременности (аборт) [Электронный ресурс] / Т. Д. Василенко, А. И. Блюм // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. — 2009. — № 1. — Режим доступа: <http://medpsy.ru/index.php>
4. Куценко О. С. Аборт или Рождение? Две чаши весов: [Пособие для психологов и других специалистов, работающих с женщиной и ее семьей в ситуации репродуктивного выбора] / О. С. Куценко. — СПб.: Любавич, 2011. — 392 с.
5. Кочарян А. С., Абдурахманова И. В. Психологические последствия аборта: подходы к пониманию проблемы / А. С. Кочарян, И. В. Абдурахманова // Наукові студії із соціальної та політичної психології / За ред. С. Д. Максименка. — К., 2007. — Вип. 17(20). — С. 90–95
6. Методы психодиагностики индивидуально-психологических особенностей женщин в акушерско-гинекологической клинике / Сост. В. М. Астахов, О. В. Бацилева, И. В. Пузь; Под общей ред. В. М. Астахова. — Донецк: Норд-Пресс, 2010. — 199 с.
7. Смирнов А. В., Ковалева К. Г. Латентная деструкция как фактор прерывания беременности / А. В. Смирнов, К. Г. Ковалева // Журнал практического психолога. — 2008. — № 2. — С. 123–138.
8. <http://www.moz.gov.ua/>

Пузь И. В.

ассистент кафедры социологии и политологии
Донецкого национального технического университета

**ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
БЕРЕМЕННЫХ ЖЕНЩИН С МЕДИЦИНСКИМ АБОРТОМ
В АНАМНЕЗЕ**

Резюме

На основании литературных данных и результатов экспериментального исследования проводится анализ индивидуально-психологических особенностей беременных женщин с операцией искусственного прерывания беременности в анамнезе, а также определяется специфика восприятия ими ситуации настоящей беременности и будущего материнства.

Ключевые слова: искусственное прерывание беременности (аборт), материнство, беременность, индивидуально-психологические особенности беременных.

Puz I.

Donetsk National Technical University

**INDIVIDUAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PREGNANT
WOMEN WITH A HISTORY OF MEDICAL ABORTION**

Summary

Based on the literature data and results of the pilot study analysis the individual psychological characteristics of pregnant women with the operation of abortion history are made, and also the perception of their present situation and future pregnancy motherhood is determined.

Key words: termination of pregnancy (abortion), motherhood, pregnancy, individual psychological characteristics of pregnant.

УДК 159.9:316.6

Радчук В. М.

кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри практичної психології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ВИДИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО І У ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИНАХ

У статті представлено теоретичний аналіз головних видів психологічної готовності до шлюбно-сімейних відносин та у процесі шлюбно-сімейних відносин. Проаналізовано психологічну готовність до статевого життя, до вступу у шлюб, до батьківства, до материнства і до всиновлення. Зроблено висновок про те, що психологічна готовність до кожного виду діяльності або соціальних відносин має власний психологічний зміст.

Ключові слова: психологічна готовність, психологічна готовність до статевого життя, психологічна готовність до вступу у шлюб, психологічна готовність до батьківства, психологічна готовність до материнства, психологічна готовність до всиновлення.

Постановка проблеми. Вивчення провідної діяльності на етапах зрілості виконані в основному в рамках акмеологічного підходу. У дорослому віці під провідною діяльністю слід розуміти, на думку О. О. Бодалева, основну мету життєвого шляху, у відношенні якої насичуються змістом інші види діяльності, розвивається особистість, і змінюються психічні процеси. Провідною діяльністю у зрілому віці можна вважати максимальну реалізацію сутнісних сил людини у ході активного включення у продуктивне життя суспільства (в самому широкому сенсі цього поняття). Під реалізацією сутнісних сил слід розуміти фізичні, соціальні, моральні, професійні, ментальні та інші високі досягнення у розвитку дорослої людини [1, с. 11–23].

Аналіз актуальних досліджень. У психологічних дослідженнях, переважно, вивчається готовність людини до нової життєвої реальності як відображення діяльнісного способу її існування у будь-якому світі, особливо в дорослому віці. Психологічна готовність як особистісне утворення людини у дорослому віці розглядається в дослідженнях готовності до початку статевого життя (Я. П. Івченкова, А. Б. Єфімова, О. П. Аккузіна), готовності до шлюбу і сімейного життя, готовності до батьківства (С. Ю. Мещерякова, Р. В. Овчарова), готовності до материнства (С. Ю. Мещерякова, Р. В. Овчарова, Г. Г. Філіппова, Проскурняк О та ін.), готовності до батьківства (Р. В. Овчарова, Н. А. Демчук, А. С. Співаковська та ін.) та готовності до всиновлення (Г. С. Красіндка).

Я. П. Івченковою, А. Б. Єфімовою, О. П. Аккузіною було проведено соціально-психологічне дослідження, метою якого було вивчення репродуктивних установок і репродуктивної поведінки підлітків, тобто їх ставлення до створення сім'ї, народження дітей, початку статевого життя. За даними

цього дослідження початок статевого життя для підлітків має різний особистісний і соціальний зміст у свідомості юнаків і дівчат [4].

Більшість юнаків (42 %) ідеальним віком для початку статевого життя вважають 16–17 років, 35 % дівчат — 18–19 років. При порівнянні цих відповідей із думками підлітків про ідеальний вік вступу в шлюб (більшість і юнаків, і дівчат вважають, що для дівчат — це вік 19–20 років, для юнаків — 23–24 роки) виявилось, що в установках підлітків розрив між початком статевого життя і вступом у шлюб у дівчат становить від 0 до 2 років, а у юнаків — 6–8 років. Інакше кажучи, досить часто дівчата починають статеве життя, припускаючи, що саме з цією людиною вони створять сім'ю, тоді як юнаки цього не планують. Навіть страхи і побоювання в ситуації сексуального дебюту у юнаків і дівчат різні: «дівчат непокоїть, чи правильно вони вчиняють (в моральному сенсі), а юнаків — чи правильно вони діють (вміло чи ні). За даними вищезгаданого дослідження в шлюбі хотіли б почати статеве життя лише 12 % дівчат і 4 % юнаків.

Частина підлітків вважає, що момент початку статевого життя визначає не вік, а «готовність» до цього вчинку. В той же час вони не можуть визначити для себе більш-менш чіткі критерії цієї «готовності». Юнаки готовність до статевого життя визначають для себе ознаками фізіологічної зрілості. Дівчата опиняються в стані невизначеності у зв'язку з тим, що чіткий критерій відносин — пропозиція руки і серця з боку юнаків, чоловіків — «застарів», а всі решта критерії досить ефемерні.

Готовність до створення сім'ї — це складне структурне утворення, в центрі якого знаходиться позитивне ставлення до сім'ї як соціального інституту в цілому і до їх майбутньої сім'ї зокрема, досить стійкі мотиви, що призводять до укладання шлюбу, наявність необхідних для сімейного життя якостей особистості, певної сукупності знань, умінь, навичок їх застосування на практиці. Готовність до шлюбно-сімейних відносин відрізняється структурною складністю і є взаємодією когнітивного, емотивного, оціночно-вольового та діяльнісного компонентів.

Когнітивний компонент передбачає оволодіння на сучасному науковому рівні соціально-філософськими, психолого-педагогічними, правовими, психосексуальними знаннями і уявленнями про особливості і умови побудови оптимальних шлюбно-сімейних відносин і здібностями до їх творчого розвитку. Сформованість світоглядної системи особистості включає цінності, високий рівень спонукання, інтересу до самопізнання, здатність до наукових узагальнень емпіричних факторів, до глибокого змістовного розуміння і пояснення явищ і подій життєвого циклу сім'ї, розкриття в них рушійних суперечностей та шляхів їх вирішення, а також організацію процесу пізнання, яка послідовно реалізується та завершується суспільно і особистісно значимим результатом — вибудовуванням і реалізацією власної моделі шлюбно-сімейних стосунків.

Емотивний компонент особистісної готовності до шлюбу і сім'ї включає інтерес до історії людства, країни, народу, сім'ї, зріле усвідомлення унікальності сімейних цінностей, розуміння складності й неоднозначності моральних відносин, психологічно адекватне урахування їх в повсякденній

поведінці, культивування вищих моральних почуттів та відносин у спілкуванні з членами сім'ї, позитивне ставлення до себе як суб'єкту шлюбно-сімейних стосунків.

Оціночно-вольовий компонент означає розвиток здатності до побудови уявних моделей перспективних шлюбно-сімейних стосунків і визначення свого творчого місця в них, усвідомлену організацію свого життєвого простору, проблемне бачення і позитивне вирішення міжособистісних конфліктів, здатність передбачати і адекватно оцінювати соціальні наслідки своїх вчинків, усвідомлену потребу у самообмеженні, прагнення до внутрішньої регуляції поведінки.

Діяльнісний компонент шлюбно-сімейної готовності особистості означає усвідомлення активності, діяльності, творчості як вищої людської цінності, вільний перехід особистості з ідеального в практично-перетворюючий план шлюбно-сімейної взаємодії, досягнення гармонії духовних і фізичних стосунків у шлюбі, їх спрямованість на демократизацію і гуманізацію, вміння будувати реальні стосунки допомоги, любові, захисту іншої людини, протистояння деструктивним процесам в партнерстві, батьківство.

Готовність до батьківства — багатогранний феномен, який можна розглядати на двох рівнях: як складну комплексну структуру індивіда, і як надіндивідуальне ціле. Як складний психологічний феномен батьківство має певну структуру, яка в розвинутій формі включає батьківські цінності, установки і очікування, батьківське ставлення, батьківські почуття, батьківські позиції, батьківську відповідальність, стиль сімейного виховання.

Батьківство — багатомірне поняття. В уявленні Р. В. Овчарової [6] батьківство як надіндивідуальне ціле найбільш тісно пов'язане з такими категоріями, як відповідальність, довіра і готовність. Готовність до батьківства формується у процесі прийняття рішення стати батьками і включає в себе два моменти:

1) оцінка власної готовності стати батьком, тобто готовність раз і назавжди прийняти на себе відповідальність за життя і благополуччя іншої людини — дитини;

2) оцінка готовності свого партнера до шлюбу.

Невірно стверджувати, що батьківство є сумою двох додатків — материнства і батьківства. Поняття «материнство», «батьківство» можуть розглядатися незалежно від контексту поняття батьківства, в той же час як «батьківство», як надіндивідуальне поняття, передбачає перетин з поняттями «материнство» і «батьківство». Материнство як індивідуальний феномен вивчене в літературі детальніше і ґрунтовніше, ніж батьківство.

Одним з напрямків вивчення материнства є психологічна готовність до нього. Вивчення готовності до материнства в останні роки ведеться в різних аспектах: у плані соціологічних досліджень пізнього материнства і материнства неповнолітніх; при дослідженні факторів ризику психічної патології дитини у зв'язку з соціальними і психічними аномаліями матерів (А. І. Захаров, А. О. Північний, Г. В. Козловська). Досліджуються значущі особистісні характеристики майбутньої матері, розробляються методи, що

виявляють ставлення батьків до ненароджених дітей (Н. В. Боровікова, С. Д. Федоренко, Ю. І. Шмурак), вивчаються фактори, що впливають на материнську поведінку (С. Н. Копил, Л. Л. Баз, В. І. Брутман, С. Н. Еніколопов).

У концепції С. Ю. Мещерякової [5] психологічна готовність до материнства розглядається як специфічне особистісне утворення, ключовою детермінантою якого є суб'єкт-суб'єктна орієнтація у ставленні до ще не народженої дитини. Вона формується під впливом неподільних біологічних і соціальних факторів і, з одного боку, має інстинктивну основу, а з іншого — є особливим особистісним утворенням. Автор виділяє такі основні складові структури психологічної готовності до материнства:

- 1) особливості комунікативного досвіду, отриманого в дитинстві;
- 2) переживання жінкою вагітності, в тому числі ставлення до ще не народженої дитини;
- 3) орієнтація на стратегію виховання і догляду за немовлям.

О. П. Проскурняк [7] у своїх наукових працях розробила модель структури готовності до материнства та структурно-графічну схему її дослідження. На думку автора, поняття готовності до материнства включає у себе: стійку позитивну мотивацію; актуалізацію знань, формування соціально-психологічних умінь та навичок, необхідних для реалізації базових функцій материнства; розвиток особистісних якостей матері, її здатності до емоційного розуміння дитини і самовладання, конструктивної поведінки з дитиною. Вона є системою взаємопов'язаних компонентів — мотиваційно-ціннісного, когнітивного, афективно-регулятивного і поведінкового. Саме оцінка рівня їх розвитку дає можливість зробити прогноз готовності жінки до материнства.

За результатами дослідження С. Ю. Мещерякової [5] були виділені три рівні психологічної готовності до материнства: низький, високий та середній, які характеризуються особливостями прийняття рішення мати дитину і переживаннями в період вагітності.

Ю. К. Абдрахманова [3] вивчала психологічні особливості, психоемоційний стан, уявлення про материнство, батьківські позиції по відношенню до майбутньої дитини у вагітних жінок, готових і не готових до материнства. Таким чином, як показано в ряді досліджень, суб'єктне ставлення до дитини є стрижневим чинником у структурі психологічної готовності до материнства, це ставлення проектується в стиль материнської поведінки і тим самим забезпечує найбільш сприятливі умови для психічного розвитку немовляти. Жінка зазвичай більш підготовлена до появи дитини; виношуючи, народжуючи, годуючи її, вона генетично і гормонально схильна до материнських почуттів.

У гіршій ситуації опиняється майбутній батько. Для нього не існує періоду природної підготовки, як для жінки до кінця вагітності; дитина для нього з'являється несподівано і деколи приймається як додаток до дружини. Найчастіше це проявляється у невмінні чоловіка взяти на себе відповідальність за психічний і фізичний стан матері, особливо в період вагітності та перший рік життя дитини, коли це найбільш необхідно.

Існує кілька підходів до розгляду феномену батьківства. Найбільш відомі з них: культурологічна концепція; вивчення батьківства як соціокультурного феномену; дослідження педагогічних аспектів батьківства; розгляд батьківства як психосоціального феномена; дослідження батьківства як етапу соціалізації чоловіка в соціально-культурологічному аспекті; розгляд батьківства як частини особистісної сфери, філософсько-культурологічний аналіз батьківства. Батьківство також розглядається як соціальна роль, статус в рамках вивчення уявлень і стереотипів, батьківство вивчається у руслі гендерної психології, в рамках психології особистості як фактор, що впливає на зміни особистості та особистісних характеристик.

Аналіз літератури з проблеми батьківства дозволяє багатьом дослідникам зробити висновок, що батьківство є важливим етапом у розвитку і саморозвитку особистості чоловіка, і багато проблем, пов'язаних із реалізацією батьківства в кожному конкретному випадку (догляд за дитиною, взаємодія з нею, прийняття батьківської ролі), пов'язані з проблемою формування психологічної готовності юнаків до батьківства.

Розглядаючи батьківство як цілісну систему відносин батька до виховної практики, яка включає ставлення до своєї дитини, до себе як батька, до батьківської ролі, а також до батьківства в цілому, М. А. Демчук [2] припускає, що психологічна готовність до батьківства — це внутрішня позиція особистості, стрижневими домінантами якої є цілісна система відносин майбутнього батька до батьківства, яка включає ставлення до майбутньої дитини, себе як майбутнього батька, батьківської ролі, а також батьківства в цілому. Психологічна готовність юнаків до батьківства формується під впливом психолого-педагогічних факторів.

Батьківство, з точки зору Р. В. Овчарової [6], — це інтегральне психологічне утворення особистості батька, яке включає усвідомлення родинного зв'язку з дітьми і почуття, які він до них відчуває, прийняття і виконання батьківської ролі, що у свою чергу сприяє самореалізації, самоствердженню та саморозвитку особистості батька.

Психологічна готовність до батьківства визначається сформованістю:

1) усіх сторін особистості, які передбачають виконання покладених обов'язків і прийнятих зобов'язань;

2) уявлень про батьківство, тобто знання функцій батька в сім'ї та його ролі у вихованні дитини;

3) оцінки особистісної готовності стати батьком, тобто готовність прийняти на себе відповідальність за життя і благополуччя іншої людини — дитини.

На готовність юнаків до батьківства впливає їхній вік, наявність або відсутність власного батька і реальні відносини в батьківській сім'ї. Уявлення про те, що батько потрібен тільки для того, щоб дитина з'явилася на світ, глибока помилка. Щоб розвіяти його, необхідно піднімати соціальну престижність і відповідальність батьківства, змінюючи усталені консервативні стереотипи. Роль чоловіка в сім'ї у сучасних умовах зовсім не зменшилася. Зміна ролі батька носить скоріше якісний характер і веде до того, що дитині потрібен батько в тій же мірі, як і батькові потрібна дитина.

Психологічна готовність до усиновлення включає наступні компоненти: мотиваційну готовність; психолого-педагогічну компетентність у питаннях розвитку та виховання дітей (інформованість про вікові психологічні особливості дітей, цілі, завдання і методи виховання, знання і розуміння того, який вплив справляє соціальна та сімейна депривація на психічний розвиток дитини в різні вікові періоди); адекватність когнітивного образу прийомної дитини (інформованість усиновителів про історію розвитку дитини, її батьків і родичів, основні життєві події і особливості переживання їх дитиною, знання індивідуально-особистісних особливостей прийомних дітей, їхні інтереси, звички, «сильні» і «слабкі» сторони; інформованість про коло спілкування дитини, її друзів); емоційно-вольову готовність (наполегливість у подоланні труднощів виховання, емоційна стабільність, толерантність до прояву дезадаптивної поведінки, розвинена емпатія, концентрація на інтересах дитини, а не на власних бажаннях).

Психологічна готовність до усиновлення є важливою умовою успішної адаптації дитини до прийомної сім'ї. Дефіцит одного з компонентів готовності, відповідно, веде до труднощів і проблем у сфері дитячо-батьківських відносин. Важливі спеціальні програми підготовки майбутніх батьків, зміст яких включає як загальну частину з відомостями, необхідними для підготовки майбутніх мам і тат до батьківства, так і специфічну, яка відображає особливості включення дитини в сім'ю через усиновлення.

Висновки. Зробивши теоретичний аналіз наукової психологічної літератури, можна зробити висновок про те, що у дорослому віці виділяються наступні типи психологічної готовності: готовність до початку статевого життя, готовність до шлюбу і сімейного життя, готовність до батьківства, готовність до материнства, готовність до усиновлення.

Проведений аналіз дозволив висунути деякі припущення. Перше з них в тому, що по мірі розвитку особистості, на етапі переходу від одного вікового етапу до іншого формується відповідний вид психологічної готовності, або до освоєння нового виду діяльності, або до формування нового типу соціальних відношень. У цьому зв'язку можна виділити послідовно виникаючі новоутворення, пов'язані з переходом до нового вікового етапу розвитку: готовність до початку статевого життя, готовність до шлюбу і сімейного життя, готовність до батьківства, готовність до материнства та ін. При цьому психологічна готовність виступає як особливий вид вікового новоутворення, що має власний психологічний зміст, відповідно до того, чи іншого вікового періоду. У цьому зв'язку психологічна готовність до кожного виду діяльності або соціальних відносин має власний психологічний зміст.

Список літератури

1. Бодалев А. А. Основные акмеологические закономерности человеческой жизни [Текст] / А. А. Бодалев, В. Т. Гакжик // Мир психологии. — 1999. — № 2. — С. 11-23.
2. Демчук Н. А. Формирование психологической готовности юношей к отцовству [Текст]: дис. ... канд. психол. наук / Демчук Наталья Александровна. — Курган, 2006. — 223 с.

3. Жолудева С. В. Психологическая готовность к браку на разных этапах периода взрослости [Текст]: дис. ... канд. психол. наук /Жолудева Светлана Владимировна. — Ростов-на-Дону, 2009. — 261 с.
4. Инченкова Н. П., Ефимова А. В., Аккузина О. П. Установки подростков по отношению к началу половой жизни [Текст] // Вопросы психологии. — 2001. — № 3. — С. 49–57.
5. Мещерякова С. Ю. Психологическая готовность к материнству [Текст] // Вопросы психологии. — 2000. — № 5. — С. 8–27.
6. Овчарова Р. В. Психология родительства [Текст]. — М.: Академии, 2005. — 368 с.
7. Проскурняк О. П. Психологічна структура та особливості прояву феномену готовності до материнства: Дис. ... канд. психол. наук /Проскурняк Ольга Петрівна. — Київ, 2010. — 194 с.

Радчук В. Н.

кандидат психологических наук, доцент,
заведующая кафедрой практической психологии
Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича

**ВИДЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ
ДО И В БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ**

Резюме

В статье представлен теоретический анализ основных видов психологической готовности к брачно-семейным отношениям и в процессе брачно-семейных отношений. Проанализирована психологическая готовность к половой жизни, к вступлению в брак, к отцовству, к материнству и к усыновлению. Сделан вывод о том, что психологическая готовность к каждому виду деятельности или социальным отношениям имеет свой психологический смысл.

Ключевые слова: психологическая готовность, психологическая готовность к половой жизни, психологическая готовность к вступлению в брак, психологическая готовность к отцовству, психологическая готовность к материнству, психологическая готовность к усыновлению.

Radchuk V.

Ph. D, associate professor, manager by the department of practical psychology
of the Chernivtsi national university

**TYPES OF PSYCHOLOGICAL READINESS BEFORE
AND IN MARRIAGE AND FAMILY RELATIONS**

Summary

This paper presents a theoretical analysis of the main types of psychological readiness for marriage and family relations and in the process of marriage and family relations. Analysis of psychological readiness for sexual activity to marriage, to parenthood, to motherhood and adoption. It is concluded that psychological readiness for each activity or social relations has a psychological meaning.

Key words: psychological readiness and psychological readiness for sexual, psychological readiness to join in marriage, psychological readiness for parenthood, psychological readiness for motherhood, psychological readiness for adoption.

УДК 159.9

Рибалка В. В.

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник
відділу педагогічної психології і психології праці
Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (Київ)

ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ, ОСОБИСТІСНО ВИЗНАЧЕНЕ ОПОСЕРЕДКУВАННЯ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВОЇ ОСНОВИ БУТТЯ ТА ПЕРСОНОЛОГІЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ПСИХОЛОГА

Наводяться наукові визначення особистості, запропоновані в період з другої половини дев'ятнадцятого до початку двадцять першого століття вітчизняними філософами, психологами, педагогами, та здійснюється особистісно опосередкований просторово-часовий, ортономічний, контентно-частотний, антиномічний аналіз їх змісту, обґрунтовується в цьому контексті поняття персонологічного інтелекту психолога.

Ключові слова: наукові визначення особистості, особистісне опосередкування, просторово-часовий, ортономічний, контентно-частотний, антиномічний, аналіз, персонологічний інтелект, психолог.

Особистість виступає у психології центральною категорією, на основі якої будуються її теоретичний категоріально-поняттєвий апарат і робочі поняття, методологія дослідження і практична робота психологів різноманітних служб. Завдяки цьому складається, зокрема, особистісно орієнтована парадигма наукової психології і педагогіки.

Аналіз спеціальних досліджень і публікацій свідчить про те, що для розуміння природи особистості доцільно розглянути уявлення про цей феномен вітчизняних філософів, психологів і педагогів, зокрема визначення ними особистості, запропоновані в період з кінця ХІХ до початку ХХІ століття. Саме в цей період формувалися вітчизняні теорії особистості, кількість яких сягає, за нашими даними, більше 40 [1–9; 13; 15]. Відмітимо, що у 2012 р. виповнилося якнайменше 125 років вітчизняній персонології, якщо взяти до уваги вихід у світ книги П. П. Вікторова «Учення про особистість як нервово-психічний організм» [4].

Визначення особистості виступають як стислі вихідні думки про сутність особистості, що входять до складу теорій і конкретизуються в її розділах. Звичайно, що розробка дефініцій та теорій особистості у вітчизняній персонології вимагала наявності в їх авторів особливого мислення, яке ми називаємо персонологічним — за головним його предметом — особистістю, що є найскладнішим і найунікальнішим явищем у світі. Персонологічне мислення має право на існування так само, як і інші види предметного мислення спеціалістів, наприклад, філософське, соціальне, математичне, фізичне, хімічне, біологічне, екологічне, педагогічне, психологічне мислення тощо.

Зазначене вище робить конче актуальним розгляд різних аспектів проблеми визначення особистості — як еталону психічного розвитку молоді,

професіонала, як продукту певного процесу, тобто особливої мислительної, інтелектуальної діяльності, власне персонологічного мислення, інтелекту з його специфічними мотивами, змістом, цілепокладанням, способами, прийомами, операціями, результатами розв'язання відповідних завдань, емоційним переживанням процесу їх досягнення. Персонологічний інтелект має відображати специфічні особливості особистості як свого унікального предмету — її надзвичайну складність (і ортономічність у понятійному відображенні), певне і не менш складне якісне і кількісне співвідношення між собою множини властивостей і відповідних до них атрибутивних ознак, зокрема — частоти їх використання у сукупності визначень; наявність як в реальній особистості, так і в її теоретичних визначеннях таких діалектичних характеристик, як, приміром, внутрішня єдність і суперечність і відповідна до них антиномічність її атрибутів тощо. Не менш важливим є відображення в цих визначеннях просторово-часової основи буття самої людської особистості.

Наведемо виявлені нами в ході пошукової роботи, проведеної при написанні навчального посібника «Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці» [13] та підготовці його наступного видання, 40 визначень особистості, які представлені в умовному хронологічному порядку, що в основному відповідає датам народження їх авторів, справжніх експертів вітчизняної персонології, до числа яких ми включаємо, поряд із власне українськими за походженням і фактом роботи в Україні, також прізвища ряду відомих спеціалістів зі спільного україно-російського, україно-польського, україно-німецького тощо наукового простору, які справили помітний вплив на становлення вітчизняної психології особистості.

Ось ця історична лінія дефініцій особистості в персоналіях та їх думках.

1. М. Я. Грот (1852–1899): *«Очевидно, особистість людини не є тільки її тваринно-психічна індивідуальність, а сполучення цієї останньої зі світовим духовним началом, з божественною творчою силою, що створила світ, і в цій останній містяться корені всього нашого морального життя... Особистість є не тільки органічна індивідуальність, але і «надіндивідуальне», божественне, творче начало» в людині. «...Безпосереднє завдання кожної особистості є створити і підтримати, зберегти чи врятувати якомога більше інших життів, хоча б і з пожертвуванням свого власного одиничного життя... Любити, жаліти, нестити, зберігати і спасати від смерті все живе — ось загальна формула»¹.*

2. П. П. Вікторов (1853–1929): *«Наша особистість є все той же наш організм, тільки виражений в об'єктивно-суб'єктивних термінах нервово-психічного апарату» [4].*

3. В. М. Бехтерев (1857–1927): *«Особистість з об'єктивної точки зору є не що інше, як самодіяльна особа зі своїм психологічним складом та індивідуальним відношенням до навколишнього світу».*

4. В. І. Вернадський (1863–1945) *«В ноосфері вирішальним і визначальним чинником є духовне життя особистості, в її спеціальному вияв-*

¹ Тут і далі цит. за [13], крім окремо зазначених випадів.

ленні... Немає нічого більш цінного в світі та нічого, що вимагає більшого збереження і поваги, ніж вільна людська особистість».

5. О. Ф. Лазурський (1874–1917): «І саме цей священний вогонь, це прагнення (особистості. — Р. В.) до якомога повного всебічного розвитку своїх духовних сил ми вважаємо однаково цінним, чи буде він виявлятися у яскравій і різноманітній психіці багатовартової людини, чи у бідній примітивній душі індивідуума...».

6. В. В. Зенківський (1881–1962): «Особистість не може бути абсолютна, вона не розвивається сама із себе, але набуває свого змісту у спілкуванні зі світом цінностей, у живому соціальному досвіді, у зверненні до Бога».

7. С. М. Балей (1885–1952): «Ми приєднуємося до тих, хто використовує поняття «особистість» у двох значеннях, говорячи, з одної сторони, про особистість ідеальну, а з іншої — про особистість реальну (дійсну)» [2].

8. А. С. Макаренко (1888–1939): «Виховуючи окрему особистість, ми маємо думати про виховання усього колективу. На практиці ці два завдання будуть вирішуватися тільки спільно і тільки в одному загальному прийомі. У кожний момент нашого впливу на особистість ці впливи обов'язково мають бути впливом на колектив. І, навпаки, кожне наше доторкання до колективу обов'язково буде і вихованням кожної особистості, яка входить у колектив».

9. С. Л. Рубінштейн (1889–1960): «При поясненні будь-яких психічних явищ особистість виступає як воедино пов'язана сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються усі зовнішні діяння (в ці внутрішні умови включаються і психічні явища — психічні властивості і стани особистості)».

10. В. М. Мясіщев (1893–1973): «Особистість характеризується передусім як система відношень людини до навколишньої дійсності. В аналізі цю систему можна дробити на безкінечну кількість відношень особистості до різних предметів дійсності, але якими б частковими в даному сенсі відношення не були, кожне з них завжди залишається особистим» [13].

11. О. Ю. Кульчицький (1895–1980): «Особистості, що творять культуру, бувають захоплені, можна сказати, одержимі певними вартостями. Завдяки вартостям немов проникає у людську історію «вищий світ» і змушує історичні особистості йти до нього на службу...».

12. Л. С. Виготський (1896–1934): «Особистість... — поняття соціальне, вона охоплює надприродне, історичне в людині. Вона не природжена, але виникає внаслідок культурного розвитку, тому «особистість» є поняття історичне. Вона охоплює єдність поведінки, котра вирізняється ознакою оволодіння...».

13. Г. С. Костюк (1899–1982): «Людський індивід стає суспільною істотою, особистістю в міру того, як у нього формується його свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, яка внутрішньо визначає його поведінку, робить його здатним брати участь у

житті суспільства, виконувати ті чи ті суспільні функції. Від рівня розвитку цих властивостей залежить ступінь його можливої участі у створенні необхідних для суспільства матеріальних і духовних цінностей».

14. О. М. Леонт'єв (1903–1979): «Дослідження процесу породження і трансформації особистості людини в її діяльності, що здійснюється у конкретних соціальних умовах, і є ключем до її дійсно наукового психологічного розуміння».

15. О. В. Запорожець (1905–1981): «Особистістю називають окрему людину, оскільки вона є членом суспільства, займає певне становище у суспільстві та бере ту чи іншу участь у житті суспільства» [6].

16. К. К. Платонов (1906–1985): «Особистість — це конкретна людина як суб'єкт перетворення світу на основі його пізнання, переживання та відношення до нього».

17. Б. Г. Анан'єв (1907–1972): «...Особистість є об'єкт і суб'єкт історичного процесу, об'єкт і суб'єкт суспільних відношень, суб'єкт і об'єкт спілкування, нарешті, що особливо важливе, суб'єкт суспільної поведінки — носій моральної свідомості».

18. Л. І. Божович (1908–1981): Особистість — це людина, що «досягла такого рівня розвитку, за якого її погляди і відношення набувають стійкості і вона стає здатною свідомо та творчо перетворювати дійсність і саму себе».

19. О. Г. Ковальов (1913–2004): «Особистість — складне, багатогранне явище суспільного життя, ланка в системі суспільних відношень. Вона — продукт суспільно-історичного розвитку, з одного боку, і діяч суспільного розвитку — з іншого» (цит. за: [8]).

20. М. М. Амосов (1913–2002): «Особистість — це сукупність природжених і набутих якостей інтелекту, що надають людині її індивідуальність».

21. В. О. Сухомлинський (1918–1970): «Всебічний розвиток особистості — це створення індивідуального людського багатства, яке поєднує в собі високі ідейні переконання, моральні якості, естетичні цінності, культуру матеріальних і духовних потреб...».

22. А. В. Петровський (1924–2006): «Особистістю у психології позначається системна (соціальна) якість, що набувається індивідом у предметній діяльності і спілкуванні та характеризує міру представленості суспільних відношень в індивіді».

23. В. А. Роменець (1926–1998): «Особистість як субстрат, носій морального вчинку разом з цим формується завдяки йому, є результатом сукупності вчинкових моральних дій; це стосується й таких рис особистості, як характер, темперамент, обдарованість тощо».

24. О. К. Дусавицький (1928): «Особистість є особливий орган у структурі психіки індивіда, що відповідальний за прийняття рішень та їх наслідки».

25. Г. О. Балл (1936): «Особистість — це здатність людини... бути автономним носієм культури... З огляду на активність... соціальних спіль-

нот і особистостей у культурному просторі, вони постають не просто носіями, а суб'єктами культури».

26. В. О. Моляко (1937): «Творча особистість... має психологічну готовність до творчої праці в сучасних умовах... самостійно обирає свої дії й рішення, досягає суттєвого рівня розумового розвитку і професійної майстерності, здатна до нестандартних дій, усвідомлює свою відповідальність перед собою, колективом і суспільством».

27. І. А. Зязюн (1938): «Суб'єктом культури може бути суспільство в цілому як виразник певним чином визначеної культури; особа як носій специфічних уявлень, свого «особистісного» культурного досвіду; група як сукупність особистостей з подібними культурними характеристиками».

28. О. М. Ткаченко (1939–1985): «Особистість — це «вершинне» утворення в ієрархічній структурі психіки людини... якісно новий спосіб організації поведінки... вищий рівень взаємодії людини зі світом».

29. І. Д. Бех (1940): «...Розвиненою особистістю може вважатися та, яка досягла найвищого рівня духовного освоєння навколишнього світу. Щоб це сталося, вона на тому ж рівні мусить освоїти і свій внутрішній світ, який часто для неї буває закритим. Тому слід формувати у вихованця здатність до чимраз більшої відкритості самому собі, а також наближення до найсуттєвішого у собі».

30. С. Д. Максименко (1941): «Особистість — це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ».

31. Г. П. Васянович (1945), В. Д. Онищенко (1939): «Людська особистість проявляється через свій духовний світ (духовний універсум), який включає ідеали, мотиви, цінності; принципи, переконання; вірування; знання, погляди, ерудицію, вищі почуття (наприклад, морально-духовні або духовно-естетичні) тощо. З іншого боку, як самість (власне особистість), людська особистість або особистість людини проявляються через різноманітні форми і види самосвідомості: самоусвідомлення, самовизначення, певну самодостатність, власне покликання, самоактуалізацію і самореалізацію та ін. [3].

32. Б. Й. Цуканов (1946–2007): «Час — це стрижень, на який нанизана особистість» — це положення Кьєркегора покладено Б. Й. Цукановим в основу його теорії часу у психіці людини й особистості.

33. В. Ф. Моргун (1947): «Особистість — це людина, яка активно опановує і свідомо перетворює природу, суспільство і саму себе, яка має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребово-вольових переживань, змістовних спрямованостей, рівнів опанування і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода самовизначення особистості в її вчинках і міра відповідальності за їхні (включаючи і непередбачувані) наслідки перед природою, суспільством і своїм сумлінням».

34. А. Г. Асмолов (1949): «Індивідом народжуються. Особистістю стають. Індивідуальність відстоюють».

Психологія особистості може бути зрозумілою тільки як історія розвитку змінюваної особистості у змінюваному світі» [1].

35. В. Г. Кремень (1947): «У новій філософії освіти особистість постає соціокультурною істотою, яка постійно розвивається, разом з оточуючою їй соціокультурною системою...

Особистість — це неповторне — не тільки в межах обмеженого цілого, але й загалом, у принципі — людське створіння, унікальний мікрокосм... суб'єкт і носій оновлених духовно-моральних цінностей... Особливе значення має особистісне самоствердження», завданням якого є утворення, «побудова»... цього «унікального людського мікрокосму» [10, с. 138–139].

36. В. В. Рибалка (1947): «Особистість — це людина, особа із соціально, культурно та індивідуально, антропологічно зумовленою системою вищих психічних властивостей, що визначається залученістю людини до оволодіння і створення суспільних, культурних, історичних, вітальних, власне особистісних цінностей. Ця система виявляється і формується в процесі свідомої прогресивної, продуктивної, культурної, предметної діяльності, міжособистісного спілкування та життєдіяльності. Особистість опосередковує та визначає творчий рівень її взаємозв'язків із культурним, суспільним та природним середовищем. У філософсько-психологічному аспекті особистість — це об'єкт і суб'єкт соціального, культурного, історичного процесу і власного життя. В аксіопсихологічному плані особистість є найвищою цінністю суспільства, джерелом створення інших — матеріальних і духовних, природних і суспільних цінностей тощо».

37. О. П. Саннікова (1948): «Особистість професіонала, яка формується та існує в діяльності, являє собою складне динамічне утворення, стає головним компонентом професійної діяльності, що організовує, контролює, оцінює і перетворює діяльність та себе».

38. Т. М. Титаренко (1950): «...Особистість — відкрита, не застигла цілісність, що постійно змінюється, самовизначаючись у соціокультурному просторі та індивідуально-психологічному часі. Вона є інструментом оволодіння власною поведінкою та життям, власним майбутнім. Існування особистості полягає у постійному перетворенні культури, що завоюється в живу індивідуальну життєтворчість» [15].

39. П. П. Горностаєв (1955): «Розуміння особистості людини як актора, що виконує у своєму житті певну роль, трактування життєвого світу як сцени, на якій як драма розігруються важливі життєві події, є дуже плідним та надає нові можливості для вирішення багатьох проблем сучасної теоретичної персонології» [5].

40. І. П. Маноха (1966): «...Творчий потенціал особистості у якісному його вираженні постає змістовою результуючою двох провідних тенденцій, антиномічних за природою, — оригінальності та стереотипності» [12] тощо.

Вже первісний аналіз наведених визначень особистості свідчить про складність, ортономічність її атрибутивних характеристик та продуктивність персонологічного мислення їх авторів. Оцінюючи дані визначення з

формально-логічної точки зору, можна виділити передусім такі їх ознаки, як науковий плюралізм, високий рівень багатоступеневого опосередкування атрибутів особистості, в чому виражається саме ортономічність, взаємодоповнюваність визначень особистості, їх антиномічність, що притаманні діалектичному персонологічному мисленню, інтелекту вітчизняних учених при оперуванні із категорією особистості.

Наведемо в цьому зв'язку виділені із даних визначень психологічно опосередковані просторово-часові атрибути особистості, в яких начебто розчиняється фізичний простір і час, і, навпаки, — психологічно усвідомлюється просторово-часове буття людської особистості. Це такі атрибути, як: «світове духовне начало», «божественна творча сила» М. Я. Грота; «навколишній світ» В. М. Бехтерева; «біосфера» та «ноосфера» В. І. Вернадського; «світ цінностей» В. В. Зенківського»; «внутрішні умови» і «зовнішні діяння» С. Л. Рубінштейна; «надприродне, історичне в людині» Л. С. Виготського; «соціальні умови» О. М. Леонтьєва; «суб'єкт перетворення світу» К. К. Платонова; «об'єкт і суб'єкт історичного процесу» Б. Г. Ананьєва; «перетворювана дійсність» Л. І. Божович; особистість як «вищий рівень взаємодії людини зі світом» О. М. Ткаченка; «духовне освоєння навколишнього і внутрішнього світу» І. Д. Бежа; «унікальний внутрішній світ» С. Д. Максименка; «духовний світ (духовний універсум)» Г. П. Васяновича і В. Д. Онищенко; «час як стрижень особистості» Кьєркегора, що підтримано Б. Й. Цукановим; «перетворення природи, суспільства і себе» та «просторово-часові орієнтації» В. Ф. Моргуна; «змінюваний світ» і «змінювана особистість» О. Г. Асмолова; «унікальний людський мікрокосм» В. Г. Кременя; «культурне, соціальне та природне середовище», «соціальний, культурний, історичний процес і власне життя» В. В. Рибалки; «соціокультурний простір та індивідуально-психологічний час», «оволодіння власним майбутнім» Т. М. Титаренко; «життєвий світ як сцена» П. П. Горностая тощо. Фактично ми маємо підстави вважати, що не тільки ці, а й усі інші атрибути особистості (як системи) є такими, що пронизані опосередкованими просторово-часовими характеристиками Всесвіту. З іншого боку, фізичний простір і час сам опосередкований особистісними характеристиками. Тому постає проблема побудови певної просторово-часової багатошарової піраміди властивостей особистості, в якій були б відображені різні рівні особистісного опосередкування просторово-часової основи буття людини. Наявність такої піраміди може дозволити краще зрозуміти природу взаємозв'язку між психологічним та фізичним простором і часом, про що говорив у свій час професор Б. Й. Цуканов [17].

Мова йде про взаємне опосередкування категорій простору і часу атрибутами категорії особистості різного рівня значущості. Тому нами проведений контентно-частотний аналіз смислових атрибутивних ознак особистості, результати якого представлені у вигляді узагальненої «контентно-частотної формули» категорії особистості, яку утворює структурна ієрархія низки наступних головних атрибутивних категорій і понять (у дужках наводяться частоти використання даного атрибута у 40 визначеннях особистості):

1. Соціальність (31) — 2. Творчість (21) — 3. Людяність (20) — 4а. Самість, тобто «Я» (18) — 4б. Духовність (18) — 5а. Культурність (16) — 5б. Життєвість (16) — 6а. Індивідуальність (13) — 6б. Цінність (13) — 7. Розвинутість (11) — 8. Діяльність (10) — 9. Відносність (ставленнєвість) (9) — 10а. Суб'єктність (8) — 10б. Формативність (8) — 11а. Вершинність (7) — 11б. Здатність до оволодіння, засвоєння світу (7) — 11в. Світоглядність (як інтегративна властивість, в якій виявляється наявність поглядів на світ, суспільство, себе, власні переконання) (7) — 11г. Свідомість (7) — 12а. Історичність (6) — 12б. Організованість (6) — 12в. Психологічність (6) — 13а. Унікальність (5) — 13б. Об'єктність (5) — 13в. Якісність (5) — 14а. Наявність специфічних властивостей (4) — 14б. Вчинковість (4) — 14в. Динамічність (4) — 14г. Колективність (4) — 14д. Системність (4) — 15а. Відповідальність (3) — 15б. Вчинковість (3) — 15в. Наявність внутрішнього світу (3) — 15г. Ідеальність (3) — 15д. Матеріальність (3) — 15е. Носій ризноманітних властивостей (3) — 15ж. Сукупність властивостей (3) — ...

Ми зупиняємося на атрибуті «сукупність», оскільки, починаючи з наступної позиції № 16 (частота 2) помітно збільшується кількість атрибутів і їх перелік включає прогресивно зростаючу в перспективі майже до безкінечності кількість ознак особистості, до яких підключається фактично весь тезаурус вітчизняних теорій особистості, що стоять за представленими визначеннями, а їх, як ми вже вказували, нараховується більше 40. В цьому знаходить підтвердження думка С. Д. Максименка та його колег про ортономічність, доповнюваність і безкінечність особистості [11]. Така контентно-частотна її формула корисна, оскільки забезпечує формування у спеціалістів змістовного смислового ієрархічно-атрибутивного розуміння особистості як дуже складного (і такого, що неперервно ускладнюється), тобто ортономічного, ієрархічного і полярно-суперечливого, антиномічного предмету роботи з ним дослідників і працівників психологічної служби. Можна вважати дану сукупну контентно-частотну формулу особистості певною загальною ієрархічно-атрибутивною її структурою, яка визначає зміст і рейтинговий порядок вивчення і опрацювання реальної особистості теоретичною і практичною психологією.

Важливою є наявність у більшості визначень особистості її протилежних атрибутів з явними чи неявними, знятими чи не знятими суперечностями, тобто їх антиномічності. У теоретичних визначеннях особистості, відповідно до принципу антиномічності, так само як і в «живій» особистості, співіснують полярні, амбівалентні атрибути з наявними або знятими суперечностями, що також важливо як для теоретичної, так і практичної психології.

Відповідно до цього нами були виокремлені три групи визначень: а) явно антиномічні, в яких чітко представлені протилежні атрибути особистості з наявними або певним чином знятими, тобто тією чи іншою мірою психологічно узгодженими або врівноваженими, суперечностями (таких антиномій виявилось найбільше — приблизно у двох третинах із 40 визначень); б) неявно антиномічні, в яких протилежності і суперечності лише намічені контекстуально, зокрема — фактом уже введеної у науковий обіг, у зміст

теорії особистості, хоча і не вказаної в дефініції протилежної до представленій в ній ознаки (таких менше третини), в) неантиномічні визначення, в яких відсутні — і в тексті, і в контексті — протилежні і суперечливі ознаки особистості, що визначається (таких нараховується приблизно десята частина).

Тобто антиномічність є переважаючою і майже закономірною характеристикою персонологічного мислення, інтелекту, яке відображає, охоплює найскладніше у світі явище через його полярні атрибути і одразу ж намічає або знімає психо-логічні суперечності між ними. Антиномічність пронизує наше звичайне повсякденне мислення і уяву, коли ми характеризуємо людину одночасно протилежними, амбівалентними ознаками. Це відома формула оцінки чогось за типом «так, але», оскільки будь-яка істина не є абсолютною, а виступає як відносна... В цьому сенсі можливо не зовсім був правий А. Адлер, коли вважав формулу «так, але» ознакою неврозу. Мислення людини про особистість по суті своїй антиномічне, оскільки допускає одночасне існування в ній діалектичних, протилежних, полярних, суперечливих, тією чи тією мірою знятих чи не знятих, зрозумілих чи не зрозумілих антиномій. Проте все ж таки правий був Ф. М. Достоевський, коли говорив про загрозу надмірного опосередкування людини у поняттях високого рівня абстрагування, що дійсно може призвести до невротичної загрози. Можливо, ця загроза певною мірою знижується саме за допомогою більш конкретних (в парі) антиномій, які намагаються утримати на ґрунті земного життя неминучо опосередковане розуміння такого складного феномену, яким є особистість... Особливої уваги потребує просторово-часова антиномічна пара, сенс якої, переваги і недоліки опосередкування якої слід шукати у природі персонологічного інтелекту.

Персонологічне мислення, інтелект вітчизняних вчених накладає на особистість наступні ключові атрибутивні антиномії, які будемо позначати у списку номером визначення, потім йдуть антиномії (через тире — ті, що є в самому визначенні, а у дужках — контекстуальні антиномії, що зустрічаються у відповідній до даного визначення теорії):

№ 1. Тваринно-психічна індивідуальність, індивідуальність — як духовне начало, індивідуальність — божественна творча сила як корінь всього морального життя, над-індивідуальне (тобто соціально-індивідуальне), божественне (— світське), творче (— нормативне) начала, створення — підтримка, збереження — рятування життя, самопожертвування.

№ 7. Ідеальна — реальна особистість.

№ 9. Зовнішні діяння — переломлюються через внутрішні умови, психічні явища — психічні властивості і стани особистості.

№ 17. Об'єкт — і суб'єкт історичного процесу, об'єкт — і суб'єкт суспільних відношень, суб'єкт — і об'єкт спілкування, суб'єкт суспільної поведінки — і носій (об'єкт) моральної свідомості.

№ 20. Сукупність природжених — і набутих інтелектуальних якостей.

№ 21. Всебічність (— і однобічність) розвитку, індивідуальне (— і соціальне) багатство, культура матеріальних — і духовних потреб.

№ 33. Просторово-часові орієнтації.

№ 34. Змінювана особистість — змінюваний світ.

№ 38. Соціокультурний простір та індивідуально-психологічний час.

№ 40. Творчий потенціал як результуюча двох антиномічних тенденцій: оригінальності — та стереотипності.

Цікаво, що в деяких визначеннях особистості представлені не тільки так би мовити парні антиномії, але і певні антиномічні ланцюги, якими охоплюється складна і часто суперечлива сутність особистості. До речі, антиномічність вже використовується в деяких психодіагностичних засобах при вивченні особистості, наприклад, в особистісному опитувальнику Г. Айзенка (див. шкали «екстроверсія — інтроверсія», «емоційна стабільність — нейротизм»), в семантичному диференціалі тощо. В них відображений поступ психологічного мислення від моноатрибутивних до антиномічних атрибутивних парних понять, в яких повніше і діалектичніше відображається складна сутність особистості.

Наведена вище атрибутивна контент-частотна формула особистості в практичному сенсі виступає як план роботи з людиною як особистістю! Відповідно до цього практичний психолог має сприймати свого клієнта передусім в контексті соціальності, креативності, людяності, самості, духовності, культуральності, життєвості, індивідуальності, цінності тощо... Соціальний педагог — формувати, доформовувати, переформовувати у свого учня соціальність, креативність, людяність, самість, духовність, культуральність, життєвість, індивідуальність, ціннісність тощо... Роботодавець, знаючи продуктивні можливості особистості, має підбирати персонал свого підприємства, після проходження тестів, в ході профорієнтаційної бесіди з кандидатом і його стажування на підприємстві на основі особистої перевірки його відповідності певним професійним критеріям — соціальності, креативності, людяності, самості, духовності, культуральності, життєвості, індивідуальності, цінності тощо... Для конкретизації цієї узагальненої формули можна повернутися до попередніх стадій її розробки, до самих визначень особистості, до теорій особистості...

Персонолог має застосовувати психо-логічні операції цього персонологічного мислення, які дозволятимуть охоплювати і працювати з особистістю в масштабі її складних динамічних опосередкованих просторово-часових нано-, мікро-, міні- та макропроявів. Саме для цього можуть застосовуватися специфічні мислительні операції аналізу — синтезу, узагальнення — конкретизації, індукції — дедукції, агломерації — систематизації тощо. Саме завдяки цим логічним операціям людина охоплює складну дійсність, в тому числі і особистість.

Разом з тим, робота з особистістю, як свідчить досвід вивчення психіки, свідомості і мислення людини видатним вітчизняним філософом, психологом і педагогом С. Л. Рубінштейном, вимагає антиномічного об'єднання вказаних логічних операцій на зразок відомого «аналізу через синтез» (і «синтезу через аналіз»). Тому, за аналогією із запропонованою ним схемою зняття антиномічних суперечностей вже у логічних операціях, доцільно антиномічно продовжити і використовувати операції «уза-

гальнення через конкретизацію» (і, навпаки, «конкретизації через узагальнення»), «індукції через дедукцію» (і протилежний варіант «дедукції через індукцію»), «систематизації через агломерацію» тощо... На наступному кроці ці психо-логічні операції слід використовувати комплексно і послідовно, що дозволить максимально повно охопити особистість і краще її зрозуміти — у масштабі безмежних просторово-часових безпосередніх фізичних та опосередкованих особистісних (мить і вічність, нанонуть і безкінечність) властивостей буття особистості з її внутрішнім і зовнішнім світом існування.

Ці формальні психо-логічні мислительні операції доцільно доповнити також стратегіями і тактиками творчого сприймання, мислення, уяви, на кшталт запропонованих В. О. Моляко особистісних стратегій творчої діяльності: аналогізування — протиставлення, комбінування — спонтанної стратегії, універсальної — моностратегії та відповідних до них творчих тактичних дій і операцій (див. у: [13]).

Звичайно, що робота з особистістю як найскладнішим у світі явищем потребує неабиякої філософської, психологічної та педагогічної майстерності, сучасні основи якої закладені у дослідженнях академіка І. А. Зязюна та його колег [6; 13]. Ця робота не терпить дилетантизму, спрощення, примітивізації, за що доводиться одразу ж чи згодом розплачуватися неефективністю, помилковістю, невдачами тощо...

Персонологічна інтелектуальна діяльність психолога у роботі з людиною як особистістю має включати у попередньому розумінні наступну послідовність дій:

1. Формування вихідної інтелектуальної мотиваційно-сислової установки на сприйняття і розуміння людини як особистості в усій її змістовній і динамічній складності, ієрархічності та суперечливості, тобто ортономічності, опосередкованості, контентній упорядкованості та антиномічності особистісного відображення фізичного простору і часу.

2. Врахування сукупної формули особистості як змістовного інформаційно-пізнавального еталону, ідеалу, в якості якого виступає ортономічна опосередкована ієрархізована контентна антиномічна модель особистості з безкінечною частотною характеристикою послідовних атрибутивних ознак.

3. Здійснення цілеформуального етапу як етапу формування мети і завдання персонологічної мислительної, інтелектуальної діяльності, який утворюють найбільш актуальні специфічні (згідно профілю, професії, віку, гендерної належності) антиномії конкретної особистості, відповідно до яких визначаються її суперечності як основа формулювання проблем і завдань роботи психолога в тій чи іншій сфері теоретичної та практичної діяльності.

4. Операційно-результативний етап, який складається з підбору та використання адекватних психо-логічних та евристичних інтелектуальних засобів, операцій, стратегіальних способів розв'язання, на основі зняття суперечностей-антиномій проблем людської особистості на шляху формування більш високого ступеня відповідності клієнта можливостям гармонійного соціального та особистісного самовизначення в особистісно опосе-

редкованому просторі-часі, культурно-історичному суспільстві та у власній самосвідомості, тобто внутрішньому світі з суб'єктивним розумінням власного життєвого шляху у цьому світі.

5. Емоційно-почуттєвий етап, в ході якого закріплюються засобами емоційного інтелекту позитивні результати і відкидається негативний досвід здійснення персонологічної мислительної, інтелектуальної діяльності психолога.

Отже, зазначене вище намічає шляхи формування персонологічного інтелекту сучасних спеціалістів, яке має сполучатися зі сприйняттям, увагою, мисленням і увагою, пам'яттю попередніх і наступних поколінь вітчизняних персонологів і, набуваючи величезного сукупного продуктивного, творчого потенціалу, отримувати певні перспективи. Сучасним філософам, психологам, педагогам, соціологам (та і кожній людині) слід розвивати в собі специфічні мотиваційні, змістові, цілеутворюючі, операційно-продуктивні та емоційно-почуттєві якості персонологічного інтелекту, що допоможе їм у суспільно-особистісно орієнтованому виявленні, розвитку і самореалізації буттєвого творчого потенціалу особистості учнівської молоді і дорослих. При цьому слід враховувати особливості взаємного особистісного і просторово-часового (в детермінації) опосередкування психологічної дійсності засобами персонологічного інтелекту. Разом з тим необхідно продовжити дослідження даної проблеми, враховуючи попередній характер отриманих даних і необхідність їх подальшої верифікації.

Список літератури

1. Асмолов А. Г. Психология личности: Культурно-историческое понимание развития человека / Александр Асмолов. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Смысл; Издательский центр «Академия», 2007. — 528 с.
2. Балей С. Особистість / Бібліотека ліцейна філософічна. — Львів, 1939. — Т. 5. — 36 с. (Польською мовою).
3. Васянович Г. П., Онищенко В. Д. Ноологія особистості: Навчальний посібник для студентів і викладачів. — Львів: Сполом, 2007. — 312 с.
4. Викторов П. П. Учение о личности как нервно-психическом организме. Выпуск первый. — М.: Изд-во К. Т. Солдатенкова, 1887. — 180 с.
5. Горностай П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. — К.: Интерпресс, 2007. — 312 с.
6. Запорожец А. В. Психология: Учебник для дошкольных педагогических училищ. — 3-е изд. — М.: Просвещение, 1965. — 240 с.
7. Зязюн І. А. Філософія педагогічно дії: Монографія. — Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. — 608 с.
8. Киреева З. Г. Развитие сознания, детерминированного временем. — Монография. — Одесса, 2010. — 280 с.
9. Ковалев А. Г. Психология личности. — Изд. 3-е, переработ. и доп. — М.: Просвещение, 1969. — 391 с.
10. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В. Г. Кремень. — 2-вид. — К.: Т-во «Знання» України, 2010. — 520 с.
11. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психология личности: Підручник. — К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2007. — 296 с.
12. Маноха І. П. Психология потаємного «Я». — К.: Поліграфкнига, 2001. — 448 с.
13. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник. — Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. — 575 с.

14. Рыбалка В. В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: науково-методичний посібник / В. В. Рыбалка. — К.: Інформаційні системи, 2011. — 428 с.
15. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості. — К.: Марич, 2009. — 232 с.
16. Філософський енциклопедичний словник / Голова редколегії В. І. Шинкарук; наукові редактори Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. — К.: Абрис, 2002. — 744 с.
17. Цуканов Б. И. Время в психике индивида: Монография. — Одесса: Астропринт», 2000. — 220 с.

Рыбалка В. В.

доктор психологических наук, профессор,
главный научный сотрудник отдела педагогической психологии и психологии
труда
Института педагогического образования и образования взрослых НАПН
Украины (Киев)

**ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ, ЛИЧНОСТНО ОПРЕДЕЛЕННОЕ
ОПОСРЕДОВАНИЕ ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННОЙ ОСНОВЫ
БЫТИЯ И ПЕРСОНОЛОГИЧЕСКИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ПСИХОЛОГА**

Резюме

Приводятся научные определения личности, предложенные в период со второй половины девятнадцатого до начала двадцать первого столетия отечественными философами, психологами, педагогами, осуществляется личностно опосредованный пространственно-временной, ортономический, контентно-частотный, антиномический анализ их содержания, обосновывается понятие персонологического интеллекта психолога.

Ключевые слова: научные определения личности, личностное опосредование, пространственно-временной, ортономический, контентно-частотный, антиномический, анализ, персонологический интеллект, психолог.

Ribalka V. V.

Doctor of Psychology, professor,
chief researcher of educational psychology and the psychology
of the Institute of Labor Education and Adult Education NAPS of Ukraine, Kyiv

**DEFINITION OF PERSONALITY, PERSONAL CERTAIN
DETERMINATION OF SPACE-TIME BASIS OF BEING
AND PERSONOLOGICAL INTELLIGENCE OF PSYCHOLOGIST**

Summary

There are provided scientific definitions of personality that were created in the period from the second half of the nineteenth to the twenty-first century by national philosophers, psychologists, educators. Orthonomic, content-frequent and antinomic analysis of their content is held to create personological intellect of psychologist.

Key words: scientific definitions of personality, personal determination, space-time and orthonomic, content-frequent and antinomic analysis, personological intellect, psychologist.

УДК 159.9:316.6

Руда Н. Л.

кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціальної психології та управління
Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ОНТОГЕНЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті здійснено теоретичний огляд сучасних досліджень особливостей соціального інтелекту на різних етапах онтогенетичного розвитку людини. Охарактеризовано специфіку соціального інтелекту на різних вікових етапах, яка є механізмом реалізації конструктивної взаємодії та успішної адаптації особистості. Наведені факти дають змогу внести корективи в уявлення про особливості соціалізації особистості в сучасних умовах.

Ключові слова: соціальний інтелект, онтогенез, онтогенетичний розвиток, компоненти соціального інтелекту.

Актуальність. Посилення уваги вчених до соціального інтелекту у ХХІ столітті зумовлено розширенням меж комунікативного простору, яке супроводжує процеси глобалізації і інтеграції.

Наявність яскраво виражених соціальних потреб у сучасному суспільстві призводить до потреби суспільства у соціальній гнучкості особистості, яка формується вже на початкових етапах її онтогенетичного розвитку. Саме вона дає дитині змогу почувати себе більш впевнено у соціальному середовищі, яке постійно змінюється. Отже питання про те, яке за змістом і формою спілкування необхідно дитині і дорослій людині, які саме особливості соціального інтелекту дітей і дорослих можуть бути механізмом реалізації їхньої ефективної взаємодії, і які психологічні умови для цього необхідні, утворюють головну проблему сучасних досліджень соціального інтелекту в онтогенетичному аспекті. Тому вкрай важливими є дослідження становлення і розвитку соціального інтелекту на різних етапах формування особистості.

Постановка проблеми. Проблема становлення соціального інтелекту в онтогенезі активно обговорюється у працях вітчизняних та зарубіжних психологів (М. І. Бобнева, Ю. М. Ємельянов, В. М. Куніцина, Д. В. Люсін, Д. В. Ушаков, А. Л. Южанінова, Р. Стернберг, Р. Селман та ін.). Слід зазначити, що предметом спеціального обговорення дана тематика стала недавно. Окремі питання, які стосуються розвитку соціального інтелекту, вивчалися у дослідженнях близьких по значенню понять: «комунікативна компетентність» (М. О. Амінов, Є. В. Коблянська, М. В. Молоканов, Л. А. Петровська, Р. Стернберг), «соціальна компетентність» (О. О. Бодальов, Ю. М. Жуков, О. К. Тихоміров), «соціальна обдарованість» (В. Сиск), «комунікативний потенціал» (В. В. Рижков).

Аналіз вікових особливостей розвитку соціального інтелекту, розробка системи психолого-педагогічних заходів, спрямованих на створення спри-

ятливих умов для розвитку соціального інтелекту є одним з важливих та актуальних завдань вікової та соціальної психології.

Також суттєвою, актуальною та недостатньо вивченою слід вважати проблему висвітлення наступності розвитку провідних компонентів соціального інтелекту впродовж всього життя людини.

Мета статті: теоретичне дослідження специфіки соціального інтелекту на різних етапах онтогенетичного розвитку особистості.

Теоретичне обговорення проблеми. У сучасній психологічній літературі представлено лише такі дослідження, які характеризують специфіку прояву соціального інтелекту на окремих етапах розвитку особистості.

Так, О. В. Шилова розкрила особливості прояву соціального інтелекту у дошкільнят та першокласників. Встановлено, що на цьому віковому етапі домінують низький та середній рівні розвитку соціального інтелекту за всіма його структурними компонентами: комунікативно-особистісним, особливостями самоусвідомлення і самооцінки, особливостями соціальної перцепції. У цьому ж дослідженні було визначено, що для успішного розвитку соціального інтелекту при переході від дошкільного до молодшого шкільного віку необхідно оволодіння батьками (в першу чергу матерями) особливою соціально-психологічною компетентністю, сутність якої полягає у зміні «предметної» позиції у спілкуванні з дитиною на «особистісну». При цьому ставлення дорослого до дитини змінюється з об'єктного на суб'єктне. Як свідчать результати експерименту, це особливо важливе для першокласників: позитивне особистісно-орієнтоване спілкування з близькими створює підґрунтя для розвитку соціального інтелекту дитини, і насамперед, соціальної перцепції.

Автор наголошує, що у період дошкільного та початкового шкільного навчання необхідно створення спеціальних психологічних умов для становлення і розвитку соціального інтелекту. Найбільш продуктивною сферою його розвитку вона вважає внеситуативно-особистісну форму спілкування дитини із значущим дорослим [8].

Період шкільного навчання — це найважливіший етап у формуванні соціального інтелекту, тому що саме в цей період розширюється коло спілкування, розвиваються такі здібності, як вміння співпереживати за іншу людину, відстоювати свої думки та судження.

Ретельно дослідили становлення соціального інтелекту на початковій ланці шкільного навчання Л. О. Ясюкова та О. В. Белавіна. Ними було визначено, що у період з першого по четвертий клас зменшується бажання дітей звинувачувати оточуючих у своїх неприємностях. Лише у четвертому класі дещо зменшується потреба дитини звертатися за допомогою до дорослих. Також доведено, що впродовж навчання дитини у початковій школі дещо зростає толерантність до стресу, оскільки діти звикають до багатьох фрустраторів: якщо першокласники глибоко і тривало переживають неприємності, то учні четвертих класів відчужено аналізують свої проблеми, не заглиблюються у емоційні переживання, швидше про них забувають [10].

В цілому дослідження Л. О. Ясюкової та О. В. Белавіної встановило як позитивні, так і негативні тенденції у становленні соціального інтелекту

молодших школярів. До певних позитивних змін у соціальному інтелекті молодших школярів вчені віднесли такі — із дорослішанням у дітей накопичується досвід розв'язання проблем, зменшується їхня залежність від дорослих і емоційно-агресивне реагування у конфліктах, спілкування стає більш конструктивним. Але, на думку вчених, така оптимізація спілкування пов'язана не стільки із розвитком пізнавального компонента соціального спілкування, скільки із звиканням дитини до неприємностей. Разом з тим зафіксовано, що у першокласників майже не сформовані готовність брати відповідальність у конфліктах на себе, признавати свою провину, тоді як учні четвертих класів більш адекватно оцінюють свою поведінку, можуть враховувати свої помилки. Серед найбільш суттєвих недоліків соціального інтелекту у молодших школярів виділено нездатність визнавати свою провину та нездатність вибачати інших — їхні показники проявляються на низькому рівні та взагалі не змінюються впродовж початкового періоду шкільного навчання.

Звернемося до аналізу специфіки соціального інтелекту у підлітковому віці. На основі розвинених операцій понятійного мислення в підлітковому віці формується цілісна консолідована інтелектуальна структура, яка стає підґрунтям для розвитку спеціальних здібностей (математичних, лінгвістичних) та соціального інтелекту. Підліток отримує можливість використовувати логічний аналіз і узагальнення у всіх сферах життя: усвідомлено вирішувати проблеми, оптимізувати соціальну взаємодію.

Цей вік є особливо сенситивним для розвитку соціального інтелекту оскільки в житті дитини настає унікальна соціальна ситуація: змінюється змістовний бік взаємостосунків із значущими дорослими та однолітками, з'являється стійкий інтерес до власної ідентичності. До провідних структурних компонентів соціального інтелекту підлітків належать такі, як комунікативно-особистісний компонент (особливості самоусвідомлення (специфіка Я-образу та Я-концепції) та соціальна перцепція. Найбільш складно у підлітків формується соціальна перцепція, яка спрямована на власну особистість.

Згідно досліджень Г. О. Цукерман, молодші підлітки характеризуються високою самостійністю і ініціативою, які поєднуються з недостатньою критичністю і неможливістю усвідомити віддалені наслідки своїх вчинків. Отже на цьому віковому етапі діти потребують допомоги в пошуку власної самості, в постановці завдань саморозвитку. Допомога дорослих у цей віковий період визначає зону найближчого розвитку нової риси — особистісної самостійності, потреби у самопізнанні і саморозвитку, що й становить сутність соціального інтелекту у цей період життя [6].

Н. В. Панова, досліджуючи особливості соціального інтелекту у молодших школярів, дійшла висновку, що важливими психологічними умовами конструктивного розвитку соціального інтелекту є інтенсивне внеситуативно-особистісне спілкування із значущими дорослими і різновіковою дитячою групою, а також поліпрофесійне розвивальне середовище додаткової освіти для школярів, яке сприяє формуванню гнучкої рольової поведінки [2].

До того ж Н. В. Яковлева емпірично встановила наявність функціонального взаємозв'язку здібностей соціального інтелекта та якостей дивергентного мислення, який актуалізується в умовах різнопланової діяльності. У ході залучення до різнопланової діяльності підліток оперує символічною системою знаків (в художній та музичній творчості), культурною семантикою невербальної знакової системи (у танці), інтерсуб'єктивними значеннями в груповій взаємодії (у групових видах спорту). Саме різнопланова діяльність забезпечує багатство засобів сприймання дійсності та більшу гнучкість особистості у соціальних ситуаціях [9].

Згідно досліджень Л. О. Яськової, яка вивчала специфіку соціального інтелекту обдарованих підлітків, толерантні установки (визнання рівноправності різних життєвих цілей, цінностей, поважне ставлення до представників інших культур) і загальне доброзичливе ставлення до людей легше формуються у інтелектуально обдарованих підлітків. Вони самокритичні, конструктивно діють у стресових ситуаціях, мають високий потенціал адаптивності. В системі їхніх цінностей домінують духовно-інтелектуальні інтереси, соціальна відповідальність, орієнтація на високі норми моралі. Тоді як у недостатньо обдарованих підлітків зафіксовано гіпертрофовану потребу у самоствердженні, прагнення до лідерства, домінування, скептичне ставлення до людей. Саме ця категорія учнів найбільш соціально активні, несамокритичні, агресивні у конфліктних ситуаціях. В ієрархії їхніх цінностей домінують егоїстичні інтереси або прагматичні цілі [11].

Дослідження особливостей соціального інтелекту у ранньому юнацькому віці спрямовані на окремі аспекти цієї проблеми.

Так, І. Б. Кудінова вивчала психологічні умови становлення соціального інтелекту на цьому віковому етапі. Нею було визначено, що психологічні умови — стилі сімейного виховання та рівень розвитку комунікабельності та допитливості — детермінують розвиток здібностей до пізнання результатів поведінки, які зумовлюють якісний рівень розвитку соціального інтелекту [1].

У свою чергу Д. В. Ушаков і Т. Н. Тихомірова встановили наявність взаємозв'язку між соціальним інтелектом старшокласників та їхньою академічною успішністю. Адже соціальний інтелект дає змогу школяру більш конструктивно будувати відносини із вчителями, і в їхніх оцінках присутній не лише об'єктивний компонент (власне оцінка знань та вмінь), але й суб'єктивний (симпатії вчителя). Вчені констатували, що соціальний інтелект як предиктор шкільної успішності не поступається загальному інтелекту. Визначено, що шкали «взаємостосунки з вчителями» та «взаємостосунки з батьками» значно більше корелюють із соціальним інтелектом, ніж шкала «взаємостосунки з однолітками». Отже стосунки з батьками та вчителями є суттєвішим предиктором шкільних оцінок, ніж стосунки з однолітками [5].

Велика кількість досліджень спрямована на з'ясування специфіки СІ у студентської молоді — Г. В. Берклунд, В. О. Порядіна, Л. О. Ляховець, С. А. Рахманкулова, М. Л. Тарасенко, Г. М. Молокостова. Так, досліджен-

ня соціального інтелекту у юнацькому віці, здійснені М. Л. Тарасенко, засвідчили, що рівень розвитку соціального інтелекту у цьому віці відповідає середньому з тенденцією до низького. Це свідчить про труднощі аналізу юнаками соціальної обстановки, виділення її критеріїв і гнучкої орієнтації у неї. В них домінують середні та низькі показники за такими складовими соціального інтелекту, як проникливість і соціальна компетентність, і середні і високі показники за такою складовою, як комунікативна компетентність [4].

Ті дослідження соціального інтелекту, які проводилися з особами різних вікових категорій старше 22 років, присвячено лише взаємозв'язку соціального інтелекту та їхньої професійної успішності, але вони не з'ясували особливості прояву соціального інтелекту на різних етапах онтогенезу.

У похилому віці ключове значення мають дослідження співвідношення соціального інтелекту з рівнем адаптації: у людей цього віку виникає нова для них соціальна ситуація розвитку, в якій актуальними є становлення нових ролей і обмеження соціальних зв'язків.

Стосовно специфіки соціального інтелекту у похилому віці відомо таке. До 60–70 років людина накопичує життєвий досвід, саме тому в неї покращується «кристалізований інтелект». Але накопичення життєвого досвіду не обов'язково трансформується у мудрість, яка асоціюється з високо розвиненим соціальним інтелектом людей похилого віку. Згідно досліджень П. Балтеса, лише 5 % людей старшого віку характеризуються мудрістю [12]. Важливими аспектами мудрості є усвідомлення людиною власних помилок, обмеженості власних знань, здатності до виявлення проблем. Мудрість залежить від когнітивних особливостей (критичності та аналітичності мислення), особистісних характеристик (толерантності до невизначеності та перешкод, мотивації) і контексту ситуації. Отже «мудрість як результат і соціальний інтелект як процес залежить від інтегративного комплексу когнітивно-особистісних особливостей і з віком збільшується настільки, наскільки людина здатна до усвідомлення, упорядкування і систематизації свого як позитивного, а найголовніше негативного досвіду, вміння робити узагальнені висновки про соціальну дійсність, критично мислити, спостережливість, об'єктивність» [3, с. 442].

Як свідчить здійснений аналіз теоретичної літератури, дослідження стосовно трансформації соціального інтелекту впродовж онтогенетичного розвитку особистості не характеризуються наступністю — вони розкривають лише окремі аспекти прояву соціального інтелекту на певному віковому етапі.

На сьогодні найбільш чітко становлення соціального інтелекту представлено в роботах Р. Селмана, який виділяє п'ять стадій його розвитку. Кожну стадію він характеризує через призму чотирьох векторів соціальної взаємодії — розуміння дитиною самої себе, близькі дружні відносини, взаємостосунки у групі однолітків та взаємостосунки з батьками.

Таблиця 1

Провідна характеристика відношень	Вектори соціальної взаємодії			
	Розуміння себе	Близькі дружні відносини	Взаємостосунки в групі однолітків	Взаємостосунки з батьками
1. Егоцентризм	Недиференційована психофізіологічна цілісність	Випадкові, нестійкі ігрові контакти	Предметно-тілесні зв'язки	Прагматизм
2. Суб'єктивізм	Виділення своїх намірів, почуттів, думок	Запит на однубічну допомогу	Несиметричні відносини (влада — підкорення)	Авторитарність
3. Рефлексивність	Самопізнання	Співробітництво	Партнерство	Емоційне взаєморозуміння
4. Взаємність	Стойка самоідентичність	Взаємний обмін особистісно-значущим змістом	Група взаємодопомоги	Особистісна відповідальність
5. Глибина	Інтегрована система Я-станів	Добровільна взаємозалежність самостійних особистостей	Демократичні відносини, можливе різноманіття думок і позицій	Особистісна відповідальність

1. Егоцентрична стадія закінчується, коли думки і відчуття інших людей (як і свої власні) стають предметом інтересу дитини.

2. Стадія суб'єктивізму характеризується диференціацією внутрішнього і зовнішнього світу, пріоритетом власних домагань на зовнішній світ.

3. На стадії рефлексії (приблизно — початкова школа) дитина пробує зайняти позицію іншої людини і пропонує партнеру приміряти свою позицію.

4. На стадії взаємності, що припадає звичайно на 10–12 років, дитина починає розуміти, як влаштовані відносини людей, бачити і приймати ситуацію взаємозалежності.

5. Остання стадія соціального розвитку припускає усвідомлення різних рівнів людської близькості і вміння вчитися будувати відносини на різних рівнях зрілості. Ця стадія характеризує дуже високий рівень розвитку соціального інтелекту, який дає змогу людині поєднувати широту поглядів з глибиною розуміння сутності людських відносин різного типу, брати на себе відповідальність за ці відносини.

Висновки. Теоретичний аналіз сучасних наукових досліджень засвідчив, що актуальною та маловивченою є проблема наступності становлення основних компонентів соціального інтелекту від дошкільного до зрілого віку. Знання специфіки соціального інтелекту на різних вікових етапах особистості дає можливість прогнозувати розуміння нею соціальної реальності.

Періодизація Р. Селмана доводить, що соціальний інтелект розвивається впродовж життя людини. Тому навчання навичкам рішення складних соціальних задач може стати суттєвим напрямом вдосконалення особистості. Причому якщо не навчати цьому цілеспрямовано, переважна більшість суспільства не зможе повністю реалізувати свій потенціал у ситуаціях соціальної взаємодії. Тоді як культура вибудовування високих людських відносин — це незаперечна цінність сучасного суспільства. Отже необхідно розкрити специфіку соціального інтелекту на кожному етапі онтогенетичного розвитку особистості. А після того розробити програму розвитку соціального інтелекту з урахуванням його онтогенетичної специфіки.

Список літератури

1. Кудинова И. Б. Психологические условия становления социального интеллекта личности (на примере старшеклассников и студентов): автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология» / И. Б. Кудинова. — Новосибирск, 2006. — 26 с.
2. Панова Н. В. Уровни развития основных компонентов социального интеллекта младших подростков / Н. В. Панова // Интеграция образования. — 2011. — № 2. — С. 88–92.
3. Сорокоумова Е. А., Иванов А. А. Перспективы исследования социального интеллекта в пожилом возрасте / Е. А. Сорокоумова, А. А. Иванов // Известия самарского научного центра Российской академии наук. — 2009. — Том 11. — С. 439–444.
4. Тарасенко М. Л. Влияние социального интеллекта студентов на адаптацию к учебному процессу в вузе / М. Л. Тарасенко // Психотерапия. — 2007. — № 7. — С. 32–34.
5. Тихомирова Т. Н., Ушаков Д. В. Измерение социального интеллекта у школьников / Т. Н. Тихомирова, Д. В. Ушаков // Практична психологія та соціальна робота. — 2010. — № 9. — С. 42–49.
6. Цукерман Г. А. Десяти-двенадцатилетние школьники: «ничья земля» в возрастной психологии / Г. А. Цукерман // Вопросы психологии. — 1998. — № 3. — С. 17–31.
7. Чеснокова О. Б. Возрастной подход к исследованию социального интеллекта у детей / О. Б. Чеснокова // Вопросы психологии. — 2005. — № 6. — С. 35–46.
8. Шилова О. В. Развитие социального интеллекта у старших дошкольников и первоклассников в процессе общения со значимым взрослым : автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / О. В. Шилова. — Нижний Новгород, 2009. — 28 с.
9. Яковлева Н. В. Взаимосвязь социального интеллекта и дивергентного мышления субъектов разноплановой деятельности: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология» / Н. В. Яковлева. — Хабаровск, 2010. — 21 с.
10. Ясюкова Л. А. Возрастные особенности становления социального интеллекта младших школьников / Л. А. Ясюкова, О. В. Белавина // Ученые записки Санкт-Петербургского государственного института психологии и социальной работы: науч.-практ. журн. — 2011. — № 1. — С. 74–81.
11. Ясюкова Л. А. Особенности формирования социального интеллекта одаренных подростков / Л. А. Ясюкова // Ученые записки Санкт-Петербургского государственного института психологии и социальной работы : науч.-практ. журн. / гл. ред. Ю. П. Платонов. — СПб.: СПбГИПСР, 2008. — Вып. 2, Т. 10. — С. 48–53.
12. Baltes P. B. The aging mind: potential and limit / P. B. Baltes // The Gerontologist. — 1993. — V. 33, № 5. — P. 580–594.

Рудая Н. Л.

кандидат психологических наук, доцент,
заведующая кафедрой социальной психологии и управления
Николаевского национального университета им. В. А. Сухомлинского

**СТАНОВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА:
ОНТОГЕНЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Резюме

В статье предпринят теоретический обзор современных исследований особенностей социального интеллекта на разных этапах онтогенетического развития человека. Охарактеризована специфика социального интеллекта на разных возрастных этапах, которая является механизмом реализации конструктивного взаимодействия и успешной адаптации личности. Приведенные факты позволяют внести коррективы в представления об особенностях социализации личности в современных условиях.

Ключевые слова: социальный интеллект, онтогенез, онтогенетическое развитие, компоненты социального интеллекта.

Rudaya N.

Head of the Department of Social Psychology and Management
Nikolaev National University named after V. A. Suhomlinskiy,

**ESTABLISHMENT OF A SOCIAL INTELLIGENCE:
ONTOGENETIC ASPECT**

Summary

In the article a theoretical overview of current research on the characteristics of the social intelligence of different ontogenetic stages of human development is taken. It is characterized by specific social intelligence at different age levels, which is a mechanism for implementation and constructive interaction and successful adaptation of the individual. The above facts allow us to make adjustments to the presentation about the features of socialization in modern conditions.

Key words: social intelligence, ontogeny, ontogenetic development, components of social intelligence.

УДК 159.923-057.19

Рудюк О. В.

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної психології та психодіагностики
Рівненського державного гуманітарного університету

ФЕНОМЕН ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ДЕТЕРМІНАЦІЇ ПЕРЕЖИВАННЯ БЕЗРОБІТНИМИ ПРОФЕСІЙНИХ КРИЗ

Статтю присвячено аналізу концептуальних підходів до розуміння сутності феномену ідентичності як психологічної основи і механізму детермінації конструктивного переживання професійної кризи у молодих безробітних. Показано роль професійної ідентичності у процесах особистісної інтеграції і підтримання почуття суб'єктивної психологічної рівноваги в ситуації їх професійного виключення.

Ключові слова: професійна криза, ідентичність, професійна ідентичність, переживання професійної кризи, безробіття.

Постановка проблеми. Буття людини відбувається в багатокомпетентній і складно організованій реальності, яка має суб'єктивну і об'єктивну складові. Вступаючи у взаємодію із соціумом, людина потрапляє в реальність, основою якої виступає сім'я і предметне середовище. З часом межі організованої реальності розширюються, одним з основних її компонентів стає загальноосвітня, згодом професійна школа, а в подальшому сфера професійної діяльності. Ці компоненти буття людини виступають об'єктивними культурно-історичними та соціально-економічними умовами розвитку особистості і забезпечують основу для формування її суб'єктивно-психологічного змісту, соціального та персонального ідентифікаційного простору.

В складні періоди суспільного розвитку різні компоненти зовнішніх умов мають різну динаміку і трансформуються в різному темпі, наприклад, радикальні зміни вітчизняного ринку праці і академічний консерватизм системи освіти, швидкі темпи інформатизації сучасного суспільства і низькі темпи зміни програм підготовки спеціалістів, що, в свою чергу, закономірно впливає на традиційні, культурно-історичні особливості розвитку особистості, детермінує характер і динаміку її професійного становлення. Особливо випукло проявляється цей дисбаланс в ситуації тотального безробіття, коли непродумана політика підготовки молодих фахівців неліквідних спеціальностей призводить до появи величезної армії молодих безробітних.

Професійна школа повільно реагує на зміну ситуації на ринку робочої сили, наслідком чого є підготовка не спеціалістів, а потенційних безробітних. Ситуація поглиблюється тим, що, володіючи оптимумом фізичної енергії, прагненням до швидкої самореалізації, самоствердження, молоді спеціалісти через відсутність необхідного професійного і соціального до-

свіду виявляються «зайвими» на сучасному ринку праці. Це, в свою чергу, формує «сприятливе» середовище для появи цілої низки проблем соціального і психологічного характеру: духовної і професійно-кваліфікаційної деградації частини молоді, що виражається у депрофесіоналізації, відчуженні у формі девіацій, утриманських настановах, професійному маргіналізмі, неконструктивному переживанні професійних криз.

Невизначеність соціально-професійного вибору, низькі стартові можливості професійної мобільності, негарантований характер зайнятості — все це в комплексі провокує появу ризиків і загроз не лише для особистісної безпеки молодой людини на рівні її індивідуального функціонування, але і ставить під загрозу перспективу розвитку держави взагалі. У зв'язку з цим актуалізується потреба в ефективних механізмах і технологіях їх нівелювання, перш за все, на суб'єктивному, особистісному рівні. Розуміння психологічних умов і закономірностей конструктивного переживання негативних соціально-психологічних наслідків безробіття неможливе без концептуальної розробки релевантних даному феномену психологічних понять. На нашу думку, психологічною категорією, здатною охопити увесь феноменологічний простір даної проблеми, виступає поняття *професійної ідентичності*, концептуальний потенціал якого здатний забезпечити реконструкцію не лише суб'єктивно-психологічного простору безробітних в ситуації професійного виключення, але і пояснити психологічні закономірності конструктивного переживання його негативних наслідків. Таким чином, **метою статті** виступає аналіз змістових компонентів професійної ідентичності як психологічної основи і механізму детермінації конструктивного переживання професійної кризи у молодих безробітних.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Професійна криза — частина життєвого шляху особистості, тому для аналізу її конструктивного переживання потрібні поняття, які співвідносяться не з окремими ситуаціями, а з життям у цілому; не з окремими характеристиками емоційно-регулятивної сфери особистості, а з її цілісною представленістю у формі системно-динамічного, інтегрального утворення. Тому логіка концептуальної розробки заявленої проблеми передбачає визначення комплексу найбільш прогностичних психологічних предикторів, що детермінують результативні показники переживання безробітними професійних криз. Найбільш змістовним дифініційним еквівалентом для фіксації процесів, які розгортаються у площині суб'єктивно-сміслової активності суб'єктів професійного виключення, виступає поняття *ідентичності*, відтак розглянемо сучасний стан висвітлення задекларованої проблеми у психологічних дослідженнях.

У психологічному відношенні всі різновиди професійних криз, і професійна криза у молодих безробітних в ситуації професійного виключення у тому числі, — це криза ідентичності особистості, яка постає перед необхідністю переідентифікації і нового особистісного вибору [5, с. 44].

Ідентичність виступає одним із найбільш затребуваних понять психологічної науки, особливо в аспекті наукової рефлексії особистісної проблематики. Тому для нас важливим буде наукова «асиміляція» поняття

ідентичності у площину теоретико-концептуальної розробки проблеми переживання професійної кризи, адже змістовне і глибоке розуміння особистісно-смыслових механізмів детермінації процесів, що розгортаються у просторі смислодіяльній активності суб'єктів професійного виключення, неможливе без залучення його пояснювального потенціалу.

Рамки даної статті обмежують можливості системного психологічного аналізу феномену *ідентичності* у всій його повноті і багатоманітності, тому ми розглянемо лише той аспект його онтологічної представленості, що репрезентує сутнісні характеристики у площині професійно-трудової активності особистості, власне *професійну ідентичність*. Спробуємо науково експлікувати і змістовно конкретизувати ті аспекти феноменологічної представленості даного поняття, які забезпечать можливості його використання у річизі вирішення актуальної для нас проблеми.

Професійна ідентичність — це результат професійного самовизначення, персоналізації і самоорганізації, що проявляється в усвідомленні себе представником певної професії і професійної спільноти, певна міра ототожнення-диференціації себе зі Справою та Іншими, яка проявляється у когнітивно-емоційно-поведінкових самоописах «Я» [9, с. 99]; це завжди продукт особистісного вибору у відповідності зі своїми здібностями, схильностями, духовними потребами, коли професія виступає як спосіб самореалізації, ментальна і соціально-психологічна відповідність особистості внутрішній суті своєї професії [5, с. 53].

Для більш чіткої диференціації змістових відтінків даного феномену Л. Б. Шнейдер навіть пропонує спеціальне поняття — *професійна самоідентичність* [9]. Професійна самоідентичність — це не лише усвідомлення своєї тотожності з професійною спільнотою, але і її оцінка, психологічна значимість членства в ній, своєрідна ментальність, відчуття власної професійної компетентності, самостійності і самоефективності, тобто переживання своєї професійної цілісності і визначеності «Я».

У професійно самоідентичній особистості професійно диференціюючі ознаки стають менш очевидними, набувають афективного забарвлення і проявляються у професійних цінностях. Така особистість не лише володіє спеціальними професійними знаннями і вміннями, але і виробляє систему професійно-моральної самооцінки, визначається у своїх професійних позиціях. Корелятом даної форми самореференції виступає рефлексія [9, с. 103].

Професійну ідентичність можна формувати, а професійна самоідентичність досягається; можна забезпечити чистоту зовнішніх джерел формування професійної ідентичності, але неможливо сформувати професійну самоідентичність, можна лише забезпечити умови для її набуття [9, с. 101].

У вітчизняній психологічній науці традиційно робиться акцент не стільки на зовнішніх аспектах ідентичності, скільки на внутрішньому «Я». У цьому контексті М. А. Ліпкіна і М. Г. Ярошевський зазначають, що у найглибших структурах внутрішнього «Я» осідає найбільш значимий досвід особистості, її минуле. Так само глибоко пронизують особистість переживання, пов'язані з майбутнім — найближчим і більш віддаленим.

У ній завжди закладений «проект» самореалізації, віра в те, що її духовний потенціал не вичерпаний [4].

Професійна ідентичність, у розумінні Л. Б. Шнейдер, не зводиться лише до формальної професійної самопрезентації, а репрезентує собою неформальну, смислову, суб'єктивну частину континууму особистісно-професійної активності [9, с. 93–99]. З нею погоджується Н. С. Пряжніков, який визначає професійну ідентичність як самостійне і усвідомлене володіння смислами виконуваної роботи [6, с. 78–79].

Професійна ідентичність — сукупність всіх ситуацій вільного самовираження і відповідального вибору в оволодінні смислами професійної майстерності. Важливо відмітити, що критерій успішності досягнення професійної ідентичності в більшій мірі інтернальний, ніж критерій успішності кар'єрних перспектив [9, с. 121].

На думку Л. І. Воробйової і Т. В. Снегирьової, смислова реальність виступає своєрідною матрицею, яка структурує психологічний досвід особистості. Автори зазначають, що життя в цілому — це процес перманентного осмислення життєвих необхідностей особистості [2, с. 10]. Слід зазначити, що ідентичність пояснюється і як почуття, і як сума знань про себе, і як поведінкова єдність, тобто вона виступає як складний інтегративний феномен.

Ми виходимо з того, що ідентичність є синтезом всіх характеристик людини в унікальну структуру, присвоєння і зміна (переструктурування) якої відбувається в результаті суб'єктивної прагматичної орієнтації у мінливому середовищі.

Отже, опис змісту ідентичності припускає його проникнення на всі рівні соціально-психологічної і суб'єктивно-психологічної реальності. Саме у цій якості ідентичність виступає ядром функціональних і смислових утворень особистості.

Т. М. Буякас зазначає, що почуття ідентичності повинне стати фактом свідомості, тобто повинне бути якимось відрефлексоване і осмислене суб'єктом. Оволодіння цим почуттям стане базовою передумовою формування внутрішньої єдності особистості, єдиного ціннісно-смислового простору суб'єкта і цілісного образу «Я» [1].

Ця властивість самосвідомості забезпечує інтегральну єдність всіх компонентів цілісного «Я», виявляючи тим самим свою регулятивну функцію. Така думка знаходить своє відображення у запропонованій О. П. Єрмолаєвою циклічній моделі професіогенезу [3]. У неї професійна ідентичність виступає як провідний фактор психоекологічного благополуччя, який формує відчуття стабільності, безпечності оточуючого світу і впевненості у своїх силах [5, с. 45].

Л. М. Путілова приводить думку, що антропологічні критерії індивідуальної ідентичності продукують фізичні і ментальні процеси самозбереження, саморегуляції, самосвідомості і самопізнання [7, с. 7].

Е. Н. Харламенкова і Т. О. Нікуліна визначають ідентифікацію як одну з форм захисних механізмів, яка виникає на фоні перманентного усвідомлення власної позиції суб'єкта у подоланні зовнішніх і внутрішніх про-

тиріч. Ідентифікація надає суб'єкту час для конструктивного вирішення цих протиріч і створює передумови для найбільш продуктивного виходу зі складних життєвих ситуацій [8, с. 25–27].

Ці сентенції є важливими у розумінні тих базових особистісних механізмів, які детермінують процеси успішної професійної ідентифікації не лише в умовах відносної стабільності, але і в ситуаціях зміни траєкторії особистісно-професійного розвитку, наприклад, професійного виключення (безробіття).

Реалізація задекларованого принципу виводить нас на проблему ідентичності як базової особистісно-сислової детермінанти реалізації найважливіших життєвих відношень особистості. Її сутнісна природа найбільш яскраво виявляється у моменти порушення балансу особистісно-середовищної взаємодії і звичного циклу втілення життєвих необхідностей особистості.

Ми припускаємо, що дестабілізація відношень у системі «особистість — середовище», зумовлена порушенням траєкторії особистісно-професійного розвитку, актуалізує механізми смислодіяльного переструктурування компонентів професійної «Я-концепції» особистості у відповідності з логікою і природою особистісно-сислового ядра — ідентичності. Для нас смисл виступає як елемент структурування професійної ідентичності. Зауважимо, що осмислення професійного образу «Я», особистісно-професійне самовизначення, досягнення професійної ідентичності поза смислами є не вирішуваною проблемою.

Отже у нашому дослідженні професійна ідентичність виступає важливою особистісно-сисловою детермінантою (умовою) конструктивного переживання професійної кризи у суб'єктів професійного виключення.

Ми погоджуємося з О. П. Єрмолаєвою, що професійна криза у формі внутрішнього конфлікту переживається особистістю тим сильніше, чим більш вираженою є її професійна ідентичність, — як комплексна характеристика поліпараметричної відповідності суб'єкта і професійної діяльності, яка руйнується в умовах кризи. В умовах професійної кризи професійні маргінали та ідентичні особистості займають полярні позиції у континуумах професійної самосвідомості (самозаперечення, конформізм, самоототожнення) і способів виходу з кризи (деструктивний, адаптивний, перетворюючий) [3, с. 45].

Професійно ідентична особистість володіє більшими можливостями здійснювати особистісний вибір на основі стійкої сислової інтегрованості, трансформуючи у свідомості кризову ситуацію за власними правилами. Напроти, для людей з несформованою або втраченою професійною ідентичністю (професійних маргіналів) професійна криза не стає особистісно значимою, але об'єктивно поглиблює умови, що перешкоджають її конструктивному подоланню (смислодіяльному переживанню).

Висновки. Стає очевидним, що вивчення проблеми конструктивного подолання особистістю негативних соціально-психологічних наслідків безробіття неможливе без залучення концептуального потенціалу категорії професійної ідентичності. Особистість у своєму функціонально-регулятивному арсеналі має достатньо психологічних резервів і засобів, щоб знівелювати

потенційну загрозу кризових явищ, які закономірно виникають в ситуації суб'єктивної неможливості вирішити ті чи інші життєві проблеми. Перспективною в цьому контексті є ідея про роль суб'єктивно-сміслових структур особистості у вирішенні проблем психологічної дезорганізації у площині її професійної самореалізації. Професійна ідентичність є саме тим структурно-динамічним утворенням самосвідомості, яке інтегрує особистість в єдину цілісну, самодостатню і неконфліктну систему і здатне амортизувати негативні ефекти професійної депривації і підтримати її цілісну інтегрованість.

Проте ідентичність є тим психологічним конструктом, який має репрезентативну теоретичну основу, але сумнівну емпіричну базу. Тому розробка цього поняття на емпіричному рівні очевидно сприятиме використанню його при розв'язанні конкретних практичних завдань, особливо в контексті вирішення проблеми конструктивного переживання професійної кризи у безробітній молоді.

Список літератури

1. Буякас Т. М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов-психологов / Т. М. Буякас // Вестник Московского университета. — Сер.14: Психология. — С. 56–53. — 2000. — № 1.
2. Воробьева Л. И. Психологический опыт личности: к обоснованию подхода / Л. И. Воробьева, Т. В. Снегирева // Вопросы психологии. — 1990. — № 2. — С. 5–14.
3. Ермолаева Е. П. Преобразующие и идентификационные аспекты профессионализма / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. — 1998. — Т. 19, № 4. — С. 38–46.
4. Липкина М. А. Третья жизнь / М. А. Липкина, М. Г. Ярошевский // Популярная психология: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов пед. инст. — М., 1990. — С. 136–143.
5. Профессиональная пригодность: субъектно-деятельностный подход / Под ред. В. А. Бодрова. — М.: Изд-во Института психологии РАН, 2004. — 390 с.
6. Пряжников Н. С. Психологический смысл труда / Н. С. Пряжников. — М.: Институт практ. психологии, 1997. — 352 с.
7. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: Проблемы становления личности / Х. Ремшмидт. — М., 1994. — 264 с.
8. Харламенкова Н. Е. Соотношение разнонаправленных механизмов саморегуляции личности: стремление к самовыражению и защите «Я» / Н. Е. Харламенкова, Т. А. Никулина // Психологическое обозрение. — 1997. — № 2. — С. 22–26.
9. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления : дис. ... доктора психол. наук / Л. Б. Шнейдер. — М., 2001. — 327 с.

Рудюк О. В.

кандидат психологических наук,
доцент кафедры общей психологии и психодиагностики
Ровенского государственного гуманитарного университета

**ФЕНОМЕН ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ
В ДЕТЕРМИНАЦИИ ПЕРЕЖИВАНИЯ БЕЗРАБОТНЫМИ
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КРИЗИСОВ**

Резюме

Статья посвящена анализу концептуальных подходов к пониманию сущности феномена идентичности как психологической основы и механизма детерминации конструктивного переживания профессионального кризиса у молодых безработных. Показана роль профессиональной идентичности в процессах личностной интеграции и поддержания чувства субъективного психологического равновесия в ситуации их профессионального исключения.

Ключевые слова: профессиональный кризис, идентичность, профессиональная идентичность, переживание профессионального кризиса, безработица.

Rudiuk O. V.

Ph. D. in psychology,
senior lecturer with general psychology and psychological diagnostics chair
of Rivne State Humanities University

**PHENOMENON OF PROFESSIONAL IDENTITY IN DETERMINATION
OF UNEMPLOYED PEOPLE EMOTIONAL EXPERIENCES DEALING
WITH PROFESSIONAL CRISES**

Summary

The article studies conceptual approaches to understanding a category of identity phenomenon as a psychological basis and a mechanism for determination of a redundancy crisis constructive experience with young unemployed people. It highlights the role of professional identity in the process of personal integration along with keeping a feeling of subjective balance in situations of their professional «tuning out».

Key words: professional crisis, identity, professional identity, professional crisis experience, unemployment.

УДК 159.923.2

Сагайдак А. Н.

кандидат психологических наук,
руководитель Центра психологических трансформаций «Теурнунг»

КОРРЕКЦИЯ АРХЕТИПИЧЕСКИХ ЖИЗНЕННЫХ СЦЕНАРИЕВ «ПРЕСЛЕДОВАТЕЛЬ — ЖЕРТВА» В АНАЛИТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

В данной статье рассмотрены глубинно-психологические аспекты формирования жизненных сценариев у женщин на основе констелляции архетипической диады «преследователь — жертва».

Ключевые слова: жизненный сценарий, архетип, амплификация, травма, экстраверсия, интроверсия, камера трансформации, индивидуация.

К. Г. Юнг, рассматривая индивидуацию как спонтанный, естественный процесс реализации психики в аутентичных жизненных сценариях, особое внимание уделял моделям совладания с травмой и обретения травматического опыта [5–9]. Уже в начале становления аналитической психологии было понятно, что совладание с травмой также имеет архетипическую основу. Дальнейшие исследования в этом направлении показали, что ключевое значение в совладании с травматическим опытом имеет архетипическая диада «преследователь — жертва», реализующаяся в определенных архетипических сценариях. Эти сценарии и становятся основой для соответствующих жизненных сценариев личности, во многом определяющих успешность ее адаптации как к внешнему миру, так и к внутреннему [1].

Один из ведущих специалистов-неоюнгианцев в данном направлении, Д. Калшед, в своих исследованиях приводит различные архетипические сценарии, которые выступают для психики в качестве схемы амплификации архетипических защит Эго [2]. Среди всего многообразия архетипических сценариев, выделенных Д. Калшедом, мы обратили внимание на один из наиболее часто встречающихся в женской психологии совладания с травмой. Это сказка о Рапунцель и Принце.

Д. Калшед отмечал, что сценарий «Рапунцель и Принц» характерен для тех женщин, которые были принуждены к слишком раннему взрослению [2]. Они слишком рано были лишены поддерживающей среды, на которую обычно ребенок перекладывает основную часть своих забот и страхов. Наличие такого окружения резко повышает нагрузку на защитные механизмы еще слабого детского Эго. Между его психикой и «психическим полем» его окружения отсутствует переходная зона, представляющая собой пространство игры. Это игровое пространство до определенного времени заменяет ребенку собственное воображение и выполняет функцию переработки аффективных переживаний. Ребенок, принужденный к раннему взрослению, лишен этой игровой зоны, а, следовательно, и возможности проработки аффекта. Он оказывается бессилем перед миром

ужасных фантазий, приходящих из бессознательного. И тогда в действие вступают защитные функции психики, по-видимому, управляемые Самостью. Не в силах вынести натиск нуминозных образов бессознательного как целостность, Эго такого ребенка фрагментируется: от него отщепляется часть, содержащая в себе ядро аутентичности, «неразрушимый личностный дух», которая организуется как аффективный комплекс, описанный К. Г. Юнгом [5]. Этот аффективный комплекс формируется по архетипической схеме, т. е. образует собой диаду. Один полюс этой диады представляет собой регрессировавшее, уязвимое, инфантильное Эго, заключенное в «камеру трансформации», другой полюс — сверхадаптированное, охранительное, рестрикционистское и преследующее Эго. Эта диада является диссоциативной по своему основному назначению — она расщепляет все переживания, поступающие в психику из мира внешней и внутренней реальности, разделяя между собой образ, смысл, эмоциональное содержание и соматическое ощущение, тем самым позволяя слабому еще эго справиться с аффектом.

Однако этим защитные функции бессознательного не исчерпываются. Эго принцип действия гораздо сложнее. Потребность в переходном пространстве игровых отношений у ребенка неотменима, как и, например, потребность в общении. Поэтому архетипическая защитная структура берет эту функцию на себя. Он создает иллюзорное игровое пространство, где реальный взрослый, отказавший ребенку в любви и понимании, замещен иллюзорным, магическим, сказочным персонажем, который любит этого ребенка целиком, без оглядки. Именно этот иллюзорный персонаж и становится сверхадаптированным полюсом защитной архетипической диады. Таким образом, связь с внешним миром заменяется на внутриспсихическую связь со сказочным персонажем. Как отмечает Д. Калшед, такие дети становятся меланхоличными, мечтательными, замкнутыми, но в то же время наполненными страстными желаниями и отчаянием [2]. Будучи поглощенной внутренней реальностью, женщина такого типа внешне может выглядеть достаточно благополучно. Однако на их истинное состояние указывает их неспособность к полноценной творческой жизни и отсутствие сколь-нибудь прочных корней в реальной жизни. При формальной адаптированности у них нет существенных достижений, которые бы могли выступать основой для реальной самооценки. Вместо этого их самооценка поддерживается иллюзиями исключительности, всемогущества и внутреннего превосходства. Оправдывая свою пассивность, такие женщины конструируют псевдологические доводы, основанные на неприятии их утонченных натур грубым и бесчувственным миром. За внешней любезностью у таких натур скрывается упрямство и жесткое сопротивление любым попыткам дать истинную оценку их стоянию. Тем не менее, наступает момент, когда усиливающееся ощущение деперсонализации, панические атаки и соматоформные расстройства приводят их к аналитику.

На основании многочисленных случаев консультирования и психотерапии нами была выявлена следующая проблемная зона у данной категории анализандок [3].

Архетипический сценарий «Рапунцель и Принц» основан на противопоставлении двух миров — чудесного мира великолепного сада Колдуньи и обыденного повседневного мира мужчины и его жены — родителей Рапунцель. При этом заколдованный мир сада — не просто бессознательное. Это наиболее глубокий его уровень, являющийся основой и непосредственно соотносящийся с телесностью и инстинктивностью. Это уровень коллективного бессознательного, представленного в мифопоэтических образах и сюжетах. Именно на этом уровне под действием аффектов продуцируются архетипические фантазии, которые сознание воспринимает как нуминозность и которое Д. Калшед назвал «камерой трансформации» [2]. Противостоящий ему мир ограничен топологически и хронологически. Это мир Эго. Он материален, вещественен, наполнен обыденностью и рутиной. Этот мир лишен целостности и, самое главное, он лишен смысла [4]. Удар, нанесенный по детской психике, разделил ее на две части. И доминирующей частью является вовсе не эго, а диадный аффективный комплекс, удерживающий вместе разделенные части эго и в то же время не допускающий их соединения. Тем самым регрессировавшая, инфантильная часть Эго изолирована как от внешнего мира, так и от бессознательного. Сверхадаптированный полюс образовавшейся архетипической защитной структуры — Защитник/Преследователь — компенсирует изолированность Эго, «насыщая» его в «камере трансформации» архетипическими фантазиями из уровня коллективного бессознательного. Благодаря этому Эго не лишено взаимодействия как такового, но оно лишено взаимодействия с внешним миром. Эго просто слишком слабо для этого и эта слабость прогрессирует со временем. Окружающий мир становится все более нереальным и безжизненным, а внутренний — все более тревожным и угрожающим.

«Камера трансформации», изолируя инфантильное эго от внешнего мира, открывает его воздействию архетипических объектов, обладающих весьма своеобразной, но все же целительной и жизнеподдерживающей силой. Эта «камера трансформации» является дверью в коллективное бессознательное и открывает личности доступ к тайнам, которые практически недоступны нормально адаптированным индивидуумам. И постоянный контакт с нуминозным приводит ее к внутренней инфляции, обособленности, недоступности. Колдунья, являющаяся хозяйкой в волшебном саду — «камере трансформации» — представляет собой магический заместитель реальной матери, которая не смогла оградить ребенка от вторжений бессознательного [11]. В ней есть как преследующие, так и жизнеохраняющие черты и ее охранительный аспект в первую очередь состоит в том, что она оберегает Рапунцель от любых вторжений внешнего мира. Но этим он не ограничивается. Рапунцель будет надежно изолирована от внешнего мира лишь тогда, когда и у нее самой не будет желания выйти из своей «камеры трансформации». Поэтому равноценной по значимости задачей Колдуньи является подавление у Рапунцель любого желания, так или иначе связанного с внешним миром. И здесь охранительный аспект Колдуньи резко переходит в преследующий. В процессе анализа анализандки приводят высказывания, которые звучат в их внутреннем мире и постоянно твердит:

«Это все неважно», «не высовывайся», «на самом деле ты хочешь вовсе не этого», «ты только разочаруешься», «зачем это тебе?», «неужели ты самая озабоченная?», «смотри, нарвешься» и т. п. [3]. Однако ограничивающее воздействие Защитника/Преследователя в лице Колдуньи не ограничивается одними запугиваниями и подавлением. У таких сложных и утонченных натур, какими в большинстве своем являются анализандки типа «Рапунцель», Защитник/Преследователь прибегает к достаточно сложным и даже изящным псевдорационалистическим приемам. В ответ на любую попытку наладить контакт с внешним миром возникает череда убедительных аргументов, наглядно демонстрирующих бессмысленность этой затеи. К примеру, одна из наших испытуемых так обосновывала свое нежелание нравиться мужчинам: «Для них я — пустая оболочка. Красивая внешность, за которой ничего не стоит. Зачем мне становится привлекательной, если за этим красивым фасадом они найдут только пустые пыльные комнаты вместо милого уютного очага?» [3]. Кроме охранительной, ведьма выполняет так же и утешительные функции. Но ее утешение не содержит радости. Это утешение смирения, замирания и печали. Характерно, что анальгезирующая функция этих архетипических защит истощается одной из первых и человеку становится все труднее справляться с душевной болью и тревогой.

Однако этот архетипический сценарий является моделью не только изоляции травмированного инфантильного Эго, но и преодоления этой изоляции и последующей интеграции психики. Если процесс преодоления изолирующего воздействия Защитника/Преследователя осуществляется самостоятельно, то он сопровождается «метаниями» психотравмированной личности от полной околдованности бессознательным до столь же полного включения в реальность. Необходима фигура посредника, которая бы помогла сделать противостояние между Защитником/Преследователем и Жертвой не столь непримиримым и подготовила почву для дальнейшего воссоединения. И для этого посреднику необходимо проникнуть к Жертве, травмированному инфантильному Эго, в «камеру трансформации». В сказке этим посредником становится Принц, которого Д. Калшед связывает с архетипом Трикстера, причем с его позитивной, освобождающей стороной [2]. Невозможность для Принца самостоятельно взобраться в Башню символизирует неспособность сил внешнего мира преодолеть архетипические защиты. Поэтому Принц входит в Башню как и Колдунья — посредством волос. Символика женских волос — это изначально символика невинности и жизненной силы. Но жизненной силы не осознанной, а витальной, бессознательной. Переноса этот образ на аналитические приемы, можно сказать, что анализ таких личностей должен начинаться с установления связи с фантазийными фигурами, в которых представлено инфантильное Эго. А для этого анализандка должна получить от аналитика адекватное признание заповедности и нетронутости ее внутреннего мира, его своеобразия и красоты. И лишь потом, постепенно, аналитик начинает вносить реальность во внутренний мир испытуемой. Однако этот поступательный процесс неизбежно должен прерваться кризисом — Рапунцель прогова-

ривається, і ведма узнаєт о существовании Принца. В процессе анализа это соответствует той стадии, когда инфантильное Эго испытываемой раскрывается настолько, что появляется все более крепнущее доверие к аналитику и оживает надежда на восстановление связи с внутренним миром. Это предоставляет аналитику существенные возможности для воздействия, но делает анализ более рискованным, поскольку функции сверхадаптированного полюса Эго — функции Защитника/Преследователя — передаются ему. Анализандка полностью транслирует на аналитика не только образ Принца, но и образ Колдуньи — могущественной заботящейся матери. В результате аналитик на какое-то время становится едва ли не самой важной фигурой в ее жизни и у анализандки появляется желание страстного, глубокого слияния с ним [10]. Однако главную опасность представляет даже не столько сексуальный перенос, который появляется на определенном этапе, сколько лежащая в его основе потребность в родительской любви. Подавленное инфантильное Эго просыпается, и вместе с ним оживает душевная боль, порожденная в свое время недостатком родительской любви. Испытуемая хочет быть утешенной именно согревающей любовью аналитика. Наиболее травматичным моментом здесь становится прямое предъявление анализандкой своих требований к аналитику. Это не всегда происходит открыто, чаще всего выражается в виде намеков различной «степени прозрачности», но честный отказ аналитика и объяснение невозможности и удовлетворения этих притязаний всегда приводит к одному результату — повторной травматизации. Поведение анализандки на этом этапе становится раздражительным, нетерпеливым, претенциозным. Мастерство аналитика на этом этапе подвергается особому испытанию: ему приходится быть одновременно и твердым (а порой и жестким), и понимающим. И для успешного прохождения этого критического этапа существенно важно, чтобы связь между анализандкой и аналитиком не прерывалась и носила характер встречного поиска, непрекращающихся попыток восстановления нарушенных отношений. Анализандка в видоизмененном варианте вновь переживает первичную психотравму, но с одним существенным нововведением: она знает, что барьер между нею и внешним миром может быть преодолен и есть тот, кто стремится ей в этом помочь. Таким образом приобретается опыт преодоления глубинной детской психотравмы и остановленный на полпути архетипический сценарий «преследователь — жертва» становится целостным, превращаясь в базу для конструктивных жизненных сценариев личности.

Список литературы

1. Зеленский В. В. Аналитическая психология. Словарь (с английскими и немецкими эквивалентами). — СПб.: Б. С. К., 1996. — 324 с.
2. Калшед Д. Внутренний мир травмы: Архетипические защиты личностного духа. — М.: Академический проект, 2001. — 368 с.
3. Сагайдак А. Н. Дифференциация типологических особенностей вторичных эго-состояний защитного характера: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01. «загальна психологія, історія психології» /А. Н. Сагайдак. — Одесса, 2002. — 20 с.

4. Элиаде М. Аспекты мифа. — М., 1996. — 240 с.
5. Юнг К. Г. О конфликтах детской души // Конфликты детской души: Пер. с нем. — М.: Канон, 1994. — С. 5–40.
6. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени: Пер с нем. — М.: Издательская группа Прогресс, Универс, 1994. — 336 с.
7. Юнг К. Г. Психологические типы. — Мн.: Харвест, 2003. — 528 с.
8. Юнг К. Г. Психология бессознательного. — М.: Канон, 1994. — 319 с.
9. Юнг К. Г. Символы трансформации. — М.: Пента График, 2000. — 413 с.
10. Якоби М. Феномен переноса и человеческие отношения: Пер. с англ. — М., 1996. — 184 с.
11. Янг-Айзендрат П. Ведьмы и герои. — М.: Когито-центр, 2005. — 267 с.

Сагайдак А. М.

кандидат психологічних наук,
керівник Центру психологічних трансформацій «Теурунг»

КОРЕКЦІЯ АРХЕТИПІЧНИХ ЖИТТЄВИХ СЦЕНАРІЇВ «ПЕРЕСЛІДУВАЧ — ЖЕРТВА» В АНАЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Резюме

В даній статті розглянуті глибинно-психологічні аспекти формування життєвих сценаріїв у жінок на основі констеляції архетипиченої діади «переслідувач — жертва».

Ключові слова: життєвий сценарій, архетип, ампліфікація, травма, екстраверсія, інтроверсія, камера трансформації, індивідуація.

Sagaydak A. N.

Ph. D., Head of the Center of psychological transformation «Teurung»

CORRECTION ARCHETYPAL LIFE SCENARIOS «PURSUER — VICTIM» IN THE ANALYTIC PROCESS

Summary

In this paper considers the deep-psychological aspects of the formation of life scenarios for women based on the constellation of archetypal dyad «stalker-victim».

Key words: vital script, archetype, amplification, trauma, extroversion, introversion, the camera transformation, individuation.

УДК 159.99

Самсонова Е. В.

дипломированный консультант по управлению,
сертифицированный тренер НЛП, бизнес-тренер, коуч, соучредитель
Консалтингового центра «Бизнес-сервис» (г. Одесса)

УПРАВЛЕНИЕ ЖИЗНЕННЫМИ КРИЗИСАМИ ЛИЧНОСТИ НА ОСНОВЕ ТЕОРИИ РОЛЕЙ

В статье автор предлагает считать причиной наступления психологического кризиса у человека изменение его ролевой системы, связанное с удалением, встраиванием или заменой стержневых ролей и изменением системных связей. В статье приводятся авторские определения понятий «роль», «личность» и «человек». Описываются механизмы возникновения четырех событийных кризисов и пяти кризисов развития (возрастных). В завершении предлагается общая схема работы с кризисами и управления ими.

Ключевые слова: роль, теория ролей, личность, психологический кризис.

Начнем с нескольких определений

ЧЕЛОВЕК — это **ДИНАМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА**, включающая

- Стержневое, начальное, **Центральное «Я»**.
- **Динамическую систему ролей**, которые использует «Центральное Я» для достижения различных целей. Динамическую систему ролей можно определять как *Личность* человека.

• **Физическое тело**, являющееся инструментом жизни, сбора информации и реализации целей ролей в реальности.

Единое информационное поле памяти, которое доступно всем ролям и которое обеспечивает логичность, последовательность, преемственность действий человека во времени и обеспечивает целостность самоосознания.

Роль — это **динамическая информационная система**, элементами которой является информация о целях, правилах, **сценариях**, качественных параметрах исполнения и запускных механизмах данной конкретной роли.

Физическое тело — **динамическая система органов и клеток**.

Важно, что

• Для всех выделенных **динамических систем справедливы все правила функционирования сложных систем**.

• **Динамичность** (изменяемость) всех систем **гарантирует разнообразие и неповторимость** каждого человека.

Психологический кризис — состояние, при котором *невозможно дальнейшее функционирование Личности в рамках прежней модели поведения*, даже если она целиком устраивала данного человека.

Если опереться на приведенные выше определения понятий «Человек» и «Роль» и сопоставить понятия «модель поведения» с понятием «ролевой сценарий», то можно прийти к выводу, что при коренном изменении ролевой системы, связанном с выпадением, встраиванием или заменой ролей в

системе, человек больше не может функционировать по прежним сценариям, а значит приходит к «психологическому кризису». При этом ролевая система, выведенная из состояния устойчивого равновесия (стабильности структуры), *разрушается или трансформируется*. Личностный кризис не завершится, пока ролевая система не пройдет состояние неустойчивости и не стабилизируется в новом устойчивом состоянии.

Вызовет какое-либо событие *кризис* или приведет к простым *изменениям*, зависит от того, какие роли затронет данное событие. Если событие повлияло на *стержневые роли системы*, то это может привести к *кризису*. Если были задеты только *ситуативные роли*, то это приводит к *изменениям*.

Опираясь на вышеизложенные тезисы можно выделить следующие варианты психологических кризисов:

СОБЫТИЙНЫЕ КРИЗИСЫ

1. Кризис ролевой потери.

Кризисы потери связаны с потерей, удалением или насильственным изъятием важных стержневых ролей из ролевой системы Личности в результате наступления непредсказуемого события или сознательных действий третьих лиц.

При этом удаленные роли могли вполне устраивать человека. Но после событий или манипуляций человек больше не может входить в эти роли, даже если хотел бы этого. Его система безвозвратно изменена и требует переструктурирования.

К кризисам потери можно отнести смерть близкого человека, увольнение, потерю работы или бизнеса, развод, расставание и т. п.

2. Кризис ролевой замены.

Кризис ролевой замены характеризуется тем, что в результате некоего события одна или несколько стержневых ролей удаляются и заменяются на другие, вне зависимости от того, хочет человек этого или нет. При этом выбора, какие новые роли выбрать для замены, у человека нет.

К кризисам замены можно отнести *болезни* или ситуации, приведшие к частичной или полной *инвалидности* (потеря конечностей, паралич, потеря зрения и т. п.).

3. Кризис ролевой блокировки.

Кризис ролевой блокировки наступает *при вынужденном переходе в случайную роль, которая блокирует* на долгое время критическое число *стержневых ролей*.

К кризисам блокировки можно отнести следующие форс-мажорные события: арест и лишение свободы на определенный срок; потерю трудоспособности на длительный срок (с возможностью реабилитации); принятие пострига в монахи; службу в армии; полное разорение в результате банкротства; попадание в зону боевых действий или в плен во время войны; эмиграция в другую страну и т. п.

4. Кризис ролевого встраивания.

В случае кризиса ролевого встраивания в стабильно функционирующую ролевую систему встраивается новая стержневая роль, находящаяся на грани или за гранью *компетентности человека*.

То есть человеку навязывается роль, которую он не готов использовать или у него нет навыков и компетенций жить и работать в этой роли.

К кризисам ролевого встраивания можно отнести следующие ситуации: незапланированная беременность; неожиданное назначение на новую должность, которая находится за гранью компетентности и т. п.

КРИЗИСЫ РАЗВИТИЯ

1. Кризис сознательной модернизации личности.

Кризис сознательной модернизации личности может быть вызван любыми сознательно запланированными действиями, которые влияют на стержневые роли и всю ролевою систему личности. Примером может служить участие в психологическом тренинге или тренинге личностного роста.

2. Возрастные кризисы.

К возрастным кризисам можно отнести три основных кризиса: подросткового возраста, среднего возраста и старости.

Две особенности возрастных кризисов:

- Возрастной кризис наступает не «вдруг». Он является итогом постепенной трансформации ролевой системы, обусловленной возрастными изменениями и объемом накопленной за предшествующий период жизни информации. Точка, в которой человек начинает осознавать, что так как раньше он больше жить не может или не хочет, воспринимается человеком как момент наступления кризиса.

- Во время возрастного кризиса пересматривается не только вся ролевая система, но и информационное наполнение многих стержневых ролей. Подвергается сомнению то, что еще «вчера» воспринималось как истина. Человеку хочется «навести порядок» и изменить то, что больше ему не нравится или не подходит.

ОСНОВЫ ТЕХНОЛОГИИ РАБОТЫ С КРИЗИСАМИ

1. Все кризисы имеют жесткую структуру и связаны с изменением ролевой системы человека.

2. Кризисы встречаются в жизни каждого человека. Их можно предсказывать и ими можно управлять.

3. Для управления кризисом необходимо:

- знать, что произошло с ролевой системой человека, с каким видом кризиса мы имеем дело (кризисом ролевой потери, замены, блокировки, встраивания или возрастным кризисом);

- исследовать, какие ролевые информационные системы пострадали и как изменилась вся ролевая система человека.

4. Для каждого варианта кризиса существует своя пошаговая технология вывода из кризиса путем стабилизации ролевой системы (встраивания новых ролей, изменения содержания существующих и «травмированных» ролей, изменение взаимосвязей ролей в системе т. п.).

Технологии проверены в практической работе.

Материал статьи взят из новой книги автора статьи, готовящейся к изданию.

Самсонова О. В.

дипломований консультант з управління, сертифікований тренер НЛП,
бізнес-тренер, коуч, співзасновник
Консалтингового центра «Бізнес-сервіс» (м. Одеса)

УПРАВЛІННЯ ЖИТТЄВИМИ КРИЗАМИ ОСОБИСТОСТІ НА ОСНОВІ ТЕОРІЇ РОЛЕЙ

Резюме

У статті автор пропонує вважати причиною настання психологічної кризи у людини зміну її рольової системи, пов'язану з видаленням, вбудовуванням або заміною стрижньових ролей і зміною системних зв'язків. У статті наводяться авторські визначення понять «роль», «особистість» і «людина». Описуються механізми виникнення чотирьох подієвих криз і п'яти криз розвитку (вікових). У завершенні пропонується загальна схема роботи з кризами і управління ними.

Ключові слова: роль, теорія ролей, особистість, психологічна криза.

Samsonova E.

Certified Management Consultant, Certified NLP coach, business coach,
coach, co-founder of Consulting Center «business services» (Odessa)

MANAGEMENT LIFE CRISIS INDIVIDUAL BASED ON THE THEORY OF ROLES

Summary

The author considers the cause for a psychological crisis in changing human's roles' system, linked to removing, inserting or replacing of a core roles and changing of systemic connections. In the article the author defines «role», «personality» and «human being»(man).

In addition, article explores the mechanism of the four event-crises and five stages crises (of age). As a conclusion, the author introduces a reader to a general model which helps to control and work with crises.

Key words: role, role theory, personality, psychological crisis.

УДК 159.9

Свинаренко Р. М.

кандидат психологічних наук, докторант

Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

ПРОБЛЕМА ВИОКРЕМЛЕННЯ НАУКОВИХ ПАРАДИГМ В ПСИХОЛОГІЇ ЧАСУ

В статті розглядаються головні наукові парадигми щодо проблеми часу в психології. Показано особливості розгляду лінійного часу в класичній науковій парадигмі, що розроблявся в межах експериментального дослідження часу. Показано відносність часу в неklasичній науковій парадигмі, що представлено в рамках проблеми особистісного часу. Розглянуто особливості постнеklasичної парадигми, що розглядає час в його динамічності і змінюваності принциповим для соціальної психології.

Ключові слова: психологічний час, класична парадигма, неklasична парадигма, постнеklasична парадигма.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в останнє десятиліття стає все більше вчених, які критично осмислюють роль часу в психології та показують недостатність класичних уявлень про час та необхідність розробки власної соціальної теорії часу для кожного із напрямків психологічного дослідження часу.

Такі спроби робилися багатьма дослідниками, серед них Б. Адам [12], М. Левін [14], Дж. Макграф та Ф. Тчан [15], Р. Мертон и П. Сорокін [16], Х. Новотни [17] Р. Рое [18] та інш. Разом із тим вирішення цієї з задачі ускладнюється невідрефлексованістю наукових парадигм, які по-різному використовують поняття часу, для забезпечення логічної цілісності відповідної наукової картини світу. Аналіз цих парадигм і став метою нашого дослідження.

Історично в психології можна викремити кілька головних підходів до проблеми часу, які пов'язані із домінуючими науковими парадигмами. А саме класичною, неklasичною та постнеklasичною.

В основі класичної парадигми лежать уявлення про час, в основному закладені ще Демокритом та І. Ньютоном, про незалежність перебігу часу [2; 5]. Час розглядається, в першу чергу, через його об'єктивні метричні властивості, які в свою чергу залежать від трьох характеристик часу: одиниці виміру, рівномірності й одночасності часу.

Так, одиниця виміру часу визначає числову величину часового інтервалу; рівномірність відноситься до порівняння послідовних інтервалів часу; одночасність пов'язана з порівнянням інтервалів часу, які паралельні один одному й протікають у різних точках простору. Ці три характеристики уможливають вимір часу. Крім того, до метричних властивостей часу включають гомогенність (однорідність) часу, ізотропність (незмінність) властивостей часу. Уявлення про субстанціональність часу знайшли відо-

браження в роботах таких мислителів, як Демокрит, Геракліт, І. Ньютон, П. Гасенді, С. Кларк, М. Ломоносов, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель [2; 5].

Закладені у філософських підходах уявлення про час лягли в основу досліджень часу саме в експериментальній психології. Це дало змогу квантифікувати психічні процеси в часі та підштовхнуло розвиток експериментальної психології.

Так, П. Фресс [10] у зв'язку з розрізненням трьох фізичних властивостей часу: тривалості, упорядкованості й спрямованості, виділяє три проблеми. Перша проблема пов'язана зі сприйманням людиною послідовності фізичних подій і стосується вміння людей розпізнавати різні ознаки становлення часу. Із психологічної точки зору ця проблема може бути сформульована як проблема формування досвіду сприймання й переживання часу.

Друга проблема пов'язана зі сприйманням людиною об'єктивних фізичних тривалостей часу. Суть проблеми полягає у виявленні внутрішніх суб'єктивних одиниць часу, якими суб'єкт вимірює фізичні процеси. Третя проблема пов'язана з орієнтуванням у часі й стосується виявлення тих ознак, завдяки яким для людини стає можливим орієнтування в часі. Всі три проблеми часу стосуються як людини, так і тварин. Однак відмінною рисою людини є її здатність до усвідомлення різних видів змін і до переробки даних досвіду, що дозволяє людині не тільки адаптуватися до змін, але й пізнавати їхні закони і, таким чином, навчатися певною мірою керувати часом.

Значний внесок у дослідження часу в межах класичної парадигми вніс Б. Й. Цуканов [10]. Ним було показано, що внутрішній суб'єктивний час має власну метрику, власну постійну одиницю часу — «тау» (τ). Крім того, Б. Й. Цуканов довів важливу залежність: суб'єктивна швидкість плину пережитого часу обернено пропорційна тривалості власної одиниці часу. Виходячи із цієї залежності, психологічну відносність суб'єктивних швидкостей перебігу часу у представників різних типологічних груп можна оцінювати кількісно. Згідно Б. Й. Цуканову, часова перспектива багато в чому визначається конструктивними особливостями ходу власного годинника індивіда.

Разом із тим класичний експериментальний підхід до проблеми часу має ряд специфічних обмежень. Одним із принципів обмежень суто експериментального підходу є те що, внутрішній світ особистості розглядається в межах даного підходу як другорядний та залежний від зовнішніх фізичних вимірів. Внутрішні переживання стають лише фоном, що визначає об'єм помилок в експериментальних реакціях піддослідного. Іншим обмеженням є те, що з боку природничих лінійність часу є лише одним із частих випадків є лише одною із властивостей часу.

Крім того, класичні уявлення про час підштовхнули розвиток й суто практичних психологічних підходів, наприклад, тайм-менеджменту [13]. Якому, насправді, також притаманні зазначені обмеження.

У свою чергу, неklasична парадигма ґрунтується на уявленнях про відносність часу, які одержали поширення не тільки у фізиці А. Ейнштейна, але й гуманітарних науках. Класичні уявлення про час були значно роз-

ширеними, за часом стали визнаватися такі його властивості, як відносність, нелінійність, нерівномірність та інші. В реляційній концепції часу акцентується увага, в першу чергу, на топологічних властивостях часу, тобто порядку у часі й односпрямованості часу. О. М. Мостепаненко [6] до топологічних властивостей часу також включає одномірність, неперервність часу. Уявлення про реляційність часу найбільш повно розглянуті в концепціях таких мислителів, як Аристотель, Г. В. Лейбніц, А. Ейнштейн, а серед східних мислителів, перш за все, Конфуцій.

В психології неklasичний підхід отримав особливе поширення саме у особистісних вимірах часу.

К. О. Абульханова й Т. М. Березіна [1] виділяють чотири властивості внутрішнього часу. Перша властивість — це уповільнення або, навпаки, прискорення внутрішнього часу порівняно із зовнішнім. Прискорення внутрішнього часу вони розуміють як такі переживання, при яких у внутрішньому світі час рухається швидше, ніж у зовнішньому. Такий стан, на їхню думку, супроводжується суб'єктивним відчуттям розтягнутості темпорального проміжку, а також може заповнюватися психічними подіями внутрішнього плану, наприклад, думками, образами й поведінковими проявами в кількостях більших, ніж це припустимо за зовнішнім годинником. Ними показано, що вповільнення часу найчастіше зустрічається в ситуаціях, бідних на зовнішні події.

Друга властивість — це здатність суб'єктів змінювати хід часу й одержувати інформацію з іншого часу (майбутнього або минулого): передчуття небезпеки, одержання нейтральної інформації з майбутнього, феномен «*déjà-vu*» (це вже було) і спогад інформації про давню давнину.

Третя властивість — феномен одночасного існування людини у двох часах. Вона піддається тренуванню й може бути пов'язана з організацією особистістю свого часу. У таких ситуаціях людина тренує цю властивість свідомо і надалі активно використовує це у власній діяльності, спрямованій на досягнення якихось внутрішньо поставлених цілей. Четверта властивість — це поява додаткового часу, проживання зайвих, не фіксованих за зовнішніми годинниками днів, годин і хвилин.

Т. М. Титаренко [9] показано, що в «життєвому світі» можна виділити дві координати: психологічний час і психологічний простір. На думку автора, проблематика психологічного часу безпосередньо пов'язана зі ставленням суб'єкта до власного життя, а психологічного простору — із ставленням до інших. Разом психологічний простір і психологічний час виконують функцію формування ставлення суб'єкта до себе. Основними властивостями психологічного часу є: циклічність, векторність, тривалість, зворотність, нерівномірність, асиметрія, цілеспрямованість, континуальність, дискретність.

На формування постекласичного погляду на час значний вплив справили філософські праці А. Бергсона, Т. Гоббса. Та культурологічні вчення, які найбільш яскраве своє вираження отримали у двох східних світоглядних системах, що розглядають час із різних позицій, у даосизмі й буддизмі. Ці культурологічні напрямки багато в чому визначили форму-

вання постнекласичного уявлення про час, що має особливе значення саме в соціальній психології [12].

Дослідженню уявлень про час у філософії конфуціанства присвячені роботи двох відомих дослідників Л. С. Переломова [7] та І. І. Семененко [8]. На їхню думку, особливості ставлення до часу в конфуціанстві й даосизмі можна виявити лише опосередковано, наприклад, у такій об'ємній категорії, як Дао або в характері «зовсім мудрого» у Конфуція або «повного мудреця» у Лао-цзи. Незважаючи на спільність термінології, розуміння Дао й характеру зробленої людини в обох мислителів не збігається, оскільки Дао Лао-Цзи й Дао Конфуція принципово розрізняються за світоглядною орієнтацією на ідеали минулого й сьогодення, генерації. Дао Лао-Цзи народжується в космічній порожнечі, Дао Конфуція вирощується мудрим чоловіком на ґрунті сімейних відносин. Одне Дао — космогенне, інше — антропогенне. Перше духовним архетипом має довіру, інше — людинолюбство. Дао Лао-Цзи ґрунтується на людському недіянні й природності, Дао Конфуція — на людській активності й соціальній взаємодії. Конфуціанство більше орієнтоване на теперішній час, даосизм — на минуле.

Буддизм і заснований на ньому світогляд відрізняється від конфуціанства й даосизму. Буддизм розвивався, в першу чергу, як релігія ченцями в храмах. Він переважав у Китаї, Індії й Центральній Азії й не одержав поширення в Середній Азії та на Близькому Сході, де домінувало мусульманство. Як відзначає Сарвепалі Радхакришнан, «дві тисячіп'ятсот років тому Будда сформулював чудову динамічну філософію, що нині відтворюється в результаті сучасної науки й подвигів сучасної думки».

У цілому загальним для буддизму, даосизму й конфуціанства залишаються уявлення про циклічність часу. Так, Р. Д. Льюїс відзначає: «У цих культурах час є нелінійним, але й не прив'язаним до людей або подій, він є циклічним» [4].

Великий вплив на формування постнекласичного погляду на час зробила типологія, що була запропонована М. М. Бахтіним [3], який виділяв у художніх творах чотири типи часової структури, або чотири «хронотопа».

Перший хронотоп — «авантюрний». Для творів з «авантюрним хронотопом» характерна відносність часової складової: всі події не входять ні в історичний, ні в побутовий, ні в біографічний часові ряди. Вони лежать поза цими часовими рядами й поза властивостями закономірностей і людських вимірників. У цьому часі нічого не змінюється: світ залишається таким самим, яким він був, біографічне життя героїв також не змінюється, почуття їх теж залишаються незмінними, люди навіть не старіють у цьому часі. Цей порожній час ні в чому не залишає ніяких слідів, ніяких прикмет, що зберігаються, свого плину. Перебіг часу складається з ряду коротких відрізків, що відповідають окремим авантюрам. У середині кожної такої авантюри час організований зовні — технічно: важливо встигнути втекти, встигнути наздогнати, випередити, бути або не бути саме в цей момент у певному місці, зустрітись або не зустрітись й т. п. У межах окремої авантюри на рахунок дні, ночі, години, навіть хвилини й секунди, як у всякій боротьбі й у всякому активному зовнішньому підприємстві.

Другий хронотоп — «авантюрно-побутовий». Часовий ряд роману, що має «авантюрно-побутовий» хронотоп, носить незворотній і цілісний характер, замкнутий, ізольований і не локалізований в історичному часі (тобто не включений у незворотній історичний часовий ряд, тому що цього часового ряду роман ще зовсім не знає). Для роману як жанру характерне злиття життєвого шляху людини (у його основних переломних моментах) з його реальним простором.

Третій хронотоп — «хронотоп біографічного роману». Біографічний час — це незворотній час відносно самих подій життя, які невіддільні від історичних подій. Але відносно власного характеру людини цей час зворотній: та або інша риса характеру сама по собі могла б виявитися раніше або пізніше. Самі ж риси характеру позбавлені хронології, їхні прояви пересуваються в часі.

Четвертий хронотоп — «ідилічний хронотоп». Він виражається, насамперед, в особливому відношенні часу до простору. М. М. Бахтін відзначає, що для ідилії характерні органічна прикріпленість, прирощеність життя і подій до місця — до рідної країни з усіма її куточками, до рідних гір, рідного долу, до рідного будинку. Єдність життя поколінь (взагалі життя людей) в ідилії в більшості випадків істотно визначається єдністю місця, віковою прикріпленістю життя поколінь до одного місця, від якого це життя у всіх його подіях не відділене. Єдність місця життя поколінь послабляє й зм'якшує всі часові грані між індивідуальними життями й між різними фазами одного й того ж життя. У деяких ідиліях XVIII століття проблема часу досягає філософського усвідомлення, справжній органічний час ідилічного життя протиставляється тут суєтному й роздробленому часу міського життя або навіть історичному часу. Незважаючи на те, що концепція М. М. Бахтіна з'явилася й активно розвивається в рамках філології, фундаментальність закладених проблем багато в чому вплинула на психологію в дослідженні суб'єктивних переживань і уявлень часу.

Таким чином, аналіз літератури показує, що можна виокремити три головні парадигми щодо проблеми часу в психології, а саме класичну, неklasичну та постнеklasичну, що по-різному розглядають час та його властивості, доповнюючи один одного. Слід зазначити, що визначені парадигми є не конкуруючими, а взаємодоповнюючими, оскільки можуть відмінно описувати той чи інший бік реальності. Крім того, вони переважно ґрунтуються на добре розроблених методологічних підходах, що уособлюють кількісні та якісні методи дослідження часу. Разом і з тим окремими питанням є можливість побудови інтегративного, або змішаного підходу до проблеми часу, який міг би об'єднати зазначені підходи

Список літератури

1. Абульханова К. А. Время личности и время жизни / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. — СПб. : Алетейя, 2001. — 300 с.
2. Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы / Мурад Давудович Ахундов. — М. : Наука, 1982. — 222 с.

3. Бахтин М. М. Эпос и роман / Михаил Михайлович Бахтин. — СПб. : Азбука, 2000. — 300 с. — (Academia).
4. Льюис Р. Д. Деловые культуры в международном бизнесе. От столкновения к взаимопониманию / Ричард Д. Льюис ; [Пер. с англ. Т. А. Нестика]. — М.: Дело, 1999. — 439 с.
5. Молчанов Ю. Б. Четыре концепции времени в философии и физике / Ю. Б. Молчанов. — М. : Наука, 1977, — 192 с.
6. Мостепаненко А. М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени / Александр Михайлович Мостепаненко. — Л. : Наука, 1969. — 232 с.
7. Переломов Л. С. Конфуций: Лунь-Юй / Леонард Сергеевич Переломов. — М. : Восточная литература, РАН, 1998. — 588 с.
8. Семененко И. И. Афоризмы Конфуция / И. И. Семененко. — М. : Наука, 1987. — 299 с.
9. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Тетяна Михайлівна Титаренко. — К. : Либідь, 2003. — 373 с.
10. Фресс П. Приспособление человека ко времени / Поль Фресс // Вопросы психологии. — 1961. — № 1. — С. 43–56.
11. Цуканов Б. И. Время в психике человека / Борис Иосифович Цуканов. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220 с.
12. Adam B. Cultural Future Matters An exploration in the spirit of Max Weber's methodological writings // Time and Society. — 2009. — 18. — P. 7–25.
13. Claessens B. J. C., van Eerde W., Rutte C. G., Roe R. A.. A review of the time management literature // Personnel Review. — 2007. — 36 (2). — 255–276.
14. Levine, M. Times, Theories and Practices in Social Psychology, Theory and Psychology. — 2003. — 13(1). — P.53–72.
15. McGrath J. E. Temporal matters in social psychology : examining the role of time in the lives of groups and individuals / Joseph McGrath and Franziska Tschan. — American Psychological Association, 2004. — 223 p.
16. Merton R. K., Sorokin P. A. Social Time: A Methodological and Functional Analysis / R. K. Merton, P. A. Sorokin // The American Journal of Sociology. — 1937. — Vol. 42, No. 5. — P. 615–629.
17. Nowotny H. Time and social theory: towards a social theory of time // Time and society. — 1992. — 1(3). — 421–454.
18. Roe R. A. Time in Applied Psychology. The Study of «What Happens» Rather Than «What Is» // European Psychologist. — 2008. — 13(1). — P. 37–52.

Свинаренко Р. Н.

кандидат психологических наук, докторант

Института социальной и политической психологии НАПН Украины

ПРОБЛЕМА ВЫДЕЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ПАРАДИГМ В ПСИХОЛОГИИ ВРЕМЕНИ

Резюме

В статье рассматриваются основные научные парадигмы относительно проблемы времени в психологии. Показаны особенности рассмотрения линейного времени в классической научной парадигме, разрабатывавшиеся в рамках экспериментального исследования времени. Показана относительность времени в неклассической научной парадигме, что представлено в рамках проблемы личностного времени. Рассмотрены особенности постнеклассической парадигмы, рассматривается время в его динамичности и изменчивости принципиальным для социальной психологии.

Ключевые слова: психологическое время, классическая парадигма, неклассическая парадигма, постнеклассическая парадигма.

Svynarenko R. M.

Phd, doctorate student

of Institute of social and political psychology APS of Ukraine

PROBLEM OF TIME IN SCIENTIFIC PARADIGMS IN PSYCHOLOGY

Summary

The article deals with the major research paradigm on the problem of time in social psychology. The features of the consideration of linear time in the classical scientific paradigm, which was developed within the pilot study time. Displaying relativity of time in non-classical scientific paradigm that is presented in the problem of personal time. The features postnonclassical paradigm that considers time in its dynamics and turnover fundamental to social psychology.

Key words: psychological time, classic paradigm, nonclassic paradigm, postnonclassical paradigm.

УДК 159.923.31

Сейдаметова С. И.

преподаватель кафедры практической психологии
Крымского инженерно-педагогического университета

ЛИЧНОСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖЕНЩИН С ОРТОПЕДИЧЕСКИМ ДЕФЕКТОМ ТРАВМАТИЧЕСКОГО ГЕНЕЗА

В статье рассматриваются личностные особенности женщин с ортопедическим дефектом в виде одностороннего укорочения нижней конечности. Проведен сравнительный анализ вариантов личностных профилей у женщин с длительно существующим ортопедическим дефектом и у женщин с недавно приобретенным дефектом. Сделаны выводы относительно личностных трансформаций вследствие ортопедического дефекта травматического происхождения и их временные преобразования.

Ключевые слова: ортопедический дефект, травмы нижней конечности, личностные особенности.

Постановка проблемы. В настоящее время высокий уровень травматизма является общепризнанной клинической реальностью. Травма наносит ущерб не только физическому, но и психологическому здоровью. Травмы нижних конечностей, лишая больных возможности активного движения, приводят к формированию значительных изменений в структуре личности. Результаты многочисленных исследований (В. Н. Мясичев, И. Харди, В. В. Николаева, Е. Т. Соколова, А. Ш. Тхостов и др.) личности при соматических заболеваниях и различных физических дефектах обнаруживают общие особенности ее нарушений: нарушение целостности системы отношений, эмоционально неблагоприятное отношение к себе и основным сферам функционирования, нарушения межличностных отношений в семье и других значимых для пациента сферах взаимодействия. Вместе с тем своеобразие соматического дефекта определяет наиболее уязвимые звенья системы значимых отношений личности, что специфически оформляет нарушение всей системы, а в крайних вариантах клиническую картину и течение невротических состояний.

Ортопедический дефект травматического генеза изменяет отношение человека к самому себе, к миру и сказывается на отношениях с людьми. Физический дефект может вызывать социально-психологический вывих, аналогичный телесному вывиху и реализовываться как социальная ненормальность поведения (Л. С. Выготский). Несмотря на предпринимающиеся в клинической психологии попытки дифференциации переживания различных ситуаций соматической патологии (Е. Т. Соколова, В. В. Николаева, А. Ш. Тхостов и др.), активные психологические исследования, посвященные ортопедическому дефекту, практически отсутствуют. Некоторые авторы (Goffman, MacGregor) утверждают, что люди с физическими недостатками являются стигматизированными, таким образом в такой

групповой структуре социальная энергия может поддерживать, усиливать неконструктивные, морбидные личностные характеристики с помощью создания деструктивных и дефицитарных полей (Г. Аммон, С. В. Духновский). Изменение внешнего облика и нарушение внутри- и межличностных отношений приводит к нарушению личностной и социальной адаптации (Е. А. Беул, Ю. П. Попова). Таким образом, физическое достоинство человека является важным аспектом социальной стратификации, символически оформляющим и закрепляющим взаимные оценки, притязания и ожидания.

Описание выборки и методов исследования. Группу 1 составили 73 женщины от 28 до 49 лет, средний возраст $37 \pm 4,5$, с односторонним укорочением конечности, наличие существования дефекта травматического генеза от 3 лет. Условия получения травмы и их процентное распределение представлены на рис. 1.

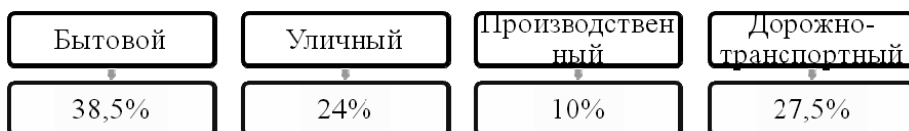

Рисунок 1. Условия получения травмы конечности (%) женщин с длительно существующим ортопедическим дефектом

Группу 2 составили 64 женщины в возрасте от 27 до 51 года, средний возраст $38 \pm 3,9$, с односторонним укорочением конечности от 0,6 месяцев. Условия получения травмы и их процентное распределение представлены на рис. 2.

Рисунок 2. Условия получения травмы конечности (%) женщин с недавно приобретенным ортопедическим дефектом

Группу 3 составили 70 здоровых женщин в возрасте от 27 до 50 лет, средний возраст $37 \pm 3,4$.

По социально-демографическим показателям все 3 группы были однородны.

В группы были включены испытуемые без психической и выраженной соматической патологии со стороны других органов и систем.

Методы исследования. «Стандартизированный многофакторный метод исследования личности» Л. Н. Собчик.

Результаты исследования и их интерпретация. Многостороннее исследование личности женщин с ортопедическим дефектом дает возможность получить ценные данные об адаптационных нарушениях, которые способ-

ствують розвитку или усилению интрапсихического конфликта, фрустрационной и эмоциональной напряженности.

Профили во всех группах оказались неоднородными, среди них можно было выделить несколько вариантов. В группе 1 было выделено 4 варианта личностных профилей.

Первый вариант (рис. 3; код профиля: 7821'63049/5 FKL) характеризовался смешанным типом реагирования с заострением тревожно-мнительных, ананкастных и сенситивных черт личности. В целом профиль отображает тревожно-депрессивное состояние с ипохондрическими включениями. Пики по шкалам 7 (тревожность) и 8 (индивидуалистичность), практически достигающие 80Т баллов, свидетельствуют о социальной дезадаптации хронического характера, что в свою очередь продиктовано комплексом неполноценности, ощущением собственного несовершенства, повышенным чувством вины, стыда, самоуничижением. Характерными являются нервозность, склонность к бесконечному, часто бесполезному обдумыванию проблем («умственная жвачка»), отгороженность, хронически действующее чувство душевного дискомфорта, неуверенность в собственных силах. Трансформация тревоги осуществляется за счет интеллектуальной переработки и ухода в мир мечты и фантазий. Избегание неуспеха выражается в явлениях навязчивости: навязчивые действия, мысли, ритуалы и страхи.

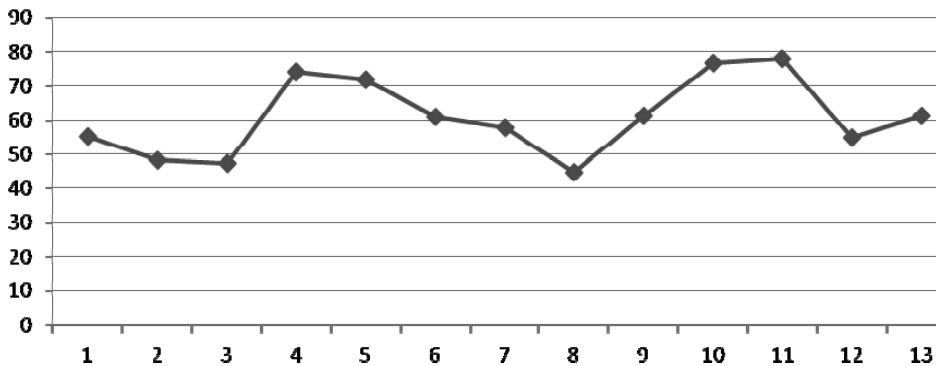

Рисунок 3. Первый вариант личностного профиля женщин с длительно существующим ортопедическим дефектом (Гр.1)

Примечание: тут и дальше: 1 — Шкала лжи; 2 — Шкала достоверности; 3 — Шкала коррекции; 4 — Шкала «невротического сверхконтроля»; 5 — Шкала «пессимистичности»; 6 — Шкала «эмоциональной лабильности»; 7 — Шкала «импульсивности»; 8 — Шкала «женственности — мужественности»; 9 — Шкала «ригидности»; 10 — Шкала «тревожности»; 11 — Шкала «индивидуалистичности»; 12 — Шкала «оптимизма и активности»; 13 — Шкала «социальной интроверсии»

Второй вариант профиля (рис. 4; код профиля: 12'70345689 FKL) характеризовался смешанным типом реагирования, максимальным повышением показателей 1 шкалы (невротический сверхконтроль), сочетающимся с высокой 2 (пессимистичности) и повышением 7 (трево-

ги), 0 (интроверсии). Такой профиль характерен для лиц с выраженными тревожно-мнительными чертами. Состояние таких женщин определялось эмоциональной напряженностью, подавленностью настроения, тревожностью, ипохондрической фиксацией. Для этих женщин были характерны пессимизм, сниженная самооценка, неуверенность в себе, напряженность и тревога, легко возникающее чувство вины и недостаточная оценка собственных возможностей. Их отличала уязвимость, сентиментальность, сенситивность, ранимость. Страх неудачи определяет поведенческую активность таких личностей: возникает ограничительное поведение, проявляющееся в отказе от деятельности, если успех не гарантирован. Предпочтение отдается узкому кругу близких людей, поскольку установление новых межличностных связей дается с трудом. Усугубляющим является инертный, догматичный стиль мышления, лишаящий свободы, раскованности и независимости. Защитным механизмом является отказ от самореализации и усиление самоконтроля сознания. Лицам данного личностного типа присущи такие особенности: высокий уровень осознания имеющихся проблем, пессимистичная оценка перспективы, склонность к раздумьям, выраженная глубина переживаний, самокритичность, инертность в принятии решений. Высокие показатели по 2 шкале связаны с ситуацией приобретенного дефекта конечности, нарушившего обычный ход жизни и изменившего прежнюю активность, внесшего коррективы в жизненные планы. В соматических жалобах таких личностей преломляется ощущение угрозы и недостаточности внимания со стороны окружающих, неудовлетворенная симбиотическая тенденция.

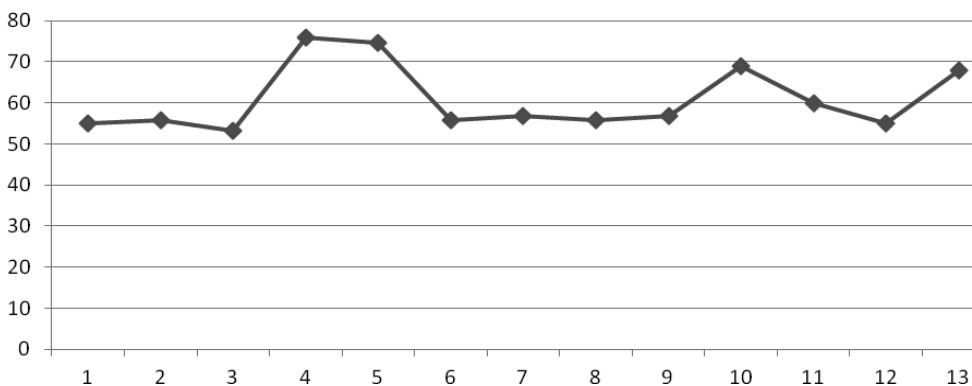

Рисунок 4. Второй вариант личностного профиля женщин с длительно существующим ортопедическим дефектом (Гр.1)

Третий вариант (рис. 5; код профиля: 612'4903 FLK) личностного профиля характеризовался смешанным типом реагирования, повышением показателей 6 шкалы (ригидности), сочетающихся с подъемом профиля на невротических шкалах: 1 (сверхконтроля), 2 (пессимистичности), умеренным повышением 4 шкалы (импульсивности). Такое расположение профиля свидетельствует о повышенной устойчивости негативно окрашенных аф-

фективных переживаний, склонности к конфликтам, раздражительности, недоверчивости, несдержанности, вспышках агрессивности. Личностная дисгармония и дезадаптивность характеризуются аффективной захваченностью доминирующей идеей, касающейся конфликтной межличностной ситуации. Таким образом, социальные контакты осложнены раздражительностью, сниженным настроением, тревогой, пессимистическим отношением к своим и семейным проблемам, подавленностью. Лица с данным профилем личности являются ригидными, конформными, педантичными, дистанцированными, сентиментальными, обидчивыми, упрямыми. Поведение таких женщин определяется зависимостью от социального одобрения, озабоченностью своим социальным статусом и стремлением вызвать к себе симпатию окружающих. Сочетание пиков на 2 и 6 шкале отражает выраженную дисгармоничность, поскольку выявляет одновременное сосуществование депрессивных тенденций (при которых высокая симбиотичность приводит к блокаде гетероагрессивности) и аффективной ригидности (при которой механизм переноса вины предполагает реализацию гетероагрессивных тенденций). Происходит увеличение трудностей в межличностном общении: стремление избежать разочарования, ограничительное поведение с ожиданием агрессивных действий со стороны других людей.

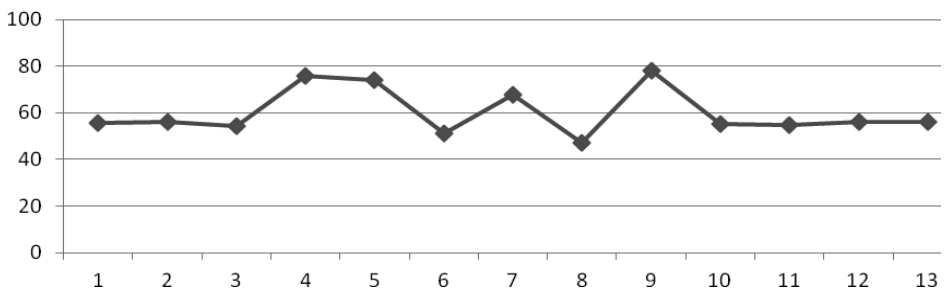

Рисунок 5. Третий вариант личностного профиля женщин с длительно существующим ортопедическим дефектом (Гр. 1)

Четвертый вариант личностного профиля (рис. 6, код профиля: 0'71324 FKL) характеризуется значительным повышением по шкале 0 (интроверсии), что указывает на обращенность интересов в мир внутренних переживаний, снижение уровня включенности в социальную среду, замкнутость, скрытость, избирательность в контактах, стремление избегать межличностного взаимодействия, что значительно сужает сферу межличностных отношений. В ситуациях стресса — заторможенность, бегство от проблем в одиночество. Сочетание умеренно повышенной 7 шкалы (тревоги) и повышенной шкалы 0 (социальной интроверсии) свидетельствует об ослаблении социальных контактов, отгороженности и отчужденности.

В группе 2 было выделено 2 варианта личностных профилей.

Первый вариант личностного профиля женщин (рис. 7; код профиля: 72'1680LFK) 2 группы характеризуется значительным повышением по 7 шкале (тревожности) и шкале 2 (пессимистичности). Подобная конфигу-

рация профиля указывает на состояние выраженной тревоги, еще не трансформировавшейся под влиянием защитных механизмов в более конкретное состояние. Профиль отображает неуверенность в себе, нерешительность, чувство растерянности, беспокойства. Данные личности отличаются пессимистичной самооценкой, страхами, интрапунитивностью, что вызвано приобретенным дефектом.

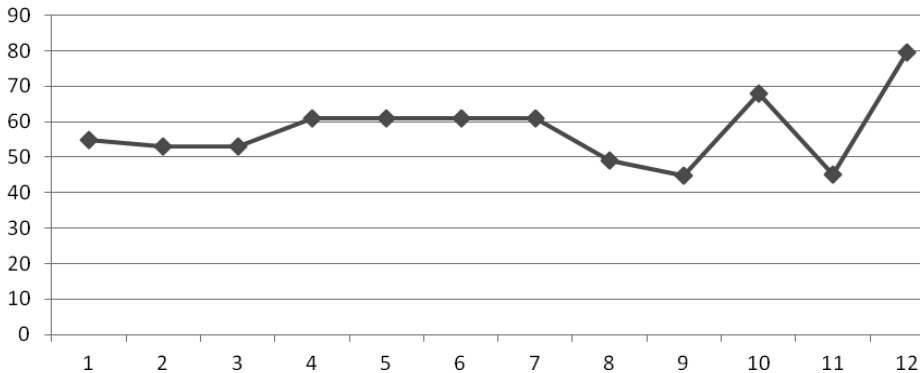

Рисунок 6. Четвертый вариант личностного профиля женщины с длительно существующим ортопедическим дефектом (Гр. 1)

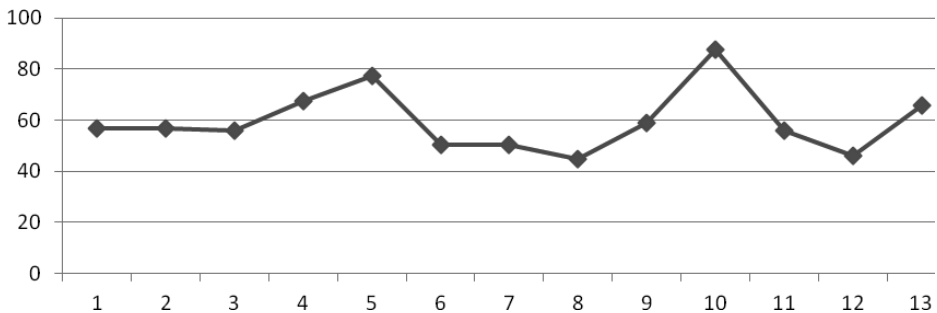

Рисунок 7. Первый вариант личностного профиля женщины с краткосрочно существующим ортопедическим дефектом (Гр. 2)

Второй вариант личностного профиля женщин 2 группы (рис. 8; код профиля: 763'12489 LFK) характеризуется повышенной тревожностью в сочетании с ригидностью и эмоциональной лабильностью. Данная конфигурация профиля свидетельствует о болезненной фиксированности на ортопедическом дефекте. Реакция на стресс: усиление тревожности, сочетание эмоциональной неустойчивости с физиологическими расстройствами.

В группе 3 было выделено 2 варианта личностных профилей.

Первый вариант личностного профиля (рис. 9; код профиля: '4321896705) женщин контрольной группы расположен в широком коридоре нормы, сочетающий в себе разнообразие шкал, что указывает на то, что каждой тенденции противостоит антитенденция в смысле гармоничного сочетания

различных характерологических и поведенческих паттернов, обеспечивающих адаптацию как к внутреннему, так и внешнему миру.

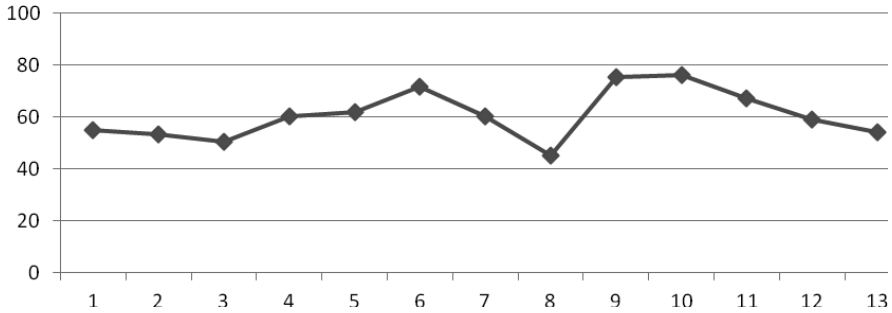

Рисунок 8. Второй вариант личностного профиля женщин с краткосрочно существующим ортопедическим дефектом (Гр. 2)

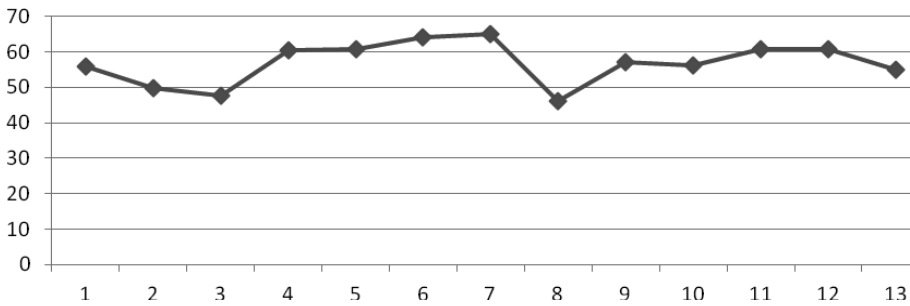

Рисунок 9. Первый вариант личностного профиля женщин контрольной группы (Гр. 3)

Второй вариант личностного профиля (рис. 10; код профиля: 8967324015 LKF) женщин контрольной группы расположен в диапазоне от 45 до 55Т баллов, что свидетельствует о гармоничном сочетании различных личностных тенденций.

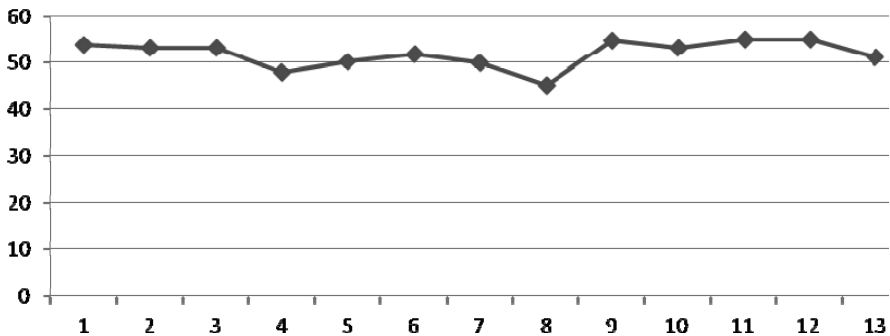

Рисунок 10. Второй вариант личностного профиля женщин контрольной группы (Гр. 3)

При сравненні виділених профілей в трьох групах испытуємих обра-цаєт на себя внимание хроническое состояние социальной дезадаптации, заострение тревожности, мнительности, неадекватности, интровертивности у женщин с длительно существующим ортопедическим дефектом, в то время как при наличии недавно приобретенного дефекта на первый план выступают реактивное состояние тревоги, страха, эмоциональной лабильности, еще не приводящие к стойким личностным изменениям и не трансформировавшиеся под влиянием защитных механизмов. Можно думать, что с течением времени состояния, наблюдаемые во 2 группе, фиксируются и приводят к более дифференцированным личностным изменениям, которые опираются, в свою очередь, на преморбидные личностные особенности, которые, сочетаясь с реакцией на травму, формируют морбидные личностные особенности. Сравнение с группой контроля группы женщин с ортопедическим дефектом убедительно доказывает, что наличие ортопедического дефекта является значительным стрессором, приводящим к патогенным изменениям личности.

Список литературы

1. Харди И. Врач, сестра, больной. Психология работы с больными / Ирвин Харди. — Budapest: Издательство академии наук Венгрии, 1981. — 286 с.
2. Тхостов А. Ш. Психология телесности / Александр Шамилиевич Тхостов. — М.: Смысл, 2002. — 287 с.
3. Ташлыков В. А. Психология лечебного процесса / Ташлыков В. А. — М.: Медицина, 1984. — С. 22-53.
4. Соколова Е. Т. Особенности личности при пограничных расстройствах и соматических заболеваниях: Учебное пособие / Е. Т. Соколова, В. В. Николаева. — М.: SVR-Аргус, 1995. — 359 с.
5. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Собчик Л. Н. — СПб.: Речь, 2003. — 624 с.
6. Рамси Н. Психология внешности / Н. Рамси, Д. Харкорт. — СПб.: Питер, 2009. — 256 с.

Сейдаметова С. І.

викладач кафедри практичної психології
Кримського інженерно-педагогічного університету

ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖІНОК З ОРТОПЕДИЧНИМ ДЕФЕКТОМ ТРАВМАТИЧНОГО ГЕНЕЗУ

Резюме

У статті розглядаються особистісні особливості жінок з ортопедичним дефектом у вигляді однобічного укорочення нижньої кінцівки. Проведено порівняльний аналіз варіантів особистісних профілів у жінок з тривало існуючим ортопедичним дефектом і у жінок з недавно придбаним дефектом. Зроблено висновки щодо особистісних трансформацій внаслідок ортопедичного дефекту травматичного походження та їх часові перетворення.

Ключові слова: ортопедичний дефект, травми нижньої кінцівки, особистісні особливості.

Seydametova S. I.

Lecturer of the Department of Applied Psychology
of the Crimean Engineering and Pedagogical University

**PERSONALITY CHARACTERISTICS OF WOMEN WITH TRAUMATIC
ORIGIN ORTHOPEDIC DEFECT**

Summary

In the article the personal characteristics of women with orthopedic defects in the form of unilateral lower limb shortening. A comparative analysis of variants of personality profiles of women with long-standing orthopedic defect in women with newly-acquired defect. The conclusions with respect to personal transformation as a result of traumatic orthopedic defects and their temporal changes.

Key words: orthopedic defects, injuries of the lower limb, personal characteristics.

УДК 159.923

Сеник О. М.

асистент кафедри психології філософського факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

РОЛЬ ЧАСОВОЇ ОРІЄНТАЦІЇ НА ПОЗИТИВНЕ МИНУЛЕ У РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТРУКТИВНИХ ПОВЕДІНКОВИХ СТРАТЕГІЙ

Стаття присвячена дослідженню зв'язків часових орієнтацій на позитивне і негативне минуле з різними когнітивно-поведінковими стратегіями. Виявлено, що позитивне настановлення на власне минуле сприяє реалізації конструктивних поведінкових стратегій, втіленням яких є високі показники різних аспектів психологічного благополуччя особистості. Найтісніший зв'язок часової орієнтації на позитивне минуле виявлений із побудовою позитивних міжособистісних стосунків. Натомість негативні уявлення про власне минуле стають перешкодою на шляху формування позитивного життєвого досвіду, а відтак реалізації конструктивної поведінки в теперішньому.

Ключові слова: часова орієнтація, позитивне минуле, негативне минуле, когнітивно-поведінкові стратегії.

Постановка проблеми. Життя маленької дитини керується її вітальними потребами і тому фокусується виключно на теперішньому. Для неї ще не існує майбутнього і минулого, яке вимагає здібності запам'ятовувати і відтворювати події власного життя. Однак згодом, за допомогою дорослого, в дитини розвивається рефлексія на перспективу власного життя і на її поточну поведінку починають впливати все більш віддалені у часі минулі і бажані майбутні події. Чим менша дитина, тим більшу участь у формуванні її життєвої перспективи приймає дорослий. Тому норми і цінності інституту сім'ї чи іншого соціального інституту, в якому відбувається процес соціалізації особистості, формують основи сприйняття індивідом себе, інших людей і світу в цілому та закладають фундамент когнітивно-поведінкових стратегій по відношенню до кожної життєвої ситуації [1; 2; 3]. Реалізація індивідуальних когнітивно-поведінкових стратегій сприяє набуванню певного життєвого досвіду, який також впливатиме на актуальні рішення і поведінку індивіда.

Уявлення індивіда про власне минуле, його спогади не є об'єктивним записом історії його життєвого шляху, а лише теперішньою реконструкцією минулих подій, які можуть відтворюватися точно або ж спотворюватися і мати різне емоційне забарвлення. Ці спогади можуть бути ностальгічними і позитивними, сповненими приємними картинами подій власного минулого, або ж сумними, травматичними і негативними, сповненими образами, неприйняттям різних подій і людей у своєму житті, а також почуттям жалю по відношенню до нього. Позитивні чи негативні уявлення індивіда про власне минуле формують ту частину його часової перспективи, яка охоплює часову орієнтацію на минуле і є базисом, або фундаментом, на

основі якого розгортається теперішнє життя індивіда. І від якості цього фундаменту залежатиме успішність його подальшого функціонування. Вивченню ролі різного емоційного настановлення на власне минуле — позитивного і негативного — у психологічному благополуччі індивіда і можливості застосовувати конструктивні поведінкові стратегії у різних життєвих ситуаціях присвячена дана стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Згідно з проф. Ф. Зімбардо, часова перспектива є фундаментальною величиною у побудові психологічного часу особистості, який постає з когнітивних процесів, що розділяють життєвий досвід індивіда на часові рамки минулого, теперішнього і майбутнього. Автор визначає часову перспективу як несвідомий процес, в результаті якого неперервний потік особистого і соціального досвіду розподіляється по часовим категоріям, або рамкам, які допомагають впорядковувати, узгоджувати і надавати сенс подіям [4, с. 1271]. Ці когнітивні рамки можуть відображати циклічні, повторювані часові патерни або ж унікальні, неповторювані лінеарні моменти з життя індивіда [5]. Вони використовуються для кодування, зберігання та відтворення досвіду, а також для формування очікувань, цілей, непередбачуваних обставин та уявних сценаріїв. Таким чином, часова перспектива проникає у всі сфери людського існування і відображає особисту тенденцію того, яким чином суб'єктивне відношення до минулого, теперішнього і майбутнього впливає на поведінку індивіда [4].

Концепція часової перспективи Ф. Зімбардо базувалася на теорії життєвого простору К. Левіна, який включив часову перспективу у психологічний життєвий простір індивіда, і визначив її як існуючу в даний момент сукупність уявлень індивіда про своє психологічне минуле і майбутнє [1, с. 263]. Ці уявлення відносяться до групи факторів теперішнього поля і впливають на будь-який поведінковий акт, який здійснюється в теперішньому. Таким чином, часова перспектива постає як включення минулого і майбутнього, реального та ідеального плану життя в план даного моменту [1].

Пізніше теорію К. Левіна підтримав Ж. Нюттен, який акцентує свою увагу на перспективі майбутнього, розглядаючи її як деяке мотиваційне утворення, яке визначає поведінку індивіда в теперішньому і залежить від його когнітивних процесів. За аналогією до просторової перспективи, часова перспектива складається з існуючих в даний момент «ментальних перцепцій» подій, які в дійсності відбуваються в деякій часовій послідовності з більшими чи меншими інтервалами між ними. Відмінна особливість часової перспективи полягає в тому, що вона бере свій початок не в реальних процесах перцепції, а в існуючих в теперішній момент когнітивних репрезентаціях часової послідовності подій. Згідно з Ж. Нюттеном, «майбутні і минулі події впливають на теперішню поведінку індивіда в тій мірі, в якій вони актуально представлені на когнітивному рівні поведінкового функціонування» [6, с. 356].

Когнітивна репрезентація подій власного життя може мати різний ступінь точності, на який впливають багато індивідуальних та соціальних чинників, серед яких важливе місце займають вивчені раніше моделі ког-

нітвної репрезентації подій, а також ситуація здійснення інтерпретації. Як показує дослідження Е. Лофтус та Дж. Палмер, навіть такий ситуативний фактор, як формулювання запитання про події минулого, може значно вплинути на їхню інтерпретацію: пригадування відеозапису автомобільної аварії різними групами досліджуваних, зокрема швидкості, з якою рухались машини, залежало від заданого запитання. Ті досліджувані, яких запитували, з якою швидкістю рухались автомобілі тоді, коли вони *врізались* один в одного, називали в середньому більшу швидкість, ніж досліджувані, яких запитували, з якою швидкістю рухались машини тоді, коли вони *зіткнулися* одна з одною [7]. Тому, на думку Ф. Зімбардо і Дж. Бойда, об'єктивні події минулого не до кінця визначають теперішнє життя індивіда. Набагато більше значення має уявлення про ці події і ставлення до них [2].

Результати багатьох досліджень часової перспективи, зокрема позитивного і негативного настановлення на власне минуле, показали, що позитивні уявлення про власне минуле пов'язані із більш вираженим переживанням щастя, задоволеності життям, вищими показниками суб'єктивного та психологічного благополуччя і кращим фізичним самопочуттям. Індивіди із вираженою часовою орієнтацією на позитивне минуле також менш агресивні, менш тривожні і депресивні, більш добросовісні, оптимістичні, стабільні та енергійні у порівнянні з індивідами з вираженою часовою орієнтацією на негативне минуле. Останні, натомість, більш схильні до крадіжок, брехні, мають нижчий рівень самоповаги та більш дратівливі [2; 8; 9; 10; 11]. В результаті досліджень американських науковців К. Данкела, Дж. Вебер, Дж. Джанг і Р. Гоуела та литовського дослідника А. Кайриси було виявлено, що часова орієнтація на позитивне минуле прямо корелює з екстраверсією, відкритістю до досвіду, схильністю до усвідомлення і згоди, та обернено пов'язана з нейротизмом. Кореляційні зв'язки усіх перелічених особистісних характеристик із часовою орієнтацією на негативне минуле виявилися протилежними [9; 10; 12; 13].

Незважаючи на достатньо велику кількість досліджень зв'язків позитивного і негативного настановлення на власне минуле з різними аспектами психологічного благополуччя та особистісними рисами, нез'ясованим залишається питання, для яких когнітивно-поведінкових стратегій часові орієнтації на позитивне і негативне минуле мають першочергове значення.

Мета статті — на основі емпіричних даних за допомогою методів математичної статистики дослідити роль часових орієнтацій на позитивне і негативне минуле у формуванні різних когнітивно-поведінкових стратегій.

Основний матеріал дослідження. У дослідженні взяли участь 420 студентів I–V курсів навчання Львівського національного університету імені Івана Франка та Національного університету «Львівська Політехніка». З них 202 чоловіків та 218 жінок, 140 студентів гуманітарного спрямування, 141 студент природничого спрямування і 139 студентів технічних спеціальностей, по 84 студенти кожного курсу.

Для дослідження часових орієнтацій на позитивне і негативне минуле було використано опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (ZTP1 —

Zimbardo Time Perspective Inventory) в адаптації О. Сенік, а саме дві його шкали: *Негативне минуле* та *Позитивне минуле* [14]. Шкала *Негативне минуле* методики ЗТПІ відображає загальне негативне, відразливе сприйняття власного минулого. Завдяки реконструктивній природі минулого таке негативне відношення може бути обумовлене як справжнім досвідом неприємних чи травмуючих моментів, так і негативною реконструкцією не вкрай складних ситуацій, або ж поєднанням обох варіантів. Шкала *Позитивне минуле* відображає тепле, сентиментальне відношення до власного минулого, коли минулий досвід і часи бачаться приємними, «крізь рожеві окуляри» і з ноткою ностальгії.

Для дослідження когнітивно-поведінкових стратегій і їхнього зв'язку із часовими орієнтаціями на позитивне і негативне минуле було використано різні показники психологічного благополуччя та особистісних рис, оскільки компоненти психологічного благополуччя і конкретні риси особистості змістовно відображають здійснення індивідом когнітивної оцінки та реалізацію певного типу поведінки, спрямованої на досягнення поставлених цілей, побудову стосунків з іншими людьми, формування ставлення до себе і світу в цілому. Для вимірювання показників психологічного благополуччя було використано наступні методики: тест життєстійкості С. Мадді (ТЖС) в адаптації Д. О. Леонтьєва та Є. І. Рассказової [15], опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф в адаптації Т. Д. Шевеленкової і П. П. Фесенка [16], шкала «Сила Я» біографічного опитувальника (BIV) Боттшера, Ягера, Лішера в адаптації В. А. Чікера [17], яка змістовно відображає поняття самоефективності, шкали *душевний спокій і життя в цілому* тесту «Оцінка якості життя» З. Ф. Дудченка у візуалізованій модифікації Н. П. Фетіскіна і Т. І. Міронової [18] та опитувальник «Особистісний потенціал і задоволеність життям» Ю. М. Олександрова [19]. Даний опитувальник містить як адаптовані автором шкали (шкала загальної самоефективності М. Єрусалема та Р. Шварцера; субшкала проактивний копінг однойменного опитувальника Е. Грінгласа, Р. Шварцера та С. Тауберта; шкала задоволеність життям, запропонована Е. Дінер, шкала допитливості, розроблена Т. Кашдан, П. Роуз та Ф. Фінчем), так і оригінальні. Загалом опитувальник містить 18 шкал, спрямованих на діагностику різних складових особистісного потенціалу. Особистісні риси вимірювалися за допомогою опитувальника особистості Х. Тсуїї (5BFQ) в адаптації А. Б. Хромова, який дозволяє повно, лаконічно і адекватно описати психологічний портрет особистості [20].

Для опрацювання зібраних емпіричних даних було використано факторний та кореляційний аналіз.

Виявлено, що з усіх перелічених показників психологічного благополуччя часова орієнтація на позитивне минуле змістовно найбільш значущо пов'язана із показниками *Позитивні відносини з іншими*, *Задоволеність життям* та *Задоволеність своїм душевним спокоєм*. Результати факторного аналізу показали, що шкали, які вимірюють дані показники, входять у структуру фактору «Позитивне минуле» з факторними навантаженнями 0,412 для шкали «Позитивні відносини з іншими» методики К. Ріфф,

0,550 для шкали Е. Дінера і 0,669 для шкали «Задоволеність життям в цілому» методики ЯЖ, 0,541 для шкали «Задоволеність своїм душевним спокоєм» методики ЯЖ.

Часова орієнтація на позитивне минуле також тісно пов'язана з життєстійкістю і її структурним компонентом *Залучення* як переконаність індивіда у тому, що включеність у те, що відбувається довкола, дає максимальний шанс віднайти для себе дещо вартісне і цікаве, а також вміння індивіда отримувати задоволення від власної діяльності. Це підтверджується прямими кореляційними зв'язками шкали *Позитивне минуле* методики ЗТРІ зі шкалами *Життєстійкість* ($r = 0,14$, $p < 0,01$) і *Залучення* ($r = 0,19$, $p < 0,001$) тесту С. Мадді, а також шкалою *Залученість до діяльності* ($r = 0,17$, $p < 0,001$) опитувальника Ю. М. Олександрова, згідно з яким вміння бути залученим у діяльність, входити в стан потоку у розумінні М. Чіксентміхаї, є необхідною структурною складовою особистісного потенціалу.

Прямий зв'язок позитивного настановлення на власне минуле виявлений і з такими структурними компонентами особистісного потенціалу як вміння індивіда віднаходити для себе сенс майже у будь-якій діяльності і у всьому, що відбувається довкола (шкала *Цікаве життя*, $r = 0,14$, $p < 0,01$), вміння аналізувати майбутнє, бачити варіанти розвитку ситуацій і обирати оптимальний варіант дій для досягнення своїх цілей (шкали *Розуміння* та *Антиципація*, $r = 0,14$ та $r = 0,13$ відповідно при $p < 0,01$, а також шкала *Управління оточенням* методики К. Ріфф: $r = 0,19$, $p < 0,001$), особистісними рисами *сумлінність* ($r = 0,17$, $p < 0,001$) і *цілеспрямованість* ($r = 0,17$, $p < 0,001$) як необхідними умовами реалізації свого потенціалу, складовою *Проактивний копінг*, яка відображає автономну активну постановку індивідом щоразу більш складних цілей і його здатність дотримуватися саморегуляторної поведінки і думок, що сприяють їх досягненню ($r = 0,13$, $p < 0,01$), а також загальним рівнем особистісного потенціалу ($r = 0,15$, $p < 0,01$).

Було також виявлено, що часова орієнтація на позитивне минуле тісно пов'язана із вмінням індивіда надавати направленість своєму життю та самоприйняттям, які, згідно з К. Ріфф, є невід'ємними складовими психологічного благополуччя особистості. На важливість цього зв'язку вказують отримані високі коефіцієнти кореляції шкали *Позитивне минуле* методики ЗТРІ зі шкалами *Ціль в житті* ($r = 0,29$, $p < 0,001$) і *Самоприйняття* ($r = 0,32$, $p < 0,001$), а також загальним балом психологічного благополуччя ($r = 0,26$, $p < 0,001$) методики К. Ріфф.

В термінах теорії рис особистості індивідам з вираженою часовою орієнтацією на позитивне минуле притаманні такі особистісні диспозиції як екстраверсія ($r = 0,14$, $p < 0,01$) і її складові комунікабельність ($r = 0,17$, $p < 0,001$) та схильність привертати до себе увагу ($r = 0,13$, $p < 0,01$), прив'язаність ($r = 0,27$, $p < 0,001$) та її складові теплота ($r = 0,20$, $p < 0,001$), довірливість ($r = 0,14$, $p < 0,01$), розуміння інших ($r = 0,32$, $p < 0,001$) і повага до інших ($r = 0,27$, $p < 0,001$), схильність до вольової регуляції поведінки ($r = 0,17$, $p < 0,001$) і її компоненти акуратність ($r = 0,15$, $p < 0,01$), напо-

легливість ($r = 0,15$, $p < 0,01$) і відповідальність ($r = 0,20$, $p < 0,001$) та така риса особистості як самодостатність ($r = 0,15$, $p < 0,01$). Згідно з Ю. Олександровим, риса особистості *схильність до вольової регуляції поведінки* є невід'ємною складовою особистісного потенціалу і умовою його реалізації, тому зв'язок її компонентів із часовою орієнтацією на позитивне минуле підтверджує важливість ролі останньої для загального рівня особистісного потенціалу. Варто зауважити, що найтісніший кореляційний зв'язок часової орієнтації на позитивне минуле було виявлено із рисою особистості прив'язаність і її складовими, що підтверджує результати факторного аналізу, згідно з якими шкала *Позитивні відносини з іншими* методики «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф входить у структуру фактору «Позитивне минуле».

Дослідження часової орієнтації на негативне минуле у зв'язку із показниками психологічного благополуччя показало, що розвиток негативного настановлення на власне минуле сприяє зниженню показників психологічного благополуччя досліджуваних. Згідно з результатами факторного аналізу, усі шкали життєстійкості, загальний бал психологічного благополуччя та такі його складові як автономія, управління оточенням, ціль в житті і самоприйняття, шкали безпомічність і локус контролю методики «Особистісний потенціал і задоволеність життям», а також шкала «Сила Я» біографічного опитувальника входять у структуру фактору «Негативне минуле» з факторними навантаженнями від 0,463 до 0,786. Результати кореляційного аналізу також показали значущі обернені кореляційні зв'язки негативного настановлення на власне минуле зі всіма показниками психологічного благополуччя, за винятком нададаптивності, що підтверджує зворотній зв'язок між ними (коефіцієнт кореляції r -Пірсона становить від -0,18 до -0,66 при $p < 0,001$).

Висновки. Серед різних когнітивно-поведінкових стратегій орієнтація індивіда на позитивні стосунки з іншими показала найвагоміший зв'язок із позитивними уявленнями про власне минуле. Така орієнтація на стосунки відображає потребу індивіда в інших людях і готовність докладати зусилля задля побудови добрих стосунків з навколишніми, готовність довіряти іншим і приймати їхні недоліки, здатність співпереживати і радіти за досягнення інших людей. Індивіди з вираженою часовою орієнтацією на позитивне минуле схильні дбати про благополуччя інших, вмють поступатися і допомагати іншим людям. Вони також більш позитивно відносяться до себе, знають і вмють приймати різні свої сторони, включаючи добрі і погані свої якості, більш комунікабельні і схильні привертати до себе увагу, що полегшує процес побудови стосунків. Виражена орієнтація на стосунки водночас зумовлює вищі показники екстравертованості індивіда з розвиненою часовою орієнтацією на позитивне минуле.

Виражена часова орієнтація на позитивне минуле відіграє також важливу роль у розвитку і реалізації особистісного потенціалу. Індивідам з вираженим позитивним настановленням на власне минуле притаманні такі якості як сумлінність і цілеспрямованість, вміння аналізувати і прогнозувати варіанти розвитку подій, а відтак ефективно використовувати мож-

ливості і обирати оптимальний варіант дій для досягнення своїх цілей. Такі індивіди вміють ставити перед собою щоразу більш складні цілі і послідовно просуватися до них замість керувати ризиками як наслідком браку вчасних конструктивних дій. Вони вміють краще витримувати стрес, зберігаючи при цьому внутрішню збалансованість і не знижуючи успішності діяльності. Виконуючи ж будь-яку діяльність, індивіди з вираженою часовою орієнтацією на позитивне минуле вміють бути залученими у неї, входити у стан потоку та надавати своїй діяльності змісту.

Ще одним важливим психологічним змістом часової орієнтації на позитивне минуле є переживання загальної задоволеності власним життям. Виявлено, що чим більш виражене позитивне настановлення на власне минуле, тим більше індивіди задоволені своїм життям в цілому. Таким чином, позитивне настановлення на власне минуле постає великим особистісним ресурсом, від якого залежить якість його міжособистісних стосунків, а також здатність реалізувати власний особистісний потенціал.

Реалізація індивідом перелічених продуктивних поведінкових стратегій, а також вміння входити у стан потоку та надавати своїй діяльності змісту, призводить до позитивного *проживання* індивідом кожної теперішньої ситуації свого життя та набування позитивного досвіду, який щомиті переходить у минуле. В такий спосіб конкретні когнітивно-поведінкові стратегії, для яких часова орієнтація на позитивне минуле постає ресурсом і умовою реалізації, стають водночас чинниками формування часової орієнтації на позитивне минуле. Причому найбільше значення для її формування мають саме позитивні стосунки з іншими, оскільки стосунки якнайкраще відображають часову протяжність, а тому позитивні стосунки є найкращим втіленням позитивного минулого досвіду.

Натомість негативне уявлення про власне минуле є перешкодою на шляху реалізації конструктивних поведінкових стратегій і формує безпорадне та негативне ставлення до себе, обставин та життя в цілому, що сприяє подальшому набуванню негативного життєвого досвіду та ще більшому розвитку часової орієнтації на негативне минуле.

Виявлені взаємозв'язки різних когнітивно-поведінкових стратегій із часовими орієнтаціями на позитивне і негативне минуле вказують на можливі шляхи корекції часової перспективи особистості, а отже, її психологічного благополуччя: за допомогою когнітивно-біхевіоральних технік індивід може навчитися замінити дезадаптивні думки і поведінку на продуктивні аналоги, які сприятимуть набуванню позитивного життєвого досвіду, а отже, розвитку позитивного настановлення на власне минуле і подальшої реалізації конструктивних поведінкових стратегій.

Список літератури

1. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды / Курт Левин. — М.: Смьсл, 2001. — 572 с.
2. Зимбардо Ф. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь / Ф. Зимбардо, Дж. Бойд. — СПб.: Речь, 2010. — 352 с.

3. Мухина В. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учебник [для студ. вузов] / В. Мухина. — М.: Издательский центр «Академия», 1999. — 456 с.
4. Zimbardo P. G. Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric / P. G. Zimbardo, J. N. Boyd // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1999. — Vol. 77, № 6. — P. 1271–1288.
5. Hall E. T. Taniec życia: inny wymiar czasu / E. T. Hall; [tłumaczenie: R. Nowakowski]. — Warszawa: Muza, 1999. — 268 s.
6. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Жозеф Нюттен; [пер. с англ. Е. Ю. Патяевой, Н. Н. Толстых, В. И. Шевяковой]. — М.: Смысл, 2004. — 608 с.
7. Loftus E. Reconstruction of Automobile Destruction / E. Loftus, J. Palmer // *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*. — 1974. — № 13. — P. 585–589.
8. Сырцова А. Возрастная динамика временной перспективы личности: дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.13 / Анна Сырцова. — М., 2008. — 317 с.
9. Drake L. Time Perspective and Correlates of Well-Being / L. Drake, E. Duncan, F. Sutherland et al. // *Time and Society*. — 2008. — № 17 (1). — P. 47–61.
10. Zhang J. W. Do time perspectives predict unique variance in life satisfaction beyond personality traits? / J. W. Zhang, R. T. Howell // *Personality and Social Psychology Bulletin*. — 2011. — № 30 (8). — P. 1062–1075.
11. Boniwell I. A question of balance: Time perspective and well-being in British and Russian samples / I. Boniwell, E. Osin, P. A. Linley, G. Ivanchenko // *Journal of Positive Psychology*. — 2010. — № 1. — P. 24–40.
12. Kairys A. Time perspective: its link to personality traits, age and gender: summary of the doctoral dissertation, social sciences, psychology (06S) / A. Kairys. — Vilnius, 2010. — 42 p.
13. Dunkel C. S. Using Three Levels of Personality to Predict Time Perspective / C. S. Dunkel, J. L. Weber // *Curr. Psychol.* — 2010. — № 29. — P. 95–103.
14. Сенік О. Адаптація опитувальника часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (ZTP1) / Оксана Сенік // *Соціальна психологія*. — К., 2012. — № 1–2 (51–52). — С. 153–168.
15. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Расказова. — М.: Смысл, 2006. — 63 с.
16. Шевеленкова Т. Д. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) / Т. Д. Шевеленкова, П. П. Фесенко // *Психологическая диагностика*. — 2005. — № 3. — С. 95–129.
17. Чикер В. А. Психологическая диагностика организации и персонала / В. А. Чикер. — СПб.: Речь, 2006. — С. 62–84.
18. Дудченко З. Ф. Оценка качества жизни / З. Ф. Дудченко // *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп: [Учебн. пособие]* / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. — М.: Психотерапия, 2009. — С. 533–536.
19. Олександров Ю. М. Саморегуляція як чинник психологічного благополуччя студентської молоді: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.01 / Юрій Михайлович Олександров. — Харків, 2010. — 296 с.
20. Хромов А. Б. Пятифакторный опросник личности: [Учебно-методическое пособие] / А. Б. Хромов. — Курган: Изд-во Курганского гос. университета, 2000. — 23 с.

Сеник О. М.

асистент кафедри психології філософського факультета
Львівського національного університету імені Івана Франко

РОЛЬ ВРЕМЕННОЙ ОРИЕНТАЦИИ НА ПОЗИТИВНОЕ ПРОШЛОЕ В РЕАЛИЗАЦИИ КОНСТРУКТИВНЫХ ПОВЕДЕНЧЕСКИХ СТРАТЕГИЙ

Резюме

Статья посвящена исследованию связей временных ориентаций на позитивное и негативное прошлое с разными когнитивно-поведенческими стратегиями. Обнаружено, что позитивная установка на собственное прошлое способствует реализации конструктивных поведенческих стратегий, воплощением которых являются высокие показатели разных аспектов психологического благополучия личности. Самая тесная связь временной ориентации на позитивное прошлое обнаружена с построением позитивных межличностных отношений. Негативные представления о собственном прошлом становятся преградой на пути формирования позитивного жизненного опыта и, как следствие, реализации конструктивного поведения в настоящем.

Ключевые слова: временная ориентация, позитивное прошлое, негативное прошлое, когнитивно-поведенческие стратегии.

Senyk O. M.

Assistant Department of Psychology Faculty of Philosophy
Lviv National Ivan Franko University

TIME ROLE ORIENTATION ON POSITIVE PAST IN OF CONSTRUCTIVE BEHAVIORAL STRATEGIES

Summary

This study investigated the relationship between past positive and past negative time orientations and different cognitive-behavioural strategies. It was found that positive attitude to one's own past enables realization constructive behavioural strategies, which are the embodiment of high levels of the psychological well-being measures. The most significantly past positive time orientation correlates with positive interpersonal relations. The negative view on one's own past impedes obtaining positive life experience, and as a result of that, realization positive behavior in the present.

Key words: time orientation, past positive, past negative, cognitive-behavioural strategies.

УДК 159.62+159.4

Сердюк Н. М.

психолог, член УСП,

асистент кафедри соціальної допомоги, загальної та медичної психології

Одеського національного медичного університету

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АСЕРТИВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

В статті розглядаються психологічні особливості асертивної особистості, вплив асертивної поведінки на всі сфери життя людини.

Ключові слова: асертивність, асертивна поведінка, соціальна впевненість, ініціатива в соціальних контактах, почуття впевненості в собі.

Постановка проблеми

Сучасний світ висуває перед нами безліч вимог, так чи інакше людина кожен день вирішує великі і не дуже проблеми, завдання, намагаючись при цьому встигнути все більше і більше. Такий ритм життя передбачає постійні, дуже різноманітні соціальні та особисті контакти. І від того, як людина зуміє вибудувати свою поведінку у взаємодії з іншими, багато в чому залежить і успішність її у самих різних, власне кажучи, у всіх сферах життя. Звичайно, більшості хотілося б досягати успіхів, зберігаючи при цьому найбільш комфортні стосунки з оточуючими, причому не тільки з користю для себе, але і для інших.

Саме тому вивчення психологічних особливостей асертивної особистості та вплив асертивної поведінки на всі сфери життя людини є **актуальним** для вивчення і в теоретичному аспекті, і в практичному застосуванні.

Поведінка, яка передбачає повагу до інших і при цьому самоповагу, називається асертивною.

Асертивна поведінка являє собою певну конструктивну «золоту середину» між такими не зовсім конструктивними видами поведінки у міжособистісному спілкуванні як пасивність та агресивність. Асертивна поведінка передбачає впевненість в собі, відповідальність за свої почуття, вчинки. Асертивність означає уміння постояти за себе в міжособистісних стосунках, захищаючи свої права і поважаючи права інших. Відмінність між асертивною, пасивною і агресивною поведінкою полягає не у відчуттях, що стоять за реакцією людини, а в способі реагування на події. Так пасивна реакція виражає послання: «Я не важливий, а ви важливі», а агресивна реакція виражає послання: «Я важливий, а ви — ніщо», асертивна відповідь виражає послання: «Я важливий, ви важливі, ми обидва важливі».

На превеликий жаль, зріла асертивна поведінка притаманна небагатьом дорослим сучасним людям. Ми можемо спостерігати частіше пасивну або ж агресивну поведінку. Ці типи поведінки не дозволяють в повному обсязі побудувати такі стосунки, які б задовольнили всіх учасників взаємодії.

Саме тому вивчення особливостей формування асертивної поведінки дуже важливе питання, яке актуальне на сучасному етапі і з точки зору теоретичного дослідження, і з точки зору практичного застосування. Створенню «моделі» успішної людини присвячені тренінги С. Бішопа, Є. Мелібруди, В. Капоні, Т. Новака, М. Мольца, Г. Сміта, М. Джеймса, П. Чісхольм, Г. Лінденфілдта інших.

Термін «асертивність» походить від англійського «assert» — наполягати на своєму, відстоювати свої права.

В російськомовне оточення цей термін прийшов в 90-ті роки, коли була опублікована книга чеських авторів В. Капоні і Т. Новака «Як зробити все по-своєму» (в оригіналі «Асертивність — в життя») [5].

За визначенням Ренні Фрічі, асертивна людина — це та, яка відповідає за власну поведінку, демонструє повагу до інших і самоповагу, позитивна, слухає, розуміє і намагається досягнути робочого компромісу. Концепція асертивності оформилась в 50-х — на початку 60-х років ХХ віку в працях американського психолога А. Солтера і ввібрала в себе ключові положення гуманістичної психології (зокрема, протиставлення самореалізації бездушному маніпулюванню людьми), а також трансактного аналізу. В теорії А. Солтера асертивна поведінка розглядається як оптимальний, самий конструктивний спосіб міжособистісної взаємодії на протигагу двом найпоширенішим деструктивним способам — маніпуляції та агресії [6].

Проведений аналіз теоретичних положень описання асертивності зарубіжними та вітчизняними дослідниками дозволяє нам сформулювати наступні концепції розгляду асертивності.

За однією з концепцій, асертивність полягає в спонтанності поведінки. Людина легко, не регламентуючи, висловлює свої почуття і бажання. На думку авторів концепції, прояв спонтанності звільняє людину від хибних авторитетів, ритуалів, умовностей та надає можливість бути самою собою. На жаль, в цій концепції не може не насторожувати декларація індивідуалізму, який, будучи сприйнятий буквально, ризикує привести до сумних наслідків: людина може зовсім перестати враховувати прийняті в соціумі норми, поводити себе, виходячи лише з власних уявлень (В. Капоні, Т. Новак) [5].

Дослідники, які розглядають асертивність як наполегливість, абсолютують значення наполегливості в досягненні своїх цілей. Ця концепція виникла як альтернатива агресивній та пасивній поведінці, моделі яких властиві багатьом людям з порушеною самооцінкою (А. А. Лазурас, А. Вайнер, В. Висоцький) [3; 8].

Третя концепція розглядає асертивність як адекватність. В цьому контексті асертивність передбачає, що людина в процесі взаємодії з колегами та керівництвом, насамперед, діє відповідно до обставин. В залежності від ситуації, яка виникла, вона реагує на ті чи інші проблеми гнучко, коригуючи свою поведінку у відповідності до рамок, прийнятих в соціумі. Асертивне вміння, відповідно до цієї теорії, серед інших передбачає вміння поводити себе конструктивно, не приносячи своєю поведінкою неприємностей іншим, вміння тактовно та ввічливо наполягати на своєму, вміння

приймати та надавати зворотній зв'язок, і, разом з тим, вміння діяти переконливо в контексті досягнення поставлених цілей (А. Солтер, М. Розенберг, Ренні Фрічі) [3,7].

Асертивна поведінка та асертивність подеколи розглядаються як синоніми. Правильніше було б розрізняти ці поняття. Під асертивністю варто розуміти властивість особистості, її схильність поводити себе при досягненні своїх цілей асертивно. Асертивна ж поведінка — це реалізація даної властивості в конкретній поведінці людини.

Склалась традиція описувати асертивну поведінку через набір певних правил (прав), яких дотримується людина [5].

1. Ви маєте право судити про власну поведінку, думки, емоції та брати відповідальність за їх наслідки для себе.

2. Ви маєте право не виправдовуватися і не вибачатися за свою поведінку.

3. Ви маєте право вирішувати, чи берете ви на себе відповідальність за чужі проблеми (чи є вам діло до чужих проблем).

4. Ви маєте право передумати, змінити свою думку.

5. Ви маєте право робити помилки і відповідати за них.

6. Ви маєте право не залежати від того, як до вас ставляться інші.

7. Ви маєте право сказати: «Я не знаю».

8. Ви маєте право бути нелогічними в прийнятті рішень.

9. Ви маєте право сказати: «Мені наплювати», «Мене не цікавить», «Мене не хвилює».

Але існує цілий ряд маніпулятивних пересторог, які блокують використання асертивних прав.

1. Ви маєте право судити про власну поведінку, думки, емоції та брати відповідальність за їх наслідки для себе.

Маніпуляція. Я не повинен безцеремонно і незалежно від інших оцінювати свою поведінку. Насправді оцінювати мене та мою поведінку повинен хтось більш мудрий та компетентний.

2. Ви маєте право не виправдовуватися і не вибачатися за свою поведінку.

Маніпуляція. Я відповідаю за свою поведінку перед іншими людьми, бажано, щоб я пояснював їм все, що я роблю, вибачався перед ними за свої вчинки.

3. Ви маєте право вирішувати, чи берете ви на себе відповідальність за чужі проблеми (чи є вам діло до чужих проблем).

Маніпуляція. У мене багато зобов'язань перед деякими установами, людьми і т. д. Бажано пожертвувати своєю гідністю і пристосуватися.

4. Ви маєте право передумати, змінити свою думку.

Маніпуляція. У випадку, якщо я вже висловив якусь точку зору, не потрібно її ніколи змінювати. Я мав би вибачитися або признати, що помилявся. Це означало б, що я некомпетентний і не можу вирішувати.

5. Ви маєте право робити помилки і відповідати за них.

Маніпуляція. Я не маю права помилятися, а якщо я зроблю якусь помилку, я повинен почуватися винним. Бажано, щоб мене і мої рішення контролювали.

6. Ви маєте право не залежати від того, як до вас ставляться інші.

Маніпуляція. Бажано, щоб люди до мене добре ставились, любили, я потребую цього.

7. Ви маєте право сказати: «Я не знаю».

Маніпуляція. Бажано, щоб я зміг відповісти на будь-яке питання.

8. Ви маєте право бути нелогічними в прийнятті рішень.

Маніпуляція. Бажано, щоб я дотримувався логіки, розуму, раціональності та обґрунтовував все, що я здійснюю. Розумно лише те, що логічно.

9. Ви маєте право сказати: «Мені наплювати», «Мене не цікавить», «Мене не хвилює».

Маніпуляція. Я маю старатися уважно та емоційно ставитися до всього, що мене оточує, що трапляється в світі. Мабуть, мені це не вдасться, але я буду старатися з усіх сил, інакше я бездушний і байдужий.

Отже, асертивна поведінка — спосіб дії, при якій людина активно і послідовно відстоює свої інтереси, відкрито заявляє про свої цілі та наміри, поважаючи при цьому інтереси оточуючих. Дуже важлива при цьому позиція прийняття на себе відповідальності за власну поведінку. За своєю суттю асертивність — це філософія особистої відповідальності. Тобто, мова йде про те, що ми відповідаємо за свою особисту поведінку і не маємо права звинувачувати інших людей за нашу реакцію на їх поведінку.

Основною складовою асертивності є повага до інших людей та самоповага. Асертивна поведінка передбачає розвиток впевненої та позитивної установки.

Якщо асертивність входить в структуру рис особистості, то вона (особистість) володіє набором певних асертивних вмінь, а саме:

- може швидко розібратися в негативній ситуації;
- проаналізувати її;
- виробити власну позицію стосовно неї і всіх учасників — чому виникла, хто почав, які внутрішні та зовнішні причини її виникнення, які можуть бути наслідки, що можна в цій ситуації зробити;
- не порушувати чужі психологічні кордони — не нападати, не принижувати, не сварити;
- вміти захистити власні психологічні кордони — зберігати спокій та рівновагу, не сприймати образ на свій рахунок, не ображатися, не пускати чужу злість глибоко в душу [8].

Очевидно, що асертивність — складна, багатокомпонентна якість особистості.

Її розвиток тісно пов'язаний з різними вміннями й навичками, наприклад, з такими, як:

- впевненість у собі;
- увага до оточуючих, їхніх інтересів;
- здатність до емпатії;
- вміння взяти на себе відповідальність за позитивні й негативні події у своєму житті;
- усвідомлення своїх сильних і слабких сторін, переваг і недоліків характеру.

Здатність жити і діяти асертивно умовно можна розщепити на три напрямки:

– необхідно володіти достатнім емоційним самоаналізом, щоб бути здатним визначити свої почуття до того, як їх виразити;

– вміти контролювати свої імпульси, щоб проявляти незадоволення і навіть гнів (якщо потребується деякий ступінь гніву) без того, щоб дозволити собі впасти в гнів, і висловити свої бажання доцільним способом, з доцільною силою;

– необхідно вміти відстоювати власні права, справи і глибокі переконання, і в той же час з повагою ставитися до чужої точки зору, бути чуйними до прав та переконань інших.

Безумовно, асертивна поведінка неможлива без того, щоб людина відчувала впевненість в собі, вміла адекватно оцінювати себе на основі самоповаги. Недаремно ж відомий крилатий біблейський вислів закликає нас насамперед возлюбити себе і лише потім ми зможемо возлюбити ближнього свого. Чим не основа асертивної поведінки, що ґрунтується на самоповазі та повазі до оточуючих.

Людина, яка зневажає себе, схильна діяти інакше, ніж та, яка пишається собою. Ідеї самовираження і визнання особистості первинною реальністю і вищою духовною цінністю знаходимо в філософських працях Н. А. Бердяєва, І. Канта, В. Лейбніца, Б. Спінози. Психологічні механізми впевненості в собі допомагає зрозуміти системно-динамічна теорія Р. Х. Шакурова [18].

Перелік А. Солтера включає найважливіші характеристики впевненої поведінки:

1. Емоційність мови (feelingtalk): відкрите, спонтанне і справжнє вираження в мові своїх почуттів.

2. Експресивність мови (facialtalk): ясний прояв почуттів в невербальній площині і відповідність між словами та невербальною поведінкою.

3. Протистояти і атакувати (contradictandattack): як пряме і чесне вираження власної думки, без огляду на оточуючих.

4. Використання займенника «Я» (deliberateuseoftheword «I»): як вираження того факту, що за людина стоїть за словами, відсутність спроб сховатися за невизначеними формулюваннями.

5. Сприйняття позитивної оцінки (expressagreement, whenyouarepraised): як відмова від самоприниження і недооцінки своїх якостей та можливостей.

6. Імпровізація як спонтанне вираження почуттів та потреб, повсякденних турбот, відмова передбачливості та планування.

На основі свого досвіду А. А. Лазурус виділив чотири найважливіших проявів поведінки, які об'єднують поняття впевненої, асертивної поведінки:

— здатність сказати «ні»;

— здатність відкрито говорити про почуття і вимоги;

— здатність встановлювати контакти, починати і закінчувати бесіду;

— здатність відкрито виражати позитивні та негативні почуття [1].

Таким чином, на даному етапі під асертивністю розуміють впевненість в собі, готовність приймати самостійно рішення з приводу власного життя і нести всю повноту відповідальності за їх наслідки.

Отже, людям, які поводять себе асертивно, притаманні такі характеристики:

- асертивні люди підкреслюють, що їхні думки і відчуття належать їм;
- асертивні люди не використовують погрози, оцінки або вислови, що не допускають заперечень;

- замість того щоб зосереджувати увагу на сторонніх предметах, асертивні люди використовують описові вирази, які фокусуються на доречніших питаннях;

- асертивні люди дивляться співбесідникам прямо в очі, а не ховають погляд, не дивляться в підлогу, не розгойдуються назад і вперед, не сутуляться і не використовують інші сигнали, які вказують на невпевненість;

- асертивні люди говорять твердо, але з нормальною висотою і силою голосу і в нормальному темпі;

- асертивні люди уникають довгих пауз і інших ознак невпевненості [4; 5].

Бути асертивним означає постійно тримати в полі зору інших людей і їх реакції.

Використання асертивної поведінки може допомогти в наступних напрямках:

- розв'язання будь-яких конфліктних ситуацій як в робочій, так і в побутовій або домашній;

- розібратися в своїх внутрішніх конфліктах;

- навчитися виконувати саму різну, навіть саму неприємну, роботу долати робочий цейтнот без стресів та паніки;

- підвищити свій професіоналізм на роботі;

- вміння встановлювати і підтримувати стосунки з різними людьми;

- розвивати почуття власної гідності.

Саме в цьому ми бачимо **перспективу подальшого вивчення** цієї теми.

Складність використання асертивності пов'язана з тим, що навички такої поведінки потребують серйозної підготовки і практики, оскільки для більшості людей більш звичними є інші стилі спілкування.

Отже, підсумовуючи все вищесказане, можна узагальнити та зробити **висновок**.

Існує три шкали реагування на різні життєві події (в тому числі і на негативні, конфліктні): агресивність — асертивність — пасивність. Причому асертивність знаходиться, умовно кажучи, посередині, як найбільш спокійний стан.

Стикаючись з негативом, людина найчастіше використовує дві основні реакції:

- агресивність — відповідає на приниження — приниженням, на злобу — злобою і так далі, як результат — конфлікт, зіпсовані нерви, погані стосунки, інколи бувають і значно трагічніші наслідки;

- пасивність — коли людина уникає небезпечного конфлікту. Це може виражатися в пасивному мовчанні, бездіяльності, навіть виході із приміщення, де розгорівся конфлікт, і вслякого іншого «втікання» від негатив-

ної ситуації чи негативної людини, яка вас ображає чи провокує. Цей варіант приносить душевне спустошення, незадоволення собою, приниженість, а інколи — значно важчі проблеми.

Але існує і третій варіант реагування на негатив — асертивність. Різні мудреці древності дотримувались саме такої «золотої середини», найбільш правильного варіанта реагування на конфліктні ситуації.

Список літератури

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. — М.: Академический проект, 2001. — 608 с.
2. Бакли Р. Теория и практика тренинга / Р. Бакли, Дж. Кейл. — СПб.: Питер, 2002. — 113 с.
3. Берн Э. Трансактный анализ в группе / Э. Берн. — М.: Лабиринт, 1994. — 176 с.
4. Бишоп С. Тренинг асертивности / С. Бишоп. — СПб.: Питер, 2001. — 208с.
5. Вачков И. В. Основы группового тренинга / И. В. Вачков. — М.: Ось-89, 1999. — 138 с.
6. Емельянов С. Практикум по конфликтологии / С. Емельянов. — СПб., 2004. — 283 с.
7. Загайнов Р. И. Дневник психолога / Р. И. Загайнов. — М.: Физ. и спорт, 1991. — 335 с.
8. Ильин Е. П. Психология воли / Е. П. Ильин. — СПб.: Питер, 2000. — 288 с.
9. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении: Кн. для учителя / В. А. Кан-Калик. — М.: Просвещение, 1987. — 197 с.
10. Каппони В. Как делать все по-своему, или асертивность — в жизнь / В. Каппони, Т. Новак. — СПб.: Питер, 1995. — 186 с.
11. Классификация психодиагностических методик // Психологическая диагностика: Учебн./ [Под ред. М. Акимовой, К. Гуревича]. — СПб., 2005. — С. 55–67.
12. Кривцова С. В., Мухаматулина Е. А. Тренинг: навыки конструктивного взаимодействия с подростками / С. В. Кривцова, Е. А. Мухаматулина. — М.: Генезис, 1997. — 192 с.
13. Лабунская В. А. Социальная психология личности в вопросах и ответах: Учебное пособие / В. А. Лабунская. — М., 1999. — 400 с.
14. Нартова-Бочавер С. Психология личности и межличностных отношений / С. Нартова-Бочавер — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. — 346 с.
15. Перлз Ф. Опыты психологи самопознания (практикум по гештальттерапии) / Ф. Перлз. — М.: Гиль-Эстель, 1993. — 240 с.
16. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учеб. пособие / Д. Я. Райгородский. — Самара: Бахрах-М, 2004. — С. 7–23.
17. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в образовании: Учебное пособие / Е. И. Рогов. — М.: ВЛАДОС, 1996. — 564 с.
18. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика / К. Рудестам. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
19. Самосознание и защитные механизмы личности: [Хрестоматия]. — Самара: Издательский Дом «Бахрах-М», 2000. — 656 с.
20. Словарь психолога-практика / [Сост. Головин С. Ю.]. — Мн.: Харвест, 2001. — 168 с.
21. Стаут С. Управленческий тренинг / С. Стаут. — СПб.: Питер, 2002. — С. 218–222.
22. Черникова О. А. Соперничество, риск, самообладание в спорте / О. А. Черникова. — М.: Физ. и спорт, 1987. — 110 с.
23. Чирков В. И. Межличностные отношения, внутренняя мотивация и саморегуляция / В. И. Чирков // Вопросы психологии. — 1997. — № 3. — С. 102–104.

Сердюк Н. Н.

психолог, член УСП,
ассистент кафедры социальной помощи, общей и медицинской психологии
Одесского национального медицинского университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АССЕРТИВНОЙ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье рассматриваются психологические особенности асертивной личности, влияние асертивного поведения на все сферы жизни человека.

Ключевые слова: асертивность, асертивное поведение, социальная уверенность, инициатива в социальных контактах, чувство уверенности в себе.

Serdyuk N.

psychologist, a member of the USP,
assistant professor of social assistance, general and medical psychology
Odessa National Medical University

PSYCHOLOGICAL FEATURES ASSERTTYVE PERSONALITY

Summary

The article deals with the psychological characteristics of an assertive person, and with the influence of an assertive behavior on all spheres of human life.

Key words: Assertiveness, assertive behavior, social confidence, initiative in social contacts, self-confidence.

УДК 159.9

Сологуб Д. С.

аспірант

кафедри загальної психології й психології розвитку особистості

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ОСОБЛИВОСТІ СТИЛІВ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ ТА ЕМОЦІЙНИХ ХАРАКТЕРИСТИК У МАТЕРІВ З РІЗНИМ РІВНЕМ СОЦІАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ

У статті висвітлено психологічні особливості стилів виховання у матерів з різним рівнем соціального благополуччя, показані основні механізми формування ставлення до дитини, розглянуто вплив соціального чинника на вибір стилю виховання.

Ключові слова: стиль виховання, соціальне благополуччя, психологічні особливості матері, прийняття, відкидання, симбіоз, інфантилізм, гіперпротекція.

На думку Л. Д. Столяренко, С. І. Самигіна, «сім'я — це соціально-педагогічна група людей, призначена для оптимального задоволення потреб у самозбереженні (продовженні роду) і самостверженні (самоповазі) кожного її члена» [8].

На думку дослідників, що займаються проблемами сім'ї (І. М. Балінський, А. І. Захаров, І. А. Сихорський та інші), сім'я може виступати в якості позитивного чи негативного фактора у вихованні дитини [5].

Л. Д. Столяренко, С. І. Самигіна вважають, що виховання — складна система. На нього впливають спадковість і біологічне (природне) здоров'я дітей і батьків, матеріально-економічна забезпеченість, соціальний стан, уклад життя, кількість членів сім'ї, відношення до дитини. Усе це органічно переплітається й у кожному конкретному випадку виявляється по-різному. Головна умова сімейного виховання — це любов. Але тут важливо зрозуміти, що потрібно не тільки любити дитину, але і керуватися любов'ю у всіх своїх повсякденних турботах за неї, необхідно, щоб дитина почувала, була упевнена, що її люблять [8].

На думку А. Я. Варга, В. В. Століна, батьківські відносини — це система різноманітних почуттів до дитини, поведінкових стереотипів, які використовуються у спілкуванні з нею, особливостей сприйняття і розуміння характеру й особистості дитини, її вчинків [3].

Для розвитку позитивних дитячо-батьківських стосунків дорослі повинні мати певний рівень знань з проблеми виховання і взаємин з дитиною (Є. О. Смирнова, М. В. Бикова) [8].

Основою сімейного мікроклімату, на думку дослідників А. С. Макаренка, А. В. Петровського, А. И. Захарова, А. Б. Добрович, є міжособистісні відносини, що і визначають його клімат. Саме по відношенню батьків до

своєї дитини, як вважає Є. М Волкова, можна припустити, якою вона стане в майбутньому [9].

Проблемою впливу батьківського відношення до дитини займалися такі дослідники, як А. В. Петровський, А. И. Захаров, И. М. Балинський, В. Н. Мясищев, Р. А. Зачеписцький [6].

С. Соловейчик вважає, що відносини батьків до дитини відрізняються високою психологічною напруженістю і різноманітністю у своїх проявах. Найбільш частими, на його думку, типами відносин є: уважні, боязкі, марнолюбні, сердиті, дратівливі, пристосовувальні, товариські, сенсаційні, наполегливі, постійні, упевнені, підбадьорюючі [8].

А. С. Макаренко звертає увагу на такі відносини в родині, як співіснування, конфронтація, співдружність [8].

У своїх дослідженнях С. В. Ковальов виділяє наступні типи сімейних відносин: антагонізм, конкуренція, змагання, паритет, співробітництво. Є. М. Волкова розглядає лише типи благополучних сімей. А. В. Петровський виділяє диктат, опіку, паритет і співробітництво [4].

Аналіз літератури показує, що, незважаючи на розмаїтість понять, що описують батьківські відносини, практично у всіх підходах можна помітити, що батьківське відношення по своїй природі суперечливе. Є. О. Смирнова та М. В. Бикова виділяють два протилежних моменти в батьківських відносинах: безумовний (містить такі компоненти, як прийняття, любов, співпереживання і т. д.) та умовний (об'єктивна оцінка, контроль, спрямованість на виховання визначених якостей).

Дослідження А. Н. Леонтьєва, А. Р. Лурія, Д. Б. Ельконіна та інших показали, що психічний розвиток дитини визначається її емоційним контактом і особливостями співробітництва з батьками [1].

Виходячи із вищезазначених висновків вітчизняних та зарубіжних вчених, звернемося до поняття того, що таке соціально неблагополучна сім'я. У дисертаційному дослідженні Канкіна В. Г. (Краснодар, 2005) визначено, що неблагополучна сім'я — це не просто словосполучення, що характеризує приватну ситуацію в окремій родині. Це часто неповні, маргіналізовані в соціальному і майновому відношенні родинні пари. Найчастіше вони педагогічно безпорадні і в цілому не мають належної культури людських відносин, до того ж у багатьох випадках обтяжені алкоголізмом і наркоманією, звиклі до насильства в різних формах. Очевидно, що в сучасному суспільстві неблагополучна сім'я — це типове, дуже широко поширене явище, що наочно характеризує стан суспільства. Іншими словами, сімейне неблагополуччя — соціально типове для сучасності явище, що відображає найбільш загальні соціодинамічні тенденції [7].

Будучи одним з базових інститутів суспільства, родина виконує функції його первинної структури, вирішуючи завдання соціокультурного відтворення основних соціальних цінностей на рівні індивідуальної соціалізації. Деформована, неблагополучна сім'я продовжує вирішувати ці завдання, але вона вирішує їх дисфункціонально, в результаті чого порушується нормальний процес відтворення суспільства. Неблагополучна сім'я може відтворювати по своїх каналах лише неблагополуччя, створювати дефор-

мовані, спотворені міжособистісні відносини. Моделі таких відносин і поведінки, багаторазово спостережувані індивідами в дитинстві батьківської сім'ї, сприймаються як норма, як щось єдино можливе, і згодом переносяться вже простір власної родини, стаючи надбанням наступних поколінь. Це, в свою чергу, сприяє розвитку алкоголізму, наркоманії та інших девіантних за своєю природою способів догляду від нерозв'язних проблем реального світу в уявний світ, ілюзорний. З іншого боку, наростання фрустрації, апатії, розчарування в житті, озлобленості веде до зростання агресивності в родині, дратівливості і як наслідок — до спалахів насильства по відношенню до своїх близьких [7].

Значне місце серед причин поширення сімейного неблагополуччя як сталого паттерна відносин займає криза соціальних цінностей, неминуче є наслідком «соціальної травми». Дискредитація і переосмислення старих цінностей, асоційованих із старшим поколінням, не сприяє зміцненню взаємної поваги сім'ї, а часто і веде до поляризації думок, прихованих і явних конфліктів, послаблює і так слабкі сімейні узи. Зростання індивідуально-споживацьких орієнтацій, хоча і стимулює заповзятливість і ініціативу, тягне за собою атомізацію суспільства і сім'ї, втрату цінностей загальнолюдського характеру, падіння престижу соціальних ролей матері і батька. Картину доповнюють практична відсутність стратегії сімейної політики з боку державних органів, непродуманість заходів соціальної допомоги неблагополучним сім'ям.

А. Е. Радимор у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що основними психологічними характеристиками неблагополучної родини є: неготовність батьків виконувати свої функції, невміння будувати взаємини з неповнолітніми різних віків, відсутність педагогічних знань та навичок, труднощі організації вільного часу підлітків, відсутність взаєморозуміння між батьками [7].

Наше емпіричне дослідження було направлене на вияв особливостей материнського стиля виховання в залежності від соціального стану родини. До групи А ввійшли матері із родин, що мають статус соціально благополучних, до групи Б — матері із родин, що стоять на обліку у службі сім'ї, молоді та спорту, як соціально неблагополучні.

У таблиці 1 представлені результати діагностики батьківського ставлення А. Я. Варга та В. В. Століна у групі А і групі Б.

Емпіричне дослідження учасників групи А, до якої ввійшли матері, що мають відносно здорових дітей та мають соціальний статус благополучних родин дозволила сформулювати ряд важливих висновків. Так, у групі А рівень відторгнення дитини матір'ю низький ($m=5,13$ бала), що свідчить про прийняття дитини такою, яка вона є, повагу до її почуттів і думок. Відповідно до цього низькі показники авторитарної гіперсоціалізації ($m=4,13$ бала), тобто матері не вживають заходів жорсткого контролю за поведінкою дитини, довіряють її вчинкам та поглядам, проте піклуються необхідним чином про її благополуччя. Такі матері мають певні соціальні очікування відносно власних дітей, рівень за шкалою соціальної бажаності виходить за верхню межу середнього рівня ($m=7,25$ бала). Наразі майже

відсутній симбіоз та інфантилізм у відносинах із дітьми. Такі показники за методикою дослідження стилів виховання вказують на емоційне благополуччя у відносинах між матір'ю та дитиною, що є запорукою психологічного здоров'я останньої.

Таблиця 1

Результати діагностики батьківського ставлення А. Я. Варга та В. В. Століна у групі А та групі Б

Стилі виховання	<i>М</i> група А	<i>М</i> група Б	<i>t</i> -критерій	Df — число мір свободи	P — рівень значущості
Відторгнення	5,13	11,00	6,11	117	0,01
Соціальна бажаність	7,25	6,76	-1,37	117	0,01
Симбіоз	1,98	2,87	1,88	117	0,01
Авторитарна гіперсоціалізація	4,13	3,45	-1,56	117	0,01
Інфантилізм	1,67	2,97	1,89	117	0,01

Примітка: жирним шрифтом виділено значення *t*-критерію, що вказує на наявність статистично достовірних розбіжностей.

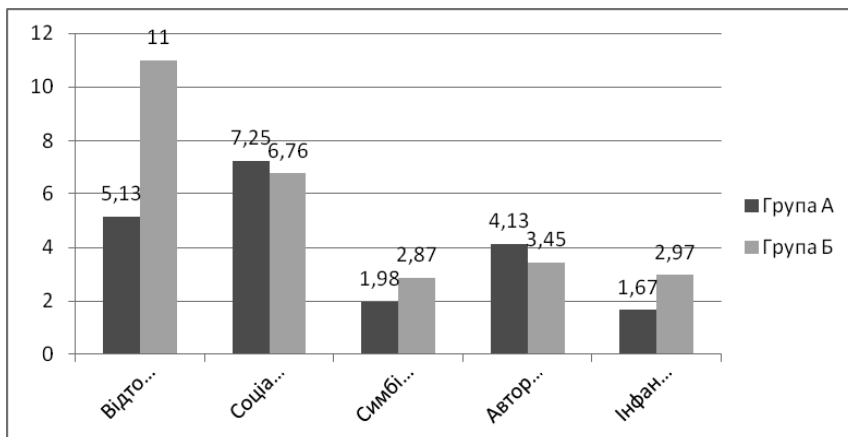

Рисунок 1. Результати діагностики батьківського ставлення А. Я. Варга та В. В. Століна у групі А та групі Б

Емпіричне дослідження групи Б, до якої ввійшли матері, що мають відносно здорових дітей, проте низький рівень соціального благополуччя, самі мають алкогольну залежність, або хтось із членів родини хворіє на це, показали домінування стилів виховання, що можуть призводити до психологічного неблагополуччя дітей. Високий показник відторгнення дитини ($m=11$ балів), що свідчить про суперечливе ставлення до особистості дитини, ситуативне розуміння її базових емоційних потреб, виховання «залежно від настрою», коли не дитина є головною цінністю, а її поведінка визначає цінність її для матері. Разом з тим соціальні очікування щодо власних дітей нижчі у порівнянні із матерями групи А. Також показник симбіозу вказує на те, що матері схильні до емоційної залежності від об'єкту любові.

Аналіз стилів батьківського виховання дає можливість зробити висновок про те, що для матерів групи Б характерне прийняття своєї дитини, проте воно залежить від зовнішньої ситуації, а значить не є внутрішньо осмисленим, пережитим свідомо. Також важливою характеристикою є соціальна бажаність у вихованні.

Зробивши аналіз результатів методики, можна дійти певних висновків:

– Матері групи А характеризуються прийняттям своєї дитини, здоровою та адекватною оцінкою її можливостей та потенціалу, трохи завищеним соціальним очікуванням щодо її реалізації у суспільстві та відносно здоровими психологічними кордонами у відносинах

– Матері групи Б характеризуються вибірковою формою прийняття дитини, мають нижчий рівень соціальної бажаності та адекватну оцінку можливостей дитини.

Аби зрозуміти психологічні характеристики матерів означених груп, ми використали восьмикольоровий тест Люшера. Його інтерпретація дала можливість для розуміння психологічних особливостей матерів із різним рівнем соціального благополуччя.

Якісні характеристики матерів групи А наступні: 44 % жінок прагнуть зайняти комфортне місце у житті, мають такі якості, як творчість та політ фантазії і намагаються знайти для них сферу реалізації. Вони також мають ресурси для отримання емоційного та сексуального задоволення. 26 % досліджуваних жінок відчують стрес у випадку, коли свобода дій обмежується. Звикли до вільного волевиявлення, вважають важливим приймати рішення самостійно. 11 % усіх досліджуваних сприймають невдачі в житті як стимул для подальшого зростання, не зупиняються перед перешкодами та прагнуть зайняти в житті лідируючу позицію, що найчастіше вдається.

Якісні характеристики матерів групи Б за тестом Люшера наступні: 37 % досліджуваних жінок проявляє активність у дослідженні навколишнього світу, у досягненні мети — наполегливість, вважає, що щастя результат власного вибору, відчують себе хазяїном власної долі. 16 % прагне самореалізації у роботі і сім'ї, невдачі на шляху сприймають близько до серця, мають можливість отримувати задоволення від сексуального життя. 12 % матерів, щоб відчувати себе впевнено, потребують постійної підтримки з боку оточуючих, люблять демонструвати себе, важко переживають дефіцит уваги до своєї особи. 8 % прагнуть до емоційної стабільності, потребують комфорту і спокою для задоволення своїх внутрішніх потреб.

Порівнюючи результати дослідження груп матерів А і Б за тестом Люшера, ми можемо структурно виділити три головних лінії відмінностей:

1. Домінування на перших чотирьох місцях основних кольорів — червоного, жовтого, зеленого, синього представлене у групах А і Б домінантно. Виведення на основні місця додаткових кольорів — коричневого, фіолетового, сірого представлено дуже низьким відсотком матерів цих груп.

2. Соціальна направленість емоційних характеристик у групі А та Б, що пов'язана із досягненням соціальних цілей, позиціонуванням себе серед оточуючих, знаходженням можливостей самореалізації.

3. У групах А зафіксований ресурс для отримання емоційного задоволення від життя та можливості отримувати емоційне задоволення. У групі Б наявний стан хронічного стресу, пов'язаний із порушенням нормального функціонування емоційної та соціальної сфери.

Список літератури

1. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи: записки детского психиатра / М. И. Буянов. — М.: Просвещение, 1988.
2. Валлон А. Психическое развитие ребенка / А. Валлон. — М.: 1968.
3. Варга А. Я. Структура и типы родительского отношения: дис. ... канд. психол. наук / А. Я. Варга. — М., 1986.
4. Винникотт Д. В. Семья и развитие личности. Мать и дитя / Д. В. Винникотт. — М., 2004.
5. Захаров А. И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка / А. И. Захаров. — М.: Просвещение, 1993.
6. Зачепицкий Р. А. Роль неправильного воспитания в происхождении неврозов / Р. А. Зачепицкий, Е. К. Яковлева. — М.: Наука, 1960.
7. Канкин В. Г. Неблагополучная семья в социальном контексте современной России / В. Г. Канкин. — Краснодар, 2005.
8. Психология детско-родительских отношений [Текст] : монография / И. М. Марковская ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Федер. агентство по образованию, Юж.-Урал. гос. ун-т, Фак. психологии. — Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2007.
9. Филлипова Р. Р. Психология материнства. Учебное пособие / Р. Р. Филлипова. — М.: Изд-во Института психотерапии, 2002.

Д. С. Сологуб

аспирант

кафедры общей психологии и психологии развития личности

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ОСОБЕННОСТИ СТИЛЕЙ РОДИТЕЛЬСКОГО ВОСПИТАНИЯ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК У МАТЕРЕЙ С РАЗЛИЧНЫМ УРОВНЕМ СОЦИАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ

Резюме

В статье отражены психологические особенности стилей воспитания у матерей с разным уровнем социального благополучия, показаны основные механизмы формирования отношения к ребенку, рассмотрено влияние социального фактора на выбор стиля воспитания.

Ключевые слова: стиль воспитания, социальное благополучие, психологические особенности матери, прятие, отвержение, симбиоз, инфантилизм, гиперпротекция.

Solohub D. S.

postgraduate

Odessa National University named after II Mechnikov

Department of Psychology and Psychology of Personality

**FEATURES OF THE STYLE OF PARENTING AND EMOTIONAL
CHARACTERISTICS OF THE MOTHERS WITH DIFFERENT LEVELS
OF SOCIAL WELL-BEING**

Summary

The article covers the psychological characteristics of parenting styles among mothers with different levels of social well-being, shows the basic mechanisms of formation of the attitude to a child, the influence of social factors on the choice of parenting style.

Key words: style education, social welfare, the psychological characteristics of the mother, acceptance, rejection, symbiosis, infantilism, overprotection.

УДК 159.922:159

Сокиржинская О. О.

аспирант

кафедры общей психологии и психологии развития личности
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПСИХОЛОГИИ ВРЕМЕНИ И ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ВРЕМЕНИ У СПОРТСМЕНОВ

Изучались модели временного механизма индивида, а также особенности восприятия времени у спортсменов. Установлено, что большинство моделей временного механизма индивида не дают полного описания процесса переживания времени, а также обработки временной информации. У спортсменов, независимо от вида специализации, зрительные нагрузки влияют на систему восприятия отрезков времени в сторону увеличения недооценки времени, отмеривание и оценка времени зависит от вида деятельности спортсмена.

Ключевые слова: модель временного механизма индивида, восприятие времени, индивидуальная единица времени.

В современной психологической литературе представлено немало научных работ в области психологии времени. В данной сфере исследования известны работы таких ученых как, Р. Блок, Г.-Г. Гайслер, Дж. Гиббон, Е. И. Головаха, Д. Закая, З. А. Киреева, Г. В. Коробейников, А. А. Кролик, Л. Ю. Кублицкене, В. А. Москвин, Л. Г. Панов, Е. Пеппель, А. В. Полуниин, В. В. Попович, В. В. Рыбалко, Т. М. Титаренко, Е. Томас, Б. И. Цуканов, Х. Эйслер и др. Однако, по мнению А. В. Полунина, несмотря на большое количество методологических подходов к изучению времени, перечень моделей временных механизмов значительно меньше.

Так, в психофизической модели временного механизма индивида, по мнению Х. Эйслера, в исследованиях не может учитываться влияние когнитивных процессов по обработке информации, поскольку в большинстве случаев исследователи работают с различными временными интервалами, сравнивая результаты, полученные с помощью разных психофизических процедур. Ученый считает, что темп отсчета биологических часов индивида не связан линейно с темпом физических часов, они не являются пропорциональными. Однако, несмотря на недостатки психофизического подхода, следует помнить о том, что именно многочисленные данные психофизических исследований стали обоснованием для дальнейшего развития исследований времени в психологии [6].

Е. Пеппель рассматривает иерархическую модель переживания времени, которая предполагает постижение времени человеком. Основными базовыми феноменами являются: переживание одновременности — неодновременности, переживание последовательности или временной порядок, переживание настоящего или момент «здесь» и «сейчас», а также пережи-

вание длительности. Такая иерархия демонстрирует тем самым переживание времени индивидом от простых временных отношений к переживанию длительности. А. В. Полунин считает, что данная иерархическая модель не объясняет возникновения переживания течения времени, формирования представления о линейном времени, а также не дает возможности исследовать закономерности функционирования временного механизма, как, например, скалярная теория обработки временной информации (цит. по: [6]). Данная модель предполагает: достижение определенного уровня точности в использовании времени (внутреннее отображение физического временного интервала в среднем должно достигать определенного уровня точности), а также соблюдение закона Вебера (стандартное отклонение должно возрастать линейно относительно возрастания длительности стимульного интервала) (цит. по: [6]). В рамках данной теории Дж. Гиббон и его коллеги рассматривают три уровня обработки информации: счетчик времени и связанные с ним процессы, процессы запоминания, а также процессы принятия решения. По мнению Р. Блока и Д. Закая, скалярная модель обработки информации не учитывает влияния когнитивных факторов (внимания, когнитивной обработки поставленного задания).

В свою очередь, в модели Е. Томаса рассматривается вопрос обработки временной информации с учетом фактора внимания, согласно которой учитывается степень направленности внимания на обработку временной информации. Однако, несмотря на наличие математического описания и четкой экспериментальной проверки распределения внимания на обработку временной информации, данная модель не учитывает возможное влияние физиологических факторов.

В современной психологической науке известна модель «клапана внимания» Р. Блока и Д. Закая, которая предполагает развитие модели скалярного определения времени, как вариант теории скалярного ожидания, относящийся к обработке информации, изначально предложенной для объяснения процессов временного поведения животных. Типичная модель скалярного определения времени содержит: регулятор скорости, издающий сигналы с постоянной скоростью, переключатель, аккумулятор (или счетчик), а также процесс принятия решения. К данному составу авторы добавляют дополнительный компонент — клапан внимания, который предполагает объяснить влияние распределения ресурсов внимания человека на проспективное определение времени. По мнению S. W. Brown и J. T. Coull с соавторами, преимуществом данной модели является наличие способности обеспечить логически последовательное объяснение большинства явлений, характеризующих оценку проспективной длительности. Однако J. T. Coull с соавторами считает, что данная модель, несмотря на эмпирическое подтверждение проведенных экспериментов, нуждается в дальнейшей проверке на достоверность [6].

Не менее известной является модель, предложенная украинским ученым Б. И. Цукановым, которая основывается на собственной единице времени в психике индивида («τ-тип»). Так, диапазон непосредственно переживаемой длительности для определения индивидуальных различий составляет от

0,7 до 1,1 с. Проанализировав отношение индивидов ко времени, их типологические свойства и свойства нервной системы, Б. И. Цуканов получил две классификации индивидуальных различий: дифференциация индивидов на «спешащих» ($0,7 < \tau < 1,0$), «точных» ($\tau = 1,0$ с) и «медлительных» ($\tau > 1,0$ с), а также на «холероидов», «сангвиноидов», «равновесных», «меланхолоидов», «флегматоидов». В первой классификации телесная организация индивидов основана на механизме «биологических часов», отражает субъективную скорость течения времени. Так, для «спешащих» субъектов свойственно чувство дефицита времени, устремленность в будущее, для «точных» характерно чувство стоящего времени, удовлетворенности настоящим, «медлительным» свойственно чувство переизбытка времени и обращенность в прошлое. Во второй классификации каждая выделенная типологическая группа характеризуется определенным соотношением типологических свойств (экстра — интраверсия, эмоциональная стабильность — тревожность, пластичность — ригидность). Фактором, определяющим отношение индивида к определенной типологической группе, является собственная единица времени индивида — « τ -тип» (« τ -тип»), с установленными Б. И. Цукановым пределами $0,7 < \tau < 1,1$ с [9]. Как заметил В. В. Рыбалко, одним из наиболее важных последствий открытия Б. И. Цукановым « τ -типа», как единицы переживания индивидом собственного времени, стало теоретическое и экспериментальное обоснование количественного показателя типа темперамента, что обеспечило экспериментальную психологию объективным методом измерения темперамента, его точной диагностикой (цит. по: [7]).

В свою очередь, А. В. Полуниин предлагает модель бициркулярного мультиосциляторного временного механизма индивида, которая включает в себя следующие уровни обработки информации: уровень неблагоустроенной во времени информации, уровень маркирования элементов из множества информации, а также уровень переживания времени как линеаризованного сингулярного потока. По мнению автора, значительными отличиями данной модели являются: концептуализация создания временной информации, введение идеи маркирования за счет бициркулярного механизма, объяснение линеаризации потока информации монофокальностью внимания. Переживание потока времени конституируется потоком информации, которая подается на обработку, как от сенсорного канала, так и за счет активизации предыдущего опыта долговременной памяти (цит. по: [6]).

З. А. Киреева исследует вопрос взаимосвязи отражения времени в психике, и предлагает модель развития сознания, детерминированного временем в онтогенезе [3]. По мнению А. В. Полунина, предложенная им модель открывает иной ракурс в тезисе З. А. Киреевой, изложенном выше. Так, постижение времени в детстве, разные уровни точности в обработке временной информации отображают разную способность когнитивной системы к самоотображению и к обучению по актам собственного самоотображения. Точность такого самоотображения системы с точки зрения модели бициркулярного мультиосциляторного временного механизма индивида

проявляється в простих параметрах (точність воспроизведення часових інтервалів і коефіцієнт варіативності при воспроизведенні ряду часових інтервалів) (цит. по: [6]).

Исследуя особенности функционирования временного механизма индивида, в современных психологических исследованиях рассматривают вопрос о роли долговременной памяти, а также ее связи с исполнительным компонентом временного механизма при воспроизведении временных интервалов (Р. Блок, Д. Закая, Дж. Гиббон, Р. Чарч, В. Мека, А. В. Полунин и др.). Также изучается вопрос о зависимости порога чувствительности компаратора временного механизма индивида от порядка демонстрации стимульных интервалов (Дж. Гиббон, Р. М. Чарч, Е. Пеппель, Е. Томас, Р. Блок, Д. Закая, Дж. Веарден, Б. И. Цуканов, С. Мозель, А. В. Полунин и др.). Вопрос об изучении особенностей функционирования временного механизма индивида в условиях переключения с одной задачи на другую отражен в работах таких современных исследователей, как С. Мозель, Р. Роджерс, М. Г. Сон, Дж. А. Андерсон, Н. Мейран и др.

Не менее интересным является вопрос изучения особенностей функционирования временного механизма индивида в условиях спортивной деятельности. Так, по мнению В. М. Мельникова, в восприятии времени при выполнении спортсменами физических упражнений большое значение имеют длительность, скорость, последовательность, темп и ритм движений, в котором участвуют различные анализаторные системы. Как известно, наиболее точную дифференцировку промежутков времени дают кинестетические и слуховые ощущения. Все двигательные действия характеризуются выраженной растянутостью, дробностью, что определяет быстроту, последовательность, темп и ритм движений. В свою очередь, отражением сложных форм временных отношений движений спортсмена являются восприятия темпа и ритма. В основе восприятия темпа лежит последовательная смена мышечно-двигательных ощущений, так как темп характеризует быстроту, с которой сменяется одно движение другим. От темпа действий во многом зависит интенсивность физических упражнений и их координационная структура. Поэтому овладение оптимальным темпом движений является одной из важнейших задач технической подготовки спортсменов. Особое значение темп имеет в видах спорта циклического характера. В основе восприятия ритма лежит определенное чередование действий, движений, их размеренность. Ритм имеет исключительно важное значение в технической подготовке спортсменов, поскольку позволяет установить правильное чередование движений и их элементов [1].

В своих исследованиях особенностей временных характеристик у занимающихся различными видами спорта Ю. В. Корягина и В. В. Вернер приходят к выводам о том, что наиболее точно оценивают и отмеривают временные интервалы спортсмены тех видов спорта, в которых требуется наиболее совершенная координация и точность выполнения движений (бокс, восточные единоборства, гимнастика, хоккей), способность проявлять свои максимальные возможности в наиболее короткий отрезок времени (тяжелая атлетика, бокс). Субъективное восприятие времени

спортсменами этих видов спорта наиболее близко к астрономическому времени. Менее точно воспринимают временные интервалы спортсмены тех видов спорта, в которых деятельность связана с длительным выполнением упражнения (плавание, лыжные гонки, футбол) [4].

Ю. В. Корягина и В. В. Вернер, изучая длительность индивидуальной единицы времени (рис. 1), определили, что среди спортсменов различных специализаций наиболее короткая индивидуальная единица времени отмечена у лыжников ($0,76 \pm 0,02$ с), затем в порядке ее возрастания следуют: велосипедисты и конькобежцы ($0,82 \pm 0,01$ с), гимнасты ($0,83 \pm 0,01$ с), футболисты ($0,83 \pm 0,01$ с), хоккеисты ($0,83 \pm 0,02$ с), борцы ($0,84 \pm 0,01$ с), легкоатлеты ($0,860 \pm 0,013$ с) и тяжелоатлеты ($0,870 \pm 0,009$ с) [4].

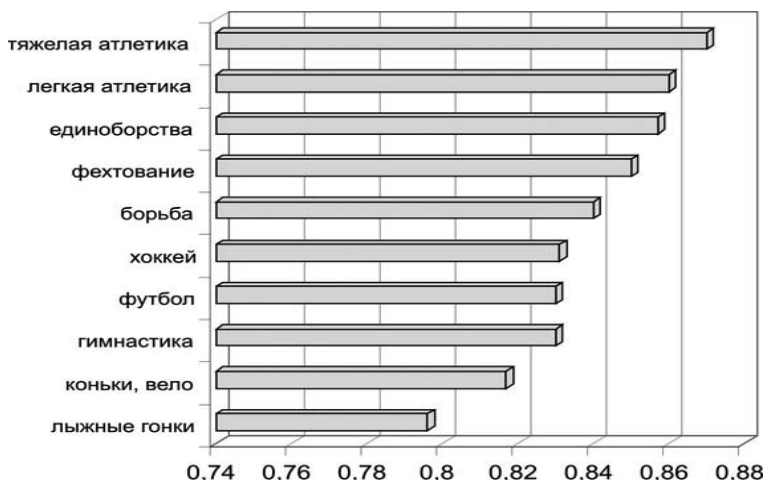

Рисунок 1. Величины индивидуальной единицы времени у спортсменов различных специализаций (по Ю. В. Корягиной и В. В. Вернеру)

Полученные данные свидетельствуют о том, что спортсмены по показателям индивидуальной единицы времени относятся к среднерупповым «спешащим» субъектам. Наименьшая длительность индивидуальной единицы времени наблюдается у спортсменов циклических видов спорта, затем следуют ситуационные, а потом ациклические. Данные результаты, по мнению Ю. В. Корягина и В. В. Вернер, обусловлены тем, что в ациклических видах спорта необходима наибольшая точность выполнения движения в определенный момент времени, поэтому индивидуальная единица времени спортсменов наиболее близка к астрономической секунде, наиболее уравновешены процессы возбуждения и торможения. В ситуационных видах спорта необходимо быстрое перестроение двигательных действий в зависимости от ситуации, поэтому индивидуальная единица времени короче. В циклических видах длительность индивидуальной единицы времени можно объяснить исходя из представлений Б. И. Цуканова [9], что она определяет временную структуру движений человека, и предположить ее равенство длительности одного цикла выполняемого движения [4].

Схожие результаты получает Н. И. Моисеева с соавторами, по данным исследования которых индивидуальное субъективное восприятие отрезков времени спортсменом (на примере единоборств) является наиболее приближенным к физическому времени [5]. Однако установлено, что при наличии незначительной нагрузки для циклических видов спорта характерным является сохранение более точного восприятия отрезков времени в сравнении с единоборствами и сложнокординационными видами спорта, в которых наблюдается тенденция к недооценке длительности этих отрезков. В то же время, в исследованиях М. Е. Сандомирского с соавторами и Г. В. Портновой с соавторами, указывается на то, что в тех видах спорта, которые требуют длительного удержания статического положения тела, психологическое время может замедляться. В других видах спорта, которые наоборот требуют быстрых движений, время ускоряется (фехтование).

Г. В. Коробейников [8] с соавторами утверждают, что система восприятия времени является специфической системой обеспечения деятельности спортсмена, которая может изменяться под влиянием совершенствования специфической спортивной деятельности и в большей мере зависит от специализации, чем от половых различий. Так, система восприятия отрезков времени у женщин является более устойчивой к зрительной перенагрузке, чем у мужчин, однако женщины более склонны к недооценке длительности временных отрезков. Такие выводы согласуются с результатами научной группы Ю. В. Корягиной [4]. Таким образом, ученые приходят к нескольким заключениям: зрительные нагрузки влияют на систему восприятия отрезков времени в сторону увеличения недооценки времени независимо от вида специализации спортсмена; разница в системах восприятия между мужчинами и женщинами во время выполнения деятельности исчезает, что позволяет сделать вывод о зависимости отмеривания и оценки времени от вида деятельности спортсмена, чем от пола; наиболее стойкой к зрительным нагрузкам является система восприятия времени у спортсменов, которые специализируются в сложнокординационных видах спорта, зрительные раздражения в большей степени влияют на субъективное восприятие времени спортсменов, которые занимаются циклическими видами спорта: велоспортом, академической греблей [8].

Поскольку деятельность спортсменов носит соревновательный характер, ее суть заключается в достижении максимального результата независимо от уровня квалификации спортсменов. Без состязательного момента спортивная деятельность утрачивает свой смысл. Таким образом, взаимодействие спортсменов на соревнованиях имеет два аспекта: по отношению к сопернику — как противоборство, а по отношению к партнерам по команде — как сотрудничество, взаимодействие. Соревновательная деятельность определяется направленностью на достижение более высокой оценки качества собственной деятельности по сравнению с оценкой деятельности соперников, по мнению А. А. Красникова, при этом учитываются закономерности сравнения, обусловленные специальными и этическими правилами соревнований [2].

Рассматривая различные модели временного механизма индивида, можно прийти к выводу о том, что большинство из них не дают полного описания процесса переживания времени, а также обработки временной информации. Известно, что спортивное соревнование представляет собой своеобразный «экзамен» для спортсменов, где они должны продемонстрировать наработанные ими навыки на тренировках. Поскольку соревнования имеют свои специфические особенности, которые накладывают отпечаток на состояние и поведение спортсмена, становится интересным вопрос изучения особенностей восприятия времени спортсменами.

Список литературы

1. Ильин Е. П. Психология спорта / Е. П. Ильин. — СПб.: Питер, 2008.
2. Калмыков С. В., Сагалеев А. С., Дагбаев Б. В. Соревновательная деятельность в спортивной борьбе. — Улан-Уде: Издательство Бурятского госуниверситета, 2007. — 204 с.
3. Киреева З. А. Развитие сознания, детерминированное временем. Монография / Зоя Александровна Киреева. — Одесса, 2010. — 380 с.
4. Корягина Ю. В., Вернер В. В. Особенности временных ошибок у занимающихся различными видами спорта / Сибирский государственный университет физической культуры и спорта. — Омск.
5. Моисеева Н. И. Восприятие времени человеком и его роль в спортивной деятельности / Моисеева Н. И., Караулова Н. И., Панюшкина С. В. [и др.]. — Ташкент: Медицина, 1985. — 158 с.
6. Полунін О. В. Переживання людиною плину часу: експериментальне дослідження: монографія / О. В. Полунін. — К.: Гнозис, 2011. — 360 с.
7. Рибалка В. В. Індивід та особистість у психологічній теорії часу Бориса Цуканова / Рибалка В. В. // Психологія і суспільство. — 2006. — № 3. — С. 33–57.
8. Суб'єктивна оцінка часу у спортсменів різних груп видів спорту / Г. Коробейников, К. Мазманян, Л. Коняева, Г. Россоха, К. Медвидчук // Молода спортивна наука України. — 2009. — Т. 1. — С. 154–160.
9. Цуканов Б. И. Анализ ошибки восприятия длительности / Б. И. Цуканов // Вопросы психологии. — 1985. — № 3. — С. 149–154.

Сокиржинська О. О.

аспірант

кафедри загальної психології та психології розвитку особистості
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ ЧАСУ ТА ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ У СПОРТСМЕНІВ

Резюме

Вивчалися моделі часового механізму індивіда, а також особливості сприйняття часу у спортсменів. Встановлено, що більшість моделей часового механізму індивіда не дають повного опису процесу переживання часу, а також обробки часової інформації. У спортсменів, незалежно від виду спеціалізації, зорові навантаження впливають на систему сприйняття відрізків часу у бік збільшення недооцінки часу, відмірювання і оцінка часу залежить від виду діяльності спортсмена.

Ключові слова: модель часового механізму індивіда, сприйняття часу, індивідуальна одиниця часу.

Sokyrzhynskaya O. O.

post graduate student

Department of General psychology and psychology of personality development,
Odessa national University of I. I. Mechnikov.

**MODERN RESEARCH IN THE PSYCHOLOGY OF TIME AND
FEATURES OF PERCEPTION OF TIME OF SPORTSMENS**

Summary

Studied model of a provisional mechanism of the individual, and also the specifics of the perception of time in athletes. It is established, that the majority of the models of the mechanism of an individual do not give a complete description of the process time experience, as well as the processing time information. In athletes, regardless of the type of specialization visual load will affect the system of perception periods of time in the direction of increasing the underestimation of the time, administration and evaluation of time depends on the type of activity of an athlete.

Key words: the model of a provisional mechanism of the individual, the perception of time, individual unit of time.

УДК 159.923(075.8)

Стасько О. Г.

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичної психології
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Франчук О. Ю.

викладач кафедри практичної психології
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ КАЗКИ У ПІЗНАННІ ЖИТТЄВОГО СЦЕНАРІЮ СУБ'ЄКТА

У статті поставлений акцент на можливостях застосування технік транзакційного аналізу у пізнанні життєвого сценарію суб'єкта, серед яких особливе місце займає метод роботи з улюбленою казкою.

Ключові слова: транзакційний аналіз, метод улюбленої казки, життєвий сценарій, символізм, метафоричність казки.

Актуальність дослідження. Як засвідчує психокорекційна практика, у наданні психологічної допомоги важливим є використання методів, які дозволяють об'єктивувати психологічний зміст у символічній формі, серед яких особливе місце займає казка. Доцільність використання такого прийому пов'язана з тим, що зміст несвідомого має символічний характер і пізнається опосередковано. У казках символічно представлено палітру людських взаємин, казкові історії містять інформацію про динаміку життєвих процесів, за допомогою казки пізнається філософія життя.

Дослідженням проблеми використання казки як психотерапевтичного засобу займалися Е. Берн [1], Т. Д. Зінкевич-Євстигнеєва [3; 4], В. Пропп [6], З. Фрейд [2], М.-Л. Фон Франц [8], К.-Г. Юнг [10] та ін. У психологічних дослідженнях переважно увага зосереджена на необхідності аналізу казок, які впливали у дитинстві на становлення суб'єкта, на символізації та метафоризації казки, зв'язку між казковими подіями і поведінкою у реальному житті, осмисленні пережитого та моделюванні майбутнього.

Методика роботи з улюбленою казкою чи улюбленим казковим героєм широко застосовується в транзакційному аналізі у контексті пізнання життєвого сценарію суб'єкта. При цьому одне із завдань транзакційного аналізу полягає в тому, щоб допомогти людині від'єднатися від подій минулого завдяки усвідомленню власного сценарію в процесі терапевтичної роботи, з метою звільнення від минулих подій дитинства.

Мета статті полягає у представленні методичних аспектів застосування методу улюбленої казки у практиці транзакційного аналізу, який представляється в літературі як один з провідних новітніх напрямків зарубіжної глибинної психології.

Сни, фантазії, казки й дитячі розповіді, — усе це може послужити ключем до виявлення життєвого сценарію. Тому у транзакційному аналізі

окреслюють ряд технік, які є діагностично спроможними у пізнанні життєвого сценарію суб'єкта, серед яких особливе місце займає метод роботи з улюбленою казкою чи улюбленим казковим персонажем.

Суть техніки полягає в тому, що суб'єкту пропонують згадати улюбленого героя чи героїню, або ж персонажа дитячої казки. Це також може бути герой або героїня п'єси, книги або фільму. Суб'єкту дається чітка інструкція: «Візьміть першого персонажа, що спав вам на думку. Станьте цим персонажем. Розповідайте про себе стільки, скільки вам хочеться. Користуйтеся при цьому словом «Я». Інший варіант цієї техніки полягає в тому, щоб розповісти казку або байку. Протагоністу пропонують згадати улюблену казку, байку чи міф. Щоб здобути максимальну користь з цієї розповіді, можна запропонувати розширити її та запропонувати клієнту стати кожним із персонажів або предметів, що в ній згадуються. При цьому важливо щоразу розповідати про себе.

Щоб підвищити дієвість техніки, учасникам групи пропонують порозмовляти з протагоністом, як із відповідним казковим персонажем. При цьому ніхто не повинен інтерпретувати те, що говорить протагоніст. Учасники групи просто розмовляють з ним, немов він є казковим героєм.

Психологічний аналіз у транзакційному аналізі не передбачає глибинно-психологічної інтерпретації. Працюючи із суб'єктом та його сценарієм, психолог може вказати тип сценарію, звернути увагу, чим це підтверджується у відповідях суб'єкта. Вважається, що протагоніст, відповідаючи на запитання, сам усвідомлює фрагменти із свого сценарію. Психолог також може вказати на домінуючий его-стан протагоніста та провести паралель, як це проявляється у його житті [7].

Вище описана техніка не є унікальною. Її застосовують і у інших психотерапевтичних напрямках. Особливістю застосування цієї техніки у контексті транзакційного аналізу є те, що у процесі роботи психолог не здійснює ніяких інтерпретацій чи діагностичних висновків. Вважається, що відповідаючи на запитання психолога чи учасників групи, протагоніст сам замислюється над певними аспектами свого сценарію, а по закінченню проведення техніки протагоніст проговорює зворотній зв'язок в аспекті того, що він пізнав важливого для себе у процесі виконання вправи. Далі протагоніст сам рефлексує, що із того, що він пізнав, відноситься до його сценарію. Психолог при цьому допомагає йому рефлексувати власні его-стани, виявляти тип сценарію та основні сценарні послання [7].

Перша частина роботи зі сценарієм — це його усвідомлення. Друга частина — окреслення того, що у сценарії добре, а що погано. Якщо суб'єкт у чомусь хоче змінити свій сценарій, про це заключається контракт на психотерапію. Шлях до усвідомлення сценарію передбачає актуалізацію у людини дорослого его-стану, який полягає у тому, щоб навчити людину сприймати реальність без викривлень.

Застосовуючи техніку роботи з улюбленою казкою чи казковим персонажем, суб'єкту рекомендують давати повну свободу своїй уяві та приймати перші образи, що уявляються, і почуття, якими вони супроводжуються.

Зупинимось на особливостях роботи з улюбленою казкою та улюбленим казковим героєм. У теорії транзакційного аналізу стверджується, що майже уся діяльність людини запрограмована певними сценаріями, що беруть свій початок з раннього дитинства. Життєвим сценарієм людини може стати конкретна казка. На думку автора, казки своєю символічною мовою діють на свідомість людини. У фантазіях, як і в казках, людина планує свою поведінку відповідно очікуванням певної винагороди за свою поведінку. При цьому почуття незалежності, як і в казці, майже завжди є ілюзорним.

Думка про те, що дитячі враження відбиваються на подальшому ході життя дорослих людей, займає центральне місце не тільки в транзакційному аналізі, але й у багатьох інших напрямках психології. Відмінна риса транзакційного аналізу полягає у твердженні, що дитина складає саме певний план свого життя, а не просто загальні уявлення про світ. Згідно з цією теорією, згаданий план складається подібно до театральної вистави з чітко визначеними початком, серединою і кінцем. Коли мала дитина пише сценарій свого життя, як невід'ємну його частину вона пише також кінцівку цього сценарію. Теорія стверджує, що коли ми дорослими людьми розігруємо свій сценарій, то несвідомо обираємо такі форми поведінки, які наближують нас до розв'язки. Хоча батьки не можуть примусити дитину прийняти ті або інші рішення відносно її сценарію, вони можуть справити на ці рішення значний вплив. З перших днів життя дитини батьки адресують їй якісь послання, на основі яких вона робить певні умовиводи про саму себе, інших людей та світ у цілому. Як приклад, такі послання проявляються у казках, міфах, художніх творах, які батьки читають нам в дитинстві, а згодом вони стають нашими улюбленими. При цьому герої казки, їх життя, поведінка, досягнення сприймаються нами як певні ідеали, на які ми починаємо рівнятись. Ці послання утворюють ту змістовну структуру, у відповідь на яку дитина приймає головні рішення щодо свого сценарію. Коли ми стаємо дорослими, спогади про раннє дитинство відкриваються нам лише у снах і фантазіях. Не доклавши достатніх зусиль для виявлення й аналізу свого сценарію, ми швидше за все так і не дізнаємося про рішення, що були прийняті в ранньому дитинстві, незважаючи на те, що ми, можливо, здійснюємо їх у своїй поведінці [7].

Для прикладу представляємо роботу з улюбленою казкою та улюбленим казковим героєм у контексті методу транзакційного аналізу. Протагоністу пропонувалось згадати і проговорити улюблену казку дитинства або її окремих фрагмент, провести порівняння себе з улюбленим персонажем і змінити кінцівку на таку, яка подобається. При цьому дозволяється використовувати сюжети та казкові персонажі класичних та авторських казок, дотримуючись стандартного сюжету.

Стенограма роботи з улюбленою казкою із протагоністом А.

А.: Моя улюблена казка «Русалонька». Дівчина закохалася у молодого принца. Заради нього вона відмовилася від усього: багатства, свободи, краси, щоб бути поруч з коханим. Для цього вона наперекір батькам, братам і сестрам вирішила проміняти свій голос злій чаклунці на «нормальне люд-

ське життя». І ось вона, вийшовши із морської піни, закохала в себе пів королівства. Але щастя її тривало не довго, оскільки вона не мала голосу, тому не могла сказати принцу найголовніше — слова кохання. Тому принц проміняв її на іншу. Зраджена коханням, вона мала вбити принца, щоб повернутись додому та не змогла, й перетворилась в морську піну. Кінцівку я б змінила на щасливу, тобто у неї з принцом усе б склалося і закінчилось весіллям. Я схожа на героїню тим, що я жертвна, любляча до кінця, вірна, заради кохання готова на все.

П: Чому твоя улюблена казка саме «Русалонька»?

А: Тому що головна героїня схожа на мене. Вона мала велике кохання, заради якого померла усім.

П: Чи можеш ти сказати це про себе?

А: Так, я вірна в коханні, і взагалі по життю однолюб.

П: Але Русалонька в кінці казки перетворилась на морську піну, це якось пов'язано з тобою?

А: Я теж дуже змінилась після розлучення з коханим, замкнулась у собі, стала недовірлива.

П: Ти розумієш, що за цими стражданнями ти втрачаєш себе, перестаєш повноцінно жити?

А: Так. Але поки нічого не можу з цим зробити.

П: Як би ти змінила кінцівку казки?

А: Вона у мене була б без сумніву щаслива — у Русалоньки з принцом усе склалося б і вони одружилися!

Психологічний аналіз роботи з протагоністом А.

У процесі роботи з улюбленою казкою протагоніста А. було виявлено, що для неї важливою є свобода, краса, кохання, вірність, жертвність, важливість проговорювати свої почуття, бути почутим. Аналіз роботи з казкою показав, що для автора у її життєвий сценарій входить проблема руйнування стосунків рідних людей, що можна помітити з перших рядків казки. Так як стосунки принца і Русалоньки неможливі за своєю природою, і вони не підходять один одному, то можемо припустити, що А. також має тенденцію до того, щоб переживати біль від нерівних партнерських стосунків, що і підтверджує її життєвий сценарій. Русалонька жертвує голосом, як певне переживання болю, подавленості, приниження. Провідними стають для неї почуття непотрібності, самотності, зради.

Стенограма роботи з використанням техніки «улюблений герой казки» із протагоністом М.

М.: Я Червона Шапочка з мультфільму. Але це не стара казочка про Червону Шапочку, це новий мультик. Там Червона Шапочка не така собі добра і наївна дівчинка, яка іде до бабусі. Вона там з Вовком у одній команді і рятує увесь світ. Вона дівчинка, у спідничці. Вона справедлива дівчинка (як у мультфільмі). Вона рятує свою бабусю, і не лише бабусю, а увесь світ.

Учасник групи: А який увесь світ вона рятує?

М.: Світ, у якому вона живе.

Уч. гр.: І що Червона Шапочка хоче?

М.: Вона зібралася на відпочинок.

Уч. гр.: А як вона скаже про це Вовку?

М.: Просто візьме і скаже. Вона скаже, що вона і так усіх достатньо довго рятувала, а тепер хоче на відпочинок.

Уч. гр.: А як довго вона буде відпочивати?

М.: Поки їй не набридне.

Уч. гр.: А чому саме цей образ у новому мультфільмі, а не у старому?

М.: Тому що в старому вона така наївна, що таких навіть не буває. Крім того у новому мультфільмі Червона Шапочка яскравіша.

Уч. гр.: А у чому це проявляється?

М.: Вона сильна, бойова. Вона не наївна, вмiє за себе постояти.

Уч. гр.: А чи варто Червоній Шапочці бути в образі із нового мультфільму, якщо на це витрачається багато енергії? Можливо, краще бути в цьому ж образі, але із старого мультфільму?

М.: Я вважаю, що варто.

Уч. гр.: А що це дає Червоній Шапочці?

М.: Це дає їй ще більше сили, якоїсь внутрішньої сили.

Уч. гр.: А навіщо їй потрібна ця енергія?

М.: Вона хоче від Вовка врятуватися.

Уч. гр.: А чи не складно маленькій тендітній дівчині брати на себе таку відповідальність рятувати світ? Як їй це вдається?

М.: Вона це робить заради себе.

Уч. гр.: А чому заради себе?

М.: Тому що допомагаючи іншим, вона набуває досвід, вона стає більш впевненою. У неї при цьому додається якесь відчуття внутрішньої сили, впевненості.

Уч. гр.: Червона Шапочка знає, що її цiнують за те, що вона врятувала світ. Це усі бачать?

М.: Ні, не усі.

Уч. гр.: Є люди, які не знають?

М.: Так, є.

Уч. гр.: А вона б хотiла, щоб вони теж знали?

М.: Так, хотiлося б.

Уч. гр.: Для цього вона готова відпочити, з тим щоб докласти ще більше енергії?

М.: Не знаю.

Уч. гр.: Чи можна так сказати, що для Червоної Шапочки важливо, щоб вона не просто це робила, а щоб оточуючі це бачили, цiнували. Тоді вона себе відчуває героїнею?

М.: Так і є. Для Червоної Шапочки дуже важливо, щоб її цiнували. Саме це дає ще більше енергії. Чим більше людей буде це цiнувати, тим менше їй потрібно буде відпочивати.

Уч. гр.: А Червона Шапочка завжди була у цьому образі чи був період, коли вона була в образі звичайної Червоної Шапочки?

М.: Так, був період, коли вона була у першому образі. Потім вона втілювалася в цей образ. Але назад вона не хоче.

Уч. гр.: А вона дружить з Вовком?

М.: Ні.

Уч. гр.: Так вона ж із ним рятує світ.

М.: Так виходить, що вона з ним рятує світ.

Уч. гр.: Це заради того, щоб вовк оцінив її можливості? Чи їй важливо, щоб інші теж оцінили.

М.: Важливо, щоб інші теж. Але швидше за все вона хоче щоб Вовк оцінив і навіть у якійсь мірі відійшов від справи.

Уч. гр.: Вона що хоче, щоб він їй довірив справу?

М.: Так.

Уч. гр.: То можливо Червона Шапочка не довіряє Вовку?

М.: Можливо.

Уч. гр.: А чи були у Червоної Шапочки відчуття у життєвих ситуаціях, що їй доводилося брати на себе непосильне завдання і справлятися з ним?

М.: Ні, подібного відчуття не було.

Уч. гр.: А чи було відчуття, що Червону Шапочку оцінять, приймуть і вона буде героїнею, якщо вона щось таке героїчне зробить?

М.: Їй особливо і не потрібно було багато прикладати зусиль, щоб бути героїнею.

П.: Мається на увазі зусилля не на те, щоб здійснити сам вчинок, а зусилля на те, щоб інші оцінили.

М.: Так, вона дуже любить, коли її цінують.

П.: Які зараз відчуття? Які запитання були важливими? Що із того, про що говорили можеш співставити із власним життям?

М.: Спочатку мені складно було це співставити із життям. Зараз я зрозуміла, що для мене важливим у житті є бути значимою для когось, щоб мене цінували, і не просто цінували, а визнавали мій героїзм. Також я побачила, що образ Червоної Шапочки занадто активний, така активність є характерною і для мене по життю. При цьому ця активність здається надмірною з точки зору інших, а для мене це є нормальним. Така активність характерна для мене ще зі школи, я ніколи не сиділа на місці, завжди чимось займалася. Зараз у моєму житті спостерігається навіть гіперактивність: я ніколи не сиджу на місці, ніколи не сиджу вдома, завжди чимось зайнята, мені завжди усього мало, завжди ще чогось хочеться. Але для мене важливо, щоб я не просто щось робила просто так; для мене важливо, коли мене цінують. Якщо мене не цінують, це мене дратує.

*Психологічний аналіз стенограми з використанням техніки
«улюблений герой казки»*

Робота з протагоністом М. з образом Червоної Шапочки дала можливість виявити елементи її сценарію. Протагоністу важливо відчувати героїзм в очах оточуючих, важливо, щоб оточуючі могли оцінити цей героїзм. Діалог показав, що такі особливі риси протагоніста входять до її життєвого сценарію. Діалог автора з учасниками групи показав, що у неї спостері-

гається надмірна активність по життю, яка надмірною видається тільки оточуючим, для протагоніста вона є нормою. Така активність — заради власного героїзму, який лежить в основі сценарію. Як прояснив діалог з автором, у неї у житті був ряд ситуацій, коли її не цінували, тому зараз важливим є те, щоб цінували. Неусвідомлення свого сценарію призводить до того, що суб'єкт влаштовує своє життя так, щоб підтвердити власний сценарій: вона несвідомо для себе все одно потрапляє у ситуації, де її не цінують.

Таким чином, слушною є думка Е. Берна про життєві сценарії та їхнє пізнання за допомогою методу улюбленої казки та улюбленого казкового героя. При цьому ми вважаємо, що зміна сценарію можлива лише за умови усвідомлення його ілюзорності. Однак ми не можемо погодитися з автором у тому, що життєвим сценарієм людини може стати конкретна казка. Ми переконані, що казка може лише вплинути на формування життєвого сценарію, оскільки людина може реалізувати певний сценарій у власному житті, а від казки при цьому залишаються лише певні тенденції.

Таким чином, як показало дослідження психотерапевтичної сутності казки та можливостей її використання у практиці транзакційного аналізу, вона має діагностичну спроможність завдяки символізму та метафоричності оповіді. Дослідників у галузі транзакційного аналізу переважно цікавило застосування народних чи відомих авторських казок та їхніх героїв. Вони працювали з класичною казкою, якій притаманна заданість сюжету, відсутність змін у характерах героїв та передбачуване завершення казки. При цьому поза увагою залишається індивідуальна неповторність психіки суб'єкта, глибинно-психологічна інтерпретація та виявлення підтекстної семантики, пов'язаної з глибинно-психологічними детермінантами особистісної проблематики особи.

Таким чином, техніки транзакційного аналізу є діагностично спроможними у пізнанні життєвого сценарію суб'єкта. При цьому застосування цих технік в процесі транзакційного аналізу дає можливість пізнавати лише фрагменти життєвого сценарію, виявляти деструктивні чи конструктивні аспекти у сценарії, окреслювати моменти, які потребують змін у сценарії, що в подальшому буде умовою контракту на терапію.

Список літератури

1. Берна Э. Групповая психотерапия. — М.: Академический Проект, 2001. — 464 с.
2. Груммес У. Значение сказки для психоанализа // Энциклопедия глубинной психологии. Том I: Зигмунд Фрейд: Жизнь, работа, наследие. — М.: MGM — Interna, 1998. — 782 с.
3. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Практикум по сказкотерапии. — СПб.: Речь, 2001. — 310 с.
4. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д., Тихонова Е. А. Проективная диагностика в сказкотерапии. — СПб.: Речь, 2003. — 208 с.
5. Осипова А. А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов вузов. — М.: Сфера, 2000. — 512 с.
6. Пропп В. Я. Морфология волшебной сказки. Исторические корни волшебной сказки. — М.: Лабиринт, 1998. — 512 с.
7. Стюарт Й., Джойнс В. Основы ТА: Транзакційний аналіз: Пер. з англ. — К.: ФАДА, 2002. — 393 с.

8. Франц М.-Л. фон Психология сказки. Толкование волшебных сказок. Психологический смысл мотива искупления в волшебной сказке. — СПб.: Б. С. К., 1998. — 360 с.
9. Черняева С. А. Психотерапевтические сказки и игры. — СПб.: Речь, 2003. — 168 с.
10. Юнг К. Г. О психологии бессознательного // Юнг К. Г. Собрание сочинений. Психология бессознательного: Пер. с нем. — М.: Канон, 1994. — 320 с.

Стасько Е. Г.

кандидат психологических наук, доцент,
доцент кафедры практической психологии
Черкасского национального университета имени Богдана Хмельницкого

Франчук А. Ю.

преподаватель кафедры практической психологии
Черкасского национального университета имени Богдана Хмельницкого

ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ СКАЗКИ В ПОЗНАНИЯ ЖИЗНЕННОГО СЦЕНАРИЯ СУБЪЕКТА

Резюме

В статье поставлен акцент на возможностях использования техник транзактного анализа в исследовании жизненного сценария субъекта, среди которых особое место занимает метод работы с любимой сказкой.

Ключевые слова: транзактный анализ, метод любимой сказки, жизненный сценарий, символизм, метафоричность сказки.

Stasko E. G.

Ph.D., assistant professor of applied psychology
Cherkasy National University named after Bogdan Khmelnytsky

Franchuk A. Yu.

lecturer in Applied Psychology
Cherkasy National University named after Bogdan Khmelnytsky

POSSIBILITIES OF TALES IN UNDERSTANDING LIFE SCENARIOS SUBJECTS

Summary

In the article the emphasis is put on application possibilities of transactional analysis techniques in understanding the life script of the subject, among which special place is taken by the method of work with one's favorite fairy-tale.

Key words: tranzaktnyy analysis, method of favourite fairy-tale, vital scenario, symbolism, metaphorical of fairy-tale.

УДК 155.419.3

Таций В. М.

здобувач кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ОСНОВНІ ЕМПІРИЧНІ ГАРАНТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена аналізу феномену психологічної захищеності в контексті основних здобутків сучасної психології. Автором виділено та коротко схарактеризовано основні емпіричні гаранті, що розкривають семантику досліджуваного явища та дозволяють побудувати його емпіричну модель.

Ключові слова: психологічна захищеність, приналежність до групи, самооцінка, рівень домагань, надситуативна активність, атрибуція відповідальності, тривожність.

Провідними емпіричними гарантами психологічної захищеності виступають адекватна самооцінка, рівень домагань та почуття приналежності до групи, схильність до надситуативної активності, відповідна атрибуція відповідальності, відсутність підвищеної тривожності

Зупинимось на кожному з них.

Адекватна самооцінка та почуття приналежності до групи. Самооцінка розуміється як найважливіше утворення особистості, яке бере безпосередню участь у регуляції людиною своєї поведінки й діяльності, як автономна характеристика особистості, її центральний компонент, який формується при активній участі самої особистості й відображає якісну своєрідність її внутрішнього світу. Прийняті особистістю цінності складають ядро самооцінки, що визначає специфіку її функціонування як механізму саморегуляції й самовдосконалення. З іншого боку, самооцінка характеризується як стрижень процесу самосвідомості, показник рівня її розвитку (Б. Г. Ананьев).

У самооцінці бачать проекцію якостей, що усвідомлюються, на внутрішній еталон [1], зіставлення своїх характеристик із ціннісними шкалами, форму відображення ставлення до себе, особистісну думку про власну цінність, позитивну або негативну установку на себе, рівень власної гідності, засіб і підсумок формування «образу-Я» або «Я-концепції» [1].

Згідно з індивідуальною теорією особистості А. Адлера, все, що роблять люди, має на меті подолання почуття власної неповноцінності. Комплекс поведінкової активності, спрямованої на подолання неповноцінності, А. Адлер називає стилем життя. Стиль життя міцно закріплюється у віці чотирьох-п'яти років і згодом не піддається тотальній корекції, людина тільки вдосконалює й розвиває основну структуру, закладену в ранньому дитинстві [2].

Низка умов (неповноцінність органів, природжений фізичний дефект, надмірна опіка або нехтування з боку батьків) може призвести до того, що

відчуття неповноцінності ляже в основу формування комплексу неповноцінності — перебільшеного почуття власної слабкості й неспроможності. У цьому випадку людина стає підвищено тривожною, не відчуває себе в безпеці, у неї формується стиль життя, який А. Адлер назвав помилковим. Життя в цьому випадку пов'язане з почуттям постійної загрози самооцінці, і людина починає прагнути до особистої переваги. Накопичення успіху, престижу й похвал стає більш важливим, ніж конкретні досягнення. У випадках, коли захист самооцінки, що знаходиться під загрозою, загострюється, індивід може почати вірити в те, що він перевершує інших, і діяти відповідно до цього переконання або може прагнути до переваги, принижуючи інших [2].

В гуманістичній теорії особистості А. Маслоу ключовим є поняття самоактуалізації [5]. Потреба самоактуалізації, за А. Маслоу, є вершинною в ієрархії потреб. Вона може бути усвідомлена і може служити мотивом поведінки тільки в тому випадку, якщо будуть задоволені потреби більш низьких рівнів: фізіологічні потреби, потреби безпеки й захисту, потреби належності й любові, потреби самоповаги тощо. Потреба самоповаги може бути задоволена тільки в тому випадку, коли в достатній мірі задоволені потреби підтримки життя; потреби в організації, стабільності, в законі й порядку, в передбачуваності подій і у свободі від таких загрозливих сил, як хвороба, страх і хаос; потреби належності до групи, потреби любити й бути любимим. Якщо ж перестають задовольнятися потреби більш низького рівня, людина повертається на цей рівень і залишається там доти, доки ці потреби не будуть в достатній мірі задоволені.

У феноменологічній теорії К. Роджерса центральне місце займає поняття «Я-концепція», під яким розуміється організований, послідовний концептуальний гештальт, складений зі сприймань властивостей «Я», сприймань взаємовідносин «Я» з іншими людьми і з різними аспектами життя, а також цінностей, пов'язаних із цими сприйняттями (цит. по [6]). Особливу увагу К. Роджерс приділяє тому, як оцінка індивіда іншими людьми впливає на розвиток позитивної або негативної Я-концепції. В якості умов, важливих для розвитку Я-концепції, виділяються потреба в позитивній увазі, умови цінності і безумовне прийняття.

Потреба в позитивній увазі полягає в необхідності бути любимим і прийнятим іншими. Якщо діти, відчуваючи потребу в любові й схваленні, діють проти власних інтересів, це може приводити їх до уявлення про себе як про створених для того, щоб задовольняти інших людей. У тому випадку, якщо дитина завжди відчуває себе прийнятою, навіть якщо якісь дії їй забороняються, вона не відчуває спонукання відторгати від себе непривабливі частини свого «Я».

Основою розвитку особистості, здатної до актуалізації, К. Роджерс вважає безумовне прийняття, яке передбачає, що людину приймають і поважають за те, яка вона є, без будь-яких застережень. При цьому батьки можуть виражати дитині своє несхвалення за певні вчинки на фоні загальної любові й поваги до її почуттів. За таких умов виховання у дитини виникає безумовне прийняття себе, що дозволяє розвивати свої власні цінності і

будувати поведінку відповідно до своїх реальних переживань, незалежно від оцінок інших.

Дж. Мід, родоначальник інтеракціоністської орієнтації у психології стверджував, що самосвідомість — це процес, в основі якого лежить практична взаємодія індивіда з іншими людьми. Він вважав, що індивід пізнає себе з точок зору інших членів певної соціальної групи, які він засвоює в рамках суспільної діяльності. Оцінка себе в певній ролі залежить від того, наскільки індивід відповідає тим очікуванням, які пред'являють до нього інші.

Г. С. Костюк зазначає, що розвиток самооцінки можливий тільки через виконання певної діяльності, усвідомлення своїх досягнень в цій діяльності, порівняння власних досягнень з досягненнями інших людей [4]. Тобто самооцінка є соціальним за своєю природою феноменом, що функціонує як компонент самосвідомості і найважливіше утворення особистості. Вона являє собою форму відображення людиною самої себе як особливого об'єкта пізнання і залежить від прийнятих людиною цінностей, її особистісних змістів, міри її орієнтації на суспільно вироблені вимоги до поведінки й діяльності. Самооцінка виконує регулятивні функції, виступаючи необхідною внутрішньою умовою організації суб'єктом своєї поведінки, діяльності, відносин.

Аналіз теорій, у яких розглядається проблема породження й функціонування самооцінки, показує, що в цих дослідженнях спостерігається певне протиставлення основних чинників формування самооцінки: підкреслюється переважна роль у її розвитку або спілкування з оточуючими, або власної діяльності суб'єкта. Крім того, відмічається акцентування емоційної або когнітивної складової самооцінки.

Рівень домагань. Рівень домагань є своєрідною проекцією самооцінки назовні в ситуаціях, коли перед особистістю виникає необхідність вибору з декількох цілей тієї, котра найбільш відповідає її можливостям. Але рівень домагань залежить не тільки від самооцінки, а й від усвідомлення особистістю ступеня складності тих цілей, досягнення яких вона домагається. Домагання — це механізм вторинного, більш конкретного вибору цілі або завдання, порівнянно з первинним вибором, що засновується на самооцінці й спрямований на більш загальні цілі та завдання. В рівні домагань, на думку М. Й. Боришевського, безпосередньо стикаються об'єкти самосвідомості та свідомості, самооцінка та оцінка, що робить рівень домагань важливим механізмом, який корегує самооцінку особистості.

Потрібно зазначити, що рівень домагань традиційно наділяється значенням особистісної характеристики, а діагностика домагань вважається одним із методів вивчення особистості. Так, наприклад, для К. Левіна домагання — це одне з найважливіших утворень особистості, що обумовлює її активність, детермінує значну кількість афективних процесів, має здатність визначати поведінку людини, формувати риси її характеру

В. М. М'ясищев виділяє в рівні домагань суб'єктивно-особисту й об'єктивно-принципову сторони. Перша має безпосереднє відношення до

самооцінки, до тенденції самоствердження, прагнення бачити в показниках діяльності підвищення або зниження престижу особистості. Об'єктивно-принципова сторона рівня домагань співвідноситься з усвідомленням людиною значущості своєї діяльності, з почуттям суспільної відповідальності, з вимогами до себе, заснованими на усвідомленні обов'язку.

Б. Г. Ананьєв визначає домагання як потребу в певній оцінці, а рівень домагань — як рівень оцінних потреб школяра [1].

Згідно з В. С. Мерліним, рівень домагань відображає той ступінь оцінки, в якому має потребу людина, щоб відчувати задоволення. В. С. Мерлін характеризує рівень домагань як своєрідну форму синтезу мотивів різного рівня узагальненості, наприклад, специфічної потреби в продуктивності діяльності та більш загального мотиву соціального престижу.

Надситуативна активність. Надситуативна активність — це здібність суб'єкта підніматися над рівнем вимог ситуації, ставити цілі, які є надмірними з точки зору вихідної задачі. Завдяки надситуативній активності суб'єкт може долати зовнішні та внутрішні обмеження (або «бар'єри») діяльності. Надситуативна активність може проявлятися у різних сферах життєдіяльності людини, зокрема у явищах творчості, пізнавальної та інтелектуальної активності, «безкорисливого» ризику, наднормативної активності тощо.

Серед проявів надситуативної активності особливе місце займає феномен активної неадаптивності (А. В. Петровський [7]). Тобто, схильність до безкорисливого ризику дозволяє прогнозувати вольові дії людей у ситуації дійсної небезпеки. Обставини життя людини є такими, що тільки у рідких випадках можна гарантувати точну відповідність між цілями, які людина переслідує та досягнутими результатами.

В. Вундт в даному контексті сформулював загальний закон психічного життя або закон «гетерогонії цілей», згідно якому людина завжди досягає чогось іншого порівняно з тим, що складало її попередні наміри. Ефект непередбачуваності наслідків дій характеризується не тільки надмірністю, але й протилежністю результатів активності вихідним її мотивам. Інакше кажучи, результати активності суб'єкта неминуче неадаптивні. Не тільки у сфері своїх вітальних контактів зі світом, але й у пізнанні, спілкуванні, самопізнанні, творенні людина неминуче виходить за межі предудстановленого, породжує наслідки, які можуть спантеличувати її неспівпаданням з початковими спонуками. Іноді людина може свідомо («відповідально та вільно») ставити перед собою цілі з невідомим результатом; більш того, постановка такої цілі може бути мотивованою самою можливістю промаху. У цьому випадку, як не парадоксально, людина відчуває себе справжнім суб'єктом того, що трапляється, не дивлячись на те, що успіх у досягненні цілі не гарантований. На наш погляд, саме психологічно захищена особистість, яка емоційно переживає та суб'єктивно відчуває можливості задоволення своїх основних потреб та забезпечення своїх основних прав у будь-якій, навіть несприятливій ситуації, при виникненні обставин, які блокують або утруднюють їхню реалізацію, може проявляти надситуативну активність і пов'язані з нею психічні феномени.

Атрибуція відповідальності. Відповідальність — це головна якість людини як суб'єкта власного життя, проте якість ця набувається (якщо взагалі набувається) далеко не відразу. На думку Ф. Перлза, людина, досягнувши певного етапу зрілості і стикаючись з необхідністю ухвалювати самостійні рішення, від яких залежить її подальше життя, спирається на свій минулий досвід, в якому часто може міститися уявлення про те, що від неї мало що залежить. В дитинстві людина повністю залежна від свого найближчого оточення, дорослішаючи, вона вбирає в себе уявлення про зовнішні сили — вплив соціуму, причинно-наслідкові відносини, тиску ззовні і так далі, що, кінець кінцем, може породити неадекватну установку по відношенню до свого життя. Перший і головний крок, який необхідно зробити суб'єктові на шляху подолання цієї установки, — навчитися жити в сьогоденні, «тут і тепер», вибудовувавши своє життя відповідно до актуальних потреб, відчуттів, бажань, думок, дій і вчинків. Буття «тут і тепер» має на увазі «усвідомлення» — цілеспрямований безперервний процес, здійснюваний суб'єктом, відносно свого життя і діяльності. Усвідомлення свого справжнього життя необхідно приведе до рефлексії і можливо — до позбавлення від множини невротичних механізмів захисту, описаних Ф. Перлзом: проєкції, інтроєкції, дефлексії, злиття, ізоляції, ретрофлексії. Всі ці механізми захисту має своє коріння у феномені порушення особою «контактної межі» між собою і середовищем [6].

Відсутність підвищеної тривожності (або тривожність, адекватна ситуації). Деякі життєві ситуації потребують підвищеної обережності, обачності. В цих обставинах як власні дії суб'єкта, так і оточуючі його об'єкти можуть оцінюватися переважно з боку їхньої небезпеки або безпеки, водночас, всі інші властивості об'єктів відходять на другий план. Людина нібито «проціджує» усю інформацію, що потрапляє до неї, щодо ідентифікації сигналів небезпеки, а всі сигнали та стимули диференціюються на нейтральні та потенційно небезпечні [7]. До потенційно небезпечних відносяться всі ті об'єкти, які містять в собі можливість неблагопримемних наслідків для суб'єкта при прямому контакті з ними.

А. В. Петровський відмічає, що функція передбачення можливої загрози реалізується особливою активністю суб'єкта, прихованою від самоспостереження, та такою, що відкривається йому у формі неспокійних переживань лише тоді, коли у сферу відносин суб'єкта включається потенційно небезпечний об'єкт [7]. Ця активність, за А. В. Петровським, і є те саме, що лежить в основі так званої «диспозиційної тривоги» або «тривожності» особистості [7]. Ця тривожність представляється у вигляді внутрішньої призми, яка заломлює інформацію, що поступає ззовні. Але, як підкреслює вчений, головна задача полягає в тому, щоб зрозуміти тривогу не як «диспозиційну систему реагування», а як особливу активність — активність, яка веде пошук прихованої небезпеки.

На думку А. Петровського та М. Г. Ярошевського, одним з важливих механізмів, які забезпечують психологічну захищеність виступає **психологічний захист**, як необхідна умова формування адекватного почуття пси-

хологічної захищеності, та **психологічна безпека особистості**. Інакше закономірним буде виникнення почуття психологічної незахищеності.

Психологічний захист — це діяльність, що запобігає порушенню внутрішньої стійкості особистості і соціальної спільності, нормального перебігу психологічного життя людини та її поведінки під впливом зовнішніх дій. Розглянемо детальніше психологічні засоби захисту особистості [7]. Психологічний захист підрозділяється на соціально-груповий та індивідуально-особистісний. Соціально-груповий захист визначається наявністю інформаційних потоків усередині і між формальними і неформальними групами, в яких взаємодіє індивід, груповими нормами, вимогами і системою санкцій. Він припускає захищеність конкретної групи.

Індивідуально-особистісний захист — це ступінь особистісної психологічної захищеності індивіда. Вона забезпечується комплексом захисних механізмів особистості, стратегій поведінки і взаємодії з оточуючими і підрозділяється на три основні групи: міжособистісний захист, психічну саморегуляцію і внутрішньоособистісний захист. Міжособистісний психологічний захист представляє собою діяльність особистості в цілях збереження своєї цілісності шляхом зміни характеру зовнішньої взаємодії. Існує декілька видів захисту від зовнішніх дій.

Їх підрозділяють:

- за рівнем усвідомленості,
- за кількістю суб'єктів захисту,
- по відношенню до об'єктивної дійсності.

За рівнем усвідомленості виділяють навмисний і ненавмисний захист.

Навмисний захист здійснюється на усвідомлюваному рівні відповідно до цілей і намірів тих, на кого спрямована дія. Індивід, на якого впливають ті або інші зовнішні стимули і обставини, свідомо вибирає певний вид захисної поведінки, спрямований на розв'язання ситуації. Ненавмисний захист представляє собою поведінку, пов'язану із засвоєним стереотипом.

Таким чином, основними емпіричними гарантами психологічної захищеності виступають почуття приналежності до групи, адекватна самооцінка та рівень домагань, схильність до надситуативної активності, відповідна атрибуція відповідальності, відсутність підвищеної тривожності тощо.

Список літератури

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания /Б. Г. Ананьев. — СПб.: Питер, 2009. — 228 с.
2. Адлер А. Смысл жизни / А. Адлер // Философские науки. — 1998. — № 1. — С. 15–26.
3. Боришевський М. Й. Усвідомлення підлітками власної поведінки /М. Й. Боришевський// Радянська школа. — 1982. — № 7. — С. 15–21.
4. Костюк Г. С. Загальна характеристика онтогенезу людської психіки // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — К.: Вища школа, 1989. — С. 70–98.
5. Маслоу А. Мотивация и личность /А. Маслоу. — СПб.: Питер, 2001. — 478 с.
6. Перлз Ф. Гештальт-подход и свидетель терапии /Ф. Перлз. — М.: Наука, 1996. — 235 с.
7. Психология. Словарь / [под ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского]. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.

Таций В. Н.

соискатель кафедры дифференциальной и специальной психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ОСНОВНЫЕ ЭМПИРИЧЕСКИЕ ГАРАНТЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИЩЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена анализу феномена психологической защищенности в контексте основных достижений современной психологии. Автором выделены и кратко охарактеризованы основные эмпирические гаранты, раскрывающие семантику исследуемого явления и позволяющие построить его эмпирическую модель.

Ключевые слова: психологическая защищенность, принадлежность к группе, самооценка, уровень притязаний, надситуативная активность, атрибуция ответственности, тревожность.

Tacy V. N.

competitor
departments of differential and special psychology
Odessa national university of the name of I. I. Mechnikov

BASIC EMPIRIC GUARANTORS PSYCHOLOGICAL PROTECTED OF PERSONALITY

Summary

The article is devoted the analysis of the phenomenon of psychological protected in the context of basic achievements of modern psychology. Selected an author and basic empiric guarantors, exposing semantics of the probed phenomenon and allowing to build his empiric model, are briefly described.

Key words: psychological protected, belonging to the group, self-appraisal, level of claims, activity, attribution of responsibility, anxiety.

УДК 159.98-051.001

Усатенко О. М.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Республіканського вищого навчального закладу
«Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)

ОСОБЛИВОСТІ ГЛИБИННОПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ НА МАТЕРІАЛІ НЕВЕРБАЛЬНОЇ МЕТОДИКИ «ДОРОГА ВЛАСНОГО ЖИТТЯ»

Стаття розкриває особливості методичного інструментарію психодинамічного підходу до цілісного пізнання психіки в єдності свідомого і несвідомого на прикладі невербальної методики «дорога власного життя». У статті обстоюється думка про внутрішню єдність методів глибинного пізнання, яка задається не зовнішнім регламентом, а функційними особливостями суб'єкта з його індивідуально-неповторною психічною організацією.

Ключові слова: глибинне пізнання, свідоме, несвідоме, цілісність психіки, невербальний метод.

Предметом дослідження сучасної психології є переважно змісти свідомості в тій мірі, у якій до них можливо застосувати колективні масштаби. В той же час дослідження особистості має сенс лише в аспекті її індивідуальності і неповторності, що передбачає цілісне пізнання психіки у взаємозв'язку сфер свідомого і несвідомого. Розв'язання цієї проблеми сприятиме формуванню методологічних засад практичної психології, зважаючи на панувальний тривалий час у вітчизняній психології діяльнісний підхід, який акцентував увагу на зовнішньодетермінованому характері психіки, що знецінювало й нівелювало внутрішню її детермінованість.

Психокорекція це галузь практичної психології, яка зорієнтована на цілісне і системне пізнання психіки з метою її гармонізації. Глибинна корекція розглядається в даному дослідженні як групова психокорекція за методом активного соціально-психологічного пізнання (АСПП), що базується на психодинамічній методології, яка розробляється академіком НАПН України Т. С. Яценко в межах її наукової школи [2; 10–12].

Психіка людини є цілісною в єдності сфер свідомого і несвідомого. Психоаналіз засвідчив, що прямолінійно пізнавати несвідоме в принципі неможливо, необхідно застосовувати опосередковані методи, що передбачають залучення свідомого. Останнє потребує дослідження специфіки взаємозв'язків між свідомим і несвідомим. З. Фрейд на матеріалі роботи з невротичними пацієнтами визначив антагоністичний характер взаємозв'язків «Ід» та «Его». Т. С. Яценко шляхом системного аналізу емпіричного матеріалу глибинної корекції доповнено уявлення про взаємозв'язки психічного їх антиномією, що, в той же час, не виключає антагонізму [12, с. 200–218].

Розузгодженість взаємозв'язків свідомої і несвідомої сфер свідчить про наявність особистісної проблеми, яка маскується компенсаторною активністю психологічних захистів через механізми заміщення перенесення, регресії, раціоналізації, проєкції і т. п. Пізнання когнітивного ракурсу психологічних захистів на поведінковому матеріалі є основою глибинної корекції, що потребує адекватного методичного інструментарію.

Розглянемо можливості методів невербальних засобів у пізнанні психіки у взаємозв'язках свідомого і несвідомого. Невербальні засоби застосовуються в різновидах тілесно-орієнтованої терапії (О. Лоуен, В. Шутц), соціально-психологічного навчання (Ю. М. Ємельянов, Г. О. Ковальов, Л. А. Петровська), рольовому тренінгу (О. Р. Арнольд, Г. А. Скибина).

Класифікація методів групової психокорекції на вербальні і невербальні спирається на провідний тип комунікації та характер отриманого матеріалу. Невербальні методи спираються на невербальну активність, невербальну комунікацію і концентруються на аналізі невербальної продукції. Вербальні методи базуються на вербальній комунікації та спрямовані переважно на аналіз вербального матеріалу [3, с. 221].

До вербальних методів групової роботи традиційно відносять групову дискусію та психодраму, до невербальних — психогімнастику, проєктивний малюнок, музикотерапію тощо. Такий поділ є досить умовним, оскільки практично будь-яка взаємодія в групі включає як вербальний, так і невербальний компоненти. Врахування та аналіз невербальної поведінки (міміки, жестів, рухів) та взаємодії в процесі використання вербальних методів дозволяє більш повно і адекватно розкрити зміст тієї чи іншої вербальної комунікації. Разом з тим використання невербальних засобів потребує вербальної взаємодії з метою отримання зворотного зв'язку, вербалізації невербальної комунікації, емоційного стану.

Доцільність застосування невербальних засобів у цілісному пізнанні психіки стверджує О. Лоуен: «Людина — унітарна істота, і те, що відбувається в її розумі, повинно відбуватися і в її тілі» [1, с. 6]. Ми солідаризуємося з О. Лоуеном, що у здорової людини фізіологічний і психічний аспекти характеризуються *інтеграцією*, їх розузгодженість є свідченням порушень розвитку особистості. Енергетичні процеси є основними для людини і відображаються як на фізичному, так і на душевному стані (дихання, рухливість, ясність відчуттів, самовираження). М'язеві блоки (затиски) є еквівалентами емоційних фіксацій і проявляються різним чином: в напруженні м'язів чи їх млявості, хворобливості і т. п. Зростання енергетичних можливостей людини є фундаментальним показником особистісних змін.

В психодинамічному підході не існує суто вербальних чи невербальних методів, оскільки в основу глибинного пізнання покладено процесуальну діагностику, яка спирається на порційність, багаторівневість, діалогічність. У розпорядженні психолога-практика знаходиться методична палітра невербальних засобів: малюнок, предметні моделі, іграшки, ліпка, метод топологічного моделювання тощо [4–8]. Особливим прийомом цілісного пізнання психіки є діалогічна взаємодія, яка продуктивна тоді, коли психолог знає функційні особливості психіки, що виражається у точності діагностики.

Психодинамічна теорія побудована на виявленні суперечностей у поведінковому матеріалі. Психокорекційна робота спрямована на те, щоб людина змогла відійти, відірватися від дитинства в тих статичних характеристиках, які вона позадосвідним шляхом інтроспектувала від батьків. Психокорекційна робота побудована таким чином, щоб занурюватися в сфери діяльності, властиві дитині (малюнок, ліпка тощо). Здатність людини вільно включатися в різноманітні групові форми роботи в спонтанних і наперед невизначених ситуаціях і спокійно виходити з них є показником гармонійності. Виникнення ж труднощів пов'язано з наявністю внутрішніх блоків, опорів, кажуть, що «дитинство керує». Аналіз спонтанної та невимушеної поведінки в ситуації «тут і тепер» дозволяє об'єктивувати її внутрішні детермінанти, в основі яких лежать залишкові явища дитинства. Особливо важливим є період з 2 до 5 років, в який формуються едіпальні залежності. Такі емотивні «застрягання» зумовлені імперативом, який пов'язаний з вродженим агрегатом інстинктів (Ід), що капсулює активність.

Професіоналізм практичного психолога полягає у пізнанні енергетично напружених чинників, які являють собою різноспрямовану енергію, що створює «ножиці», коли людина внутрішньо спустошує, енергетично «підризує» себе. У процесі пізнання у людини не виникає ущемлення емоцій — їй самій цікаво, вона займає дослідницьку позицію щодо себе і рухається разом з психологом у пізнанні чинників, що деструктують її психіку. Цьому сприяє спрямованість глибинно-психологічного процесу на пізнання об'єктивної підструктури психіки, що формувалася без участі людини під впливом дитинства, незгод життя позадосвідно, дорефлексивно.

В центрі наукового пізнання є дослідження дисфункцій особистості, які зумовлюються психологічними захистами, що підтримують суб'єктивну зінтегрованість психіки завдяки викривленню реальності. Чим реалістичніші засади функціонування психіки — тим людина сильніша. Метод АСПП дає зрушення в напрямку відчуття сили, незалежності від себе та інших людей. З іншого боку, якщо людина потентна, сильна, то вона більшою мірою може надавати допомогу та інтегруватися з іншими людьми, тому що знижується страх, знижуються міжособистісні бар'єри, конфліктогенність, відбувається наближення до діапазону щастя, благополуччя, рівноваги.

Методика АСПП є когнітивно зорієнтованою, а не чисто поведінковою. У процесі психокорекційної роботи діють механізми позитивної дезінтеграції та вторинної інтеграції [11]. У дезінтегрованої людини на основі розширення самосвідомості і отримання навичок не лише спостерігання, а й уміння реконструювати, розуміння внутрішніх процесів відбуваються позитивні зміни.

В глибинній психокорекції використовуються різні методи [4–8], які сприяють розкриттю сутності психіки, яку неможливо об'єктивно оцінити обмеженою кількістю методів. Для пізнання психічного на власному матеріалі необхідно забезпечити спонтанність та невимушеність поведінки. Спонтанність виносить на поверхню внутрішні детермінанти, які зберігають енергетичну потентність, спираються на фіксовані, витіснені змісти. У відсутності спонтанності ці проблеми невидимі, оскільки маскуються

психологічними захистами, які ситуативно адаптують людину. Т. С. Яценко вдалося розкрити системну сутність захистів [11], їх центральну роль у породженні дисфункцій психіки: чим більше автоматизована захисна система, тим більше вона «родом» з дитинства. Захист інтегрує психіку, однак здійснює це на суб'єктивних засадах, на догоду ідеалізованому «Я», що знаходить специфічний вияв у активності людини, її реакціях. Тому пізнання психіки відбувається на матеріалі, опосередкованому ініціативою протагоніста, а не за наперед розробленим планом розв'язання. Дитячі реакції в дорослій поведінці є «індикатором» негараздів у пізнанні психіки.

В основу методів покладено вербальну взаємодію у вигляді психокорекційного діалогу з метою пізнання глибинно-психологічної детермінованості поведінки, на відміну від проєктивних методик, що не передбачають діалогу, лише стандартизовану інтерпретацію. Психокорекційна робота з будь-яким арт-терапевтичним засобом (ліпка, камені, іграшки, малюнки), що спирається на процесуальність діагностики, має інше семантичне висвітлення особистісної проблеми. Найменша пропозиція психолога максимально наповнюється власним індивідуальним смислом. Аналіз отриманого результату сприяє виявленню системної впорядкованості психічного, пізнання якої спрямоване на розвиток рефлексивних знань, важливих для оптимізації взаємовідносин.

Цінність невербальних засобів у глибинному пізнанні полягає у цілісності презентації змісту психічного в його свідомих та несвідомих виявах. Наведемо фрагмент виконання невербальної вправи «Дорога власного життя» учасниками психокорекційної групи з наступним обговоренням. Умовні скорочення: «П.» — психолог; «І.», «О.» — учасники психокорекційної групи, що мають досвід проходження глибинної корекції за методом АСПП.

Фрагмент проведення невербальної вправи «Дорога власного життя»

Фото 1. Життєвий шлях І

Протагоніст І., схиливши голову, робить декілька кроків праворуч (фото 1, а), зупиняється (фото 1, б), потім декілька кроків ліворуч (фото 1, в), зупиняється, робить декілька кроків праворуч, зупиняється, туцює на одному місці і крокує вперед.

Член групи: Неначе життя — це пошук.

П.: Життєвий шлях презентовано як декілька етапів. Не завжди прямо йшла, були відгалуження. Були більш важкі етапи топтання, подолання їх. Тепер більш рівно (до І.): Ви почули, тепер можете сказати, що ви мали на увазі.

І.: Мені було близьким висловлювання про пошук смислу. Коли ж я знайшла смисл, то шлях став прямим і стрімким. Дорога від початку була рівною, але через пошук свого шляху доводилося сходити з неї, однак я весь час на неї поверталася.

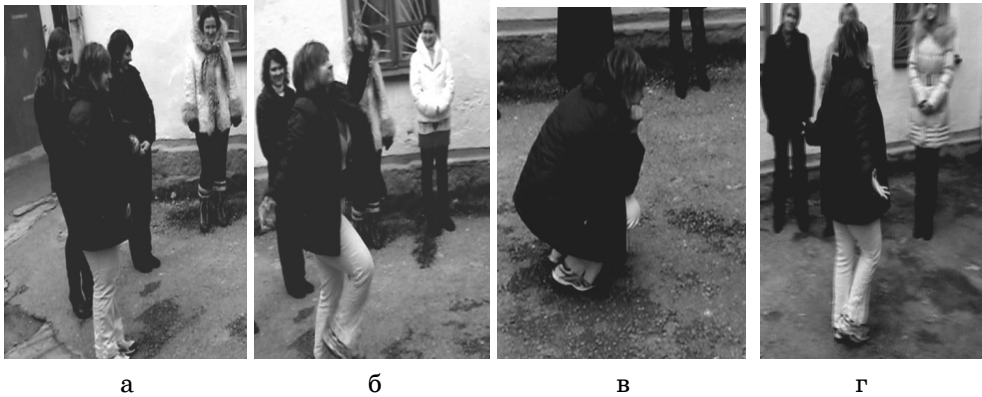

Фото 2. Життєвий шлях О. (зліва направо)

Протагоніст О. стоїть на місці (фото 2, а), промовляючи: «Це я не хочу народжуватись»; стрибає, розмахуючи руками (фото 2, б); присіла, замислившись (фото 2, в); розпрявилась і підскочила, розкривши руки, крокує вперед (фото 2, г).

П.: О. вперше поставила акцент на акті народження. Під сумнів ставиться радість цього народження. Очевидно, що якісь труднощі після народження кинули тінь на саме народження, чи через батьків, чи через власні незгоди.

О.: Так.

П.: Далі, неначе щось придавило, суто особисте. В цьому придавленому стані ти зірла так, що знайшла вихід. Видно, що тобі довелося через щось перескочити, можливо, навіть через саму себе.

О.: Це дійсно так, хоча я про це навіть не думала.

Наведений фрагмент стенограми презентує можливості вираження психологічного змісту невербальним шляхом і пізнання учасниками власних особистісних характеристик. Вагомість такого вираження полягає у індивідуальній неповторності кожного пройденого відрізка життя, життєвого

досвіду. Такий ємний невербальний феномен виражає істотний, можливо, навіть неочікуваний зміст, адже до виконання завдання протагоніст не знав, як буде себе вести. Зворотна інформація членів групи важлива перш за все для самого протагоніста, оскільки невербальна вправа виконується спонтанно і до її виконання він не знає, якою буде його реакція. В цьому виражається індивідуальна неповторність пізнання.

Невербальні моделі метафорично презентують дорогу життя (вплив акту народження на розвиток особистості, пошук свого шляху), пізнання відбувається опосередковано через рух, учасники вчаться «прочитувати» матеріал. Здатність аналізувати невербальний матеріал обумовлюється його архетипною сутністю, що єднає з символікою сновидінь, малюнків. Адже архетипна символіка дозволяє презентувати певний зміст, щоб бути зрозумілими іншим.

Використання невербальних вправ у психокорекційній групі сприяє груповій інтеграції, оскільки учасники відчують захищеність, що обумовлює застосування невербальних вправ на початкових етапах роботи. Впродовж Авторських шкіл академіка НАПН України Т. С. Яценко невербальні вправи проводяться у груповій формі, на березі Чорного моря, що є формою поєднання самопізнання з оздоровленням [4–8]. Такі заняття сприяли інтеграції учасників Авторської школи, налагодженню особистих взаємин, зростанню взаємної довіри, розвитку рефлексивних знань, підвищенню працездатності та позитивних емоцій, налаштуванню на самопізнання.

Висновки. Використання невербальних методів в цілісному пізнанні психічного, що передбачає врахування функційних особливостей свідомої та несвідомої сфер в їх єдності, збагачує методичний арсенал психолога-практика. Аналіз невербальних моделей сприяє зняттю блоків, дозволяє отримувати новий досвід через рефлексію та самоаналіз, формуванню навичок аналізу невербального матеріалу інших учасників групи, відкриває канали реалізації власного потенціалу.

Список літератури

1. Лоуэн А. Радость / пер. с англ. Е. Г. Гендель. — Мн. : Попурри, 1999. — 464 с.
2. Психодинамическая теория: методология и научно-практические результаты / Галушко Л. Я., Дметерко Н. В., Евтушенко И. В. // Психотерапия. — 2012. — № 10 (18). — С. 81–91.
3. Психотерапевтическая энциклопедия / Б. Д. Карвасарский — С-Пб.: Питер, 2000. — 686 с.
4. Теория и практика глубинной психокоррекции / Под ред. академика Т. С. Яценко. — Донецк: ДИПиП, 2008. — 268 с.
5. Теория и практика глубинной психокоррекции / Под ред. академика Т. С. Яценко. — К.: Мастерпринт, 2009. — 221 с.
6. Теория и практика глубинной психокоррекции / Под ред. академика Т. С. Яценко. — Ялта: РИО КГУ, 2010. — 202 с.
7. Теория и практика глубинной психокоррекции: Четвертая и Пятая Авторская школа академика НАПН Украины Т. С. Яценко / Под ред. академика Т. С. Яценко. — К. : Изд-во НПУ имени М. П. Драгоманова, 2011. — 261 с.

8. Теория и практика глубинной психокоррекции: Шестая Авторская школа академика НАПН Украины Т. С. Яценко / Под ред. академика Т. С. Яценко. — К. : Изд-во НПУ имени М. П. Драгоманова, 2012. — 226 с.
9. Усатенко О. М. За результатами VII Авторської школи академіка НАПН України Т. С. Яценко / О. М. Усатенко // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія: 36. статей. — Ялта: РВВ КГУ, 2011. — Вип. 33, ч. 2. — С. 69–79.
10. Яценко Т. С Проблема глубинного познания психики субъекта в визуализированной само-презентации / Т. С. Яценко // Психотерапия. — 2012 — № 10 (18). — С. 22–30.
11. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навчальний посібник / Т. С. Яценко. — К. : Либідь, 1996. — 264 с.
12. Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: навч. посіб. / Т. С. Яценко. — К. : Вища шк., 2006. — 382 с.

Усатенко О. Н.

кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии
Республиканского высшего учебного заведения
«Крымский гуманитарный университет» (г. Ялта)

ОСОБЕННОСТИ ГЛУБИННОПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ НА МАТЕРИАЛЕ НЕВЕРБАЛЬНОЙ МЕТОДИКИ «ДОРОГА СОБСТВЕННОЙ ЖИЗНИ»

Резюме

Статья раскрывает особенности методического инструментария психодинамического подхода к целостному познанию психики в единстве сознательного и бессознательного на примере невербальной методики «дорога собственной жизни». В статье отстаивается мысль о внутреннем единстве методов глубинного познания, которое задается не внешним регламентом, а функциональными особенностями субъекта с его индивидуально-неповторимой психической организацией.

Ключевые слова: глубинное познание, целостность психики, сознательное, бессознательное, невербальный метод.

Usatenko O.

Ph. D. in Psychology, Associate Professor of Psychology
Republican university
«Crimean University of Humanities» (Yalta)

FEATURES DEEP PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE ON MATERIAL NONVERBAL TECHNIQUE «OWN WAY OF LIFE»

Summary

The article exposes the features of methodical tool of the psychodynamic going near integral cognition of psyche in unity conscious and unconscious on the example of un verbal method «road of own life». In the article an idea is defended about internal unity of methods of deep cognition, which is set not external regulation, but functional features of subject with his individual-unique psychical organization.

Key words: deep cognition, conscious, unconscious, integrity of psyche, un verbal method.

УДК 159.923.2:378.091.2

Фалько Н. М.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТІВ ЯК ЧИННИКА ГАРМОНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

В статті розглядаються психологічні особливості психічного здоров'я як компоненту формування освітнього простору особистості. Аналізуються основні підходи вирішення проблеми гармонізації освітнього простору за допомогою надбань сучасної психологічної антропології. Виокремлюються загальні та специфічні психологічні детермінанти збереження психічного здоров'я студентської молоді.

Ключові слова: психічне здоров'я, освітній простір, методологія, менталітет, освітні стратегії і технології.

Головною суперечністю сучасного освітнього простору значна частина дослідників визнає існування великого обсягу знань, інформації, які певним чином не впорядковані і не впливають через поліваріантність, неоднозначність на людиновимірність усіх процесів, в яких бере участь людина. Це, насамперед, стосується психічного стану молоді, яка в більшості випадків не почуває себе носієм цінностей, потреб та інтересів, що закладені в основу структурування, інституційного та соціального розвитку освітнього простору.

Через таку суперечність, спричинену безособистісними технологіями навчання і виховання, особливості життєдіяльності молоді, зокрема її психічної рівноваги, потребують філософської рефлексії, яку можна вважати найбільш комплексною.

Звичайно релевантність простору сучасним соціальним тенденціям і процесам, а також глобалізаційним викликам залежить не тільки від впливу на нього суспільно-економічних, політичних та інших активних чинників. Тому філософська рефлексія такого сегменту освітнього простору, як мистецтво життєдіяльності Homo educandus, набуває особливого значення у контексті постмодерних освітніх змін.

Психічне здоров'я (ментальне здоров'я), яке без перебільшення можна вважати мистецтвом людини в реалізації власного потенціалу, у подоланні звичайних життєвих проблем, душевних негараздів та яке є знаряддям продуктивної і плідної праці, гуманної взаємодії з іншими людьми, сьогодні викликає серйозну занепокоєність кожної розумної людини. Значення збереження психічного здоров'я відповідає самим широким й різноманітним інтерпретаціям його сутності у різних культурах, хоча реальні його екзистенції мають певні особливості. Так, кажучи про характеристику

психічного здоров'я населення України, потрібно відзначити, що багаторічний період тоталітаризму наклав свій відбиток на національний (психологічний) імідж її населення, вилучив націленість на оптимізм, на активне підприємництво і діловитість, на певну «турботу» про свою «душу» тощо. Психотерапевти і психологи, які працюють в психіатрії, вважають, що мисленню, особистісним установкам, ціннісним орієнтаціям, особливостям сприйняття і розуміння стосунків між людьми, осягненням психічних явищ людині тоталітарного періоду притаманні такі риси як міфологічність, ієрархічність свідомості, схильність до ілюзій і шаблонів, пасивність, безініціативність стосовно власного життя.

Можна було б не звертати увагу на цю ідеологему, якби не констатація незадовільного стану психічного здоров'я населення України, поширення самогубства, незадовільного стану психічно-хворих, негативного впливу екології на психіку, алкоголізму та наркоманії тощо. Таким чином, як непрямі, так і прямі показники свідчать про те, що психічне здоров'я населення України погіршується. Тому питання збереження психічного здоров'я українців в загальнодержавному масштабі повинне розглядатися не лише як суто медична і психіатрична проблема, але і як проблема особистості та соціальна. Констатуючи, що сучасна криза економіки і духовного життя суспільства негативно впливає на психічний стан найширших верств населення, на нашу думку, необхідно шукати методи заміни «революційних» способів вирішення назрілих соціальних та персональних проблем, такими, що пов'язані з еволюційними, дія яких «встигає включити фізіологічні механізми адаптації психіки».

Погіршення психічного здоров'я пов'язане також з швидкими соціальними змінами, стресовими умовами на роботі, гендерною, національною дискримінацією, соціальним відчуженням, нездоровим способом життя, ризиками насильства над фізичним здоров'ям, а також з порушеннями прав людини тощо. Існують також певні психологічні і особистісні чинники, які підвищують уразливість людей перед психічними розладами. І, нарешті, не можна оминати біологічні причини психічних розладів, зокрема генетичні чинники, дисбаланс хімічних речовин у мозку тощо.

Отже багатоаспектність «турботи» про психічне здоров'я, а скоріше — про наслідки його порушення, на нашу думку, робить осмислення питання фрагментарним, фасеточним і, що є найважливішим, усуває феномен «психічного здоров'я» з предметної галузі тієї науки, в якій воно постає епіцентром досліджень. Причому відбувається це майже на всіх рівнях осягнення: від емпіричного (емоційного) до теоретико-методологічного.

Саме тому спробуємо визначити детермінанти психічного здоров'я *Homo educandus*, зокрема студентської молоді, яка в цьому контексті має як загальні риси його зміцнення, так і особливі та специфічні.

Щодо сутності психічного здоров'я, то Всесвітня організація охорони здоров'я виділяє наступні його критерії:

– усвідомлення і відчуття безперервності, постійності і ідентичності свого фізичного і психічного «Я»;

– відчуття постійності і ідентичності переживань в однотипних ситуаціях; критичність до себе, до своєї власної психічної продукції (діяльності) та її результатів;

– відповідність психічних реакцій (адекватність) силі і частоті навколишніх впливів, соціальним обставинам і ситуаціям;

– здатність до самоуправління поведінкою відповідно до соціальних норм, правил, законів;

– здатність планувати власну життєдіяльність і реалізовувати ці плани; здатність змінювати спосіб поведінки залежно від зміни життєвих ситуацій і обставин [3].

Зрозуміло, що психічне здоров'я не є просто відсутністю психічного розладу. Воно визначається як стан благополуччя, при якому кожна людина може реалізувати свій власний потенціал, справлятися із звичайними життєвими стресами, продуктивно і плідно працювати, а також вносити вклад до життя співтовариства. Зазначимо, що теоретичні міркування щодо благополуччя, на нашу думку, весь час зміщуються в об'єктивну площину, тому ми б додали до цих критеріїв концепт «усвідомлення свого стану як благополучного». Таке розуміння психічного здоров'я як широкого поняття, об'єднуючого низку стратегій, всі з яких направлені на позитивну дію щодо психічного здоров'я, поставлять серед використовуваних стратегій на перше місце інтеграцію індивідуальних ресурсів і умінь та працю щодо поліпшення соціально-економічного середовища.

Обговорюючи сутність психічного здоров'я та відсутність чіткого визначення, слід у загальному вигляді зазначити, що це динамічний процес психічної діяльності, який характеризується детермінованістю психічних явищ, адекватністю реакцій на соціальні, біологічні і фізичні умови, нарешті, це здатність людини планувати і здійснювати власні життєві програми в мікро- і макросоціальному середовищі. Таке трактування психічного здоров'я найбільш відповідає антропологічним викликам до сучасної науки, яка за призначенням має допомогти людині жити гармонійно та щасливо.

Подібна рефлексія проблеми була б достатньою, якщо б сьогодні людина не опинилась в умовах постійної небезпеки для свого благополуччя, психічного, фізіологічного, духовного і соціального здоров'я, для особистісного життя, в умовах, коли життєтворчість людей, зокрема, майбутніх фахівців — молодих людей, які знаходилися в стадії становлення і розвитку, набуває все більш ризикованого характеру. Такий стан, на нашу думку, потребує більш широкого дискурсу — мистецтва жити (В. Андрущенко, Б. Гершунський, І. Зязюн, В. Кремень, М. Култаєва, І. Предборська, Л. Сохань та інші).

У зазначеному контексті надзвичайно важливим постає питання про місце психічного здоров'я в проектуванні «образу людини», який є історично мінливим і має сприйматися як самостійний теоретичний принцип. Безумовно, існуючий у тій чи іншій культурі образ людини, що втілює в собі певні стереотипи поведінки, звички, погляди, що сприймаються як самоочевидності, потребують суттєвої рефлексії щодо відповіді на виклики

часу і вибудовування образу, проекту життя, який би був оптимальним в реалізації життєвого сенсу.

Таким чином, стає зрозумілим, що методологічних змін потребує система теорії і практики вищої освіти, яка має залучити до цілепокладання, змісту та технологій демократичних особистісно-зорієнтованих перетворень, детермінант психічного здоров'я:

- наповнення освітніх змін світоглядним змістом, який би був максимально наближеним до реальності (більшість науковців пропонують зараз прагматичну методологію, яка, за слушним спостереженням Н. Вяткіної, «підходить як назва до чисельних філософських і психологічних напрямів практичного, або так званого реального спрямування і здатна задовольнити потребу сучасної людини у філософії, яка поєднує в собі дві речі: здатність до абстрагування і зв'язок із реальним світом людського життя; інакше кажучи, подолати прірву між «класичним святилищем філософії» і світом особистого досвіду, його протиріччями і розмаїттям, школою і широким світом, у який потрапляє студент» [2, с. 9–16];

- обґрунтування певних освітніх стратегій та технологій методології, побудову уявлень про сутність і мету сучасної освіти зробити адекватними реаліям часу; способи і методи досягнення поставлених цілей наповнити культуро- й природовідповідним змістом, «спустити» абстрактні поняття на землю з тим, щоб мати змогу розглядати проблеми під кутом зору успішності практичної діяльності людини, її психічного життя;

- розв'язання проблем інноваційної освіти, які без методологічного дискурсу зводяться до розгляду питань впровадження тих чи інших конкретних методик, спрямувати на систему саморозвитку, самопідтримки психічного здоров'я *Homo educandus*;

- метатеоретичне обґрунтування концепцій, які пов'язані із проектами майбутнього, оскільки освіта, на думку багатьох вчених і практиків, завжди орієнтована на нього, мають усунути невпевненість та невизначеність щодо освітніх ситуацій, які відрізняються від тих, що є зараз, і вимагають світоглядно-методологічних орієнтирів.

Гуманітаризація науки, що має гносеологічний і аксіологічний виміри: у гносеологічному аспекті можна говорити про перехід лідерства в науковому пізнанні до гуманітарного знання, що супроводжується формуванням «іншонаукового» (гуманітарного) дискурсу; аксіологічний аспект обумовлений тим, що сучасне пізнання повністю пронизано «конструкціями», що несуть сенс: вибір, цінність, відповідальність, позиція вченого (поняття «вибір» домінує у цьому переліку, і якщо раніше воно характеризувало селекцію когнітивних процедур, то поступово набуло етичного навантаження) [5].

У контексті вищезазначеного, на нашу думку, найбільш продуктивним є антропологічний підхід, оскільки сучасна психологічна антропологія, поділяючи окреслену переконаність у самотворчій здатності людської істоти (адже остання і справді змушена самотворчістю компенсувати багато чого, що їй бракує у порівнянні з інстинктивною пристосованістю тварин), не може не враховувати також світоруйнівних наслідків творчості.

Реальний факт сьогодення — різючі масштаби екологічної кризи, котрі свідчать про появу фундаментального екзистенційно-антропологічного парадоксу: людина часто не в змозі пристосуватись до нею ж витвореного штучного середовища. Наростання організмичної непристосовності (різке зниження імунітету щодо багатьох забутих захворювань, масовий невротизм, пов'язаний з деструкцією антропосприятливого ландшафту, флори й фауни тощо) щоразу ставить питання про майбуттєвість цивілізації [1].

З огляду на це психологічна антропологія прагне сьогодні не тільки ствердити безмежність самотворчої здатності людини, але й з'ясувати межі цієї здатності, пов'язані з наведеними колізіями. Перші спроби знайти такі способи сягають класичного людинознавства. Ще гуманістичні штудії Мішеля Монтеня засвідчували плюралістичну націленість на антропологічний вимір інших: «Ми повинні бути справедливими стосовно інших людей і виявляти милосердя й доброзичливість стосовно усіх інших створінь, які того гідні. Поміж нами й ними існує якийсь зв'язок, якісь взаємні зобов'язання» — у наведених словах наявне передчуття того філософсько-антропологічного принципу, котрий нас цікавить і котрий є передумовою міжлюдської злагоди, міжлюдської толерантності, відтак й морального спокою та психічної рівноваги.

Сьогодні антропологію доброї волі маніфестує комунікативна етика відповідальності, яка прагне поширення діалогу між всіма учасниками суспільного життя, а вітчизняний дослідник А. Єрмоленко обґрунтовує необхідність розширити «коло учасників» обговорення до усього суцього, яке немовби бере участь у такому дискурсі. А це означатиме, що людина починає ставитися до речей навколишнього світу як до людей, але не ставитися до людей як до речей [4, с. 203].

На початку ми використовували для визначення психічного здоров'я поняття «ментальне здоров'я». Саме так воно сприймається в західній літературі. Дійсно, менталітет формується залежно від традицій культури, соціальної структури й усього середовища людини, виступаючи джерелом культурно-історичної динаміки, об'єднуючи загальнолюдське й етичне. В понятті «менталітет» поєднуються також високоінтелектуальні форми свідомості з неусвідомленими культурними кодами, детермінуючи образ цілісної людини. Все це дає можливість побудувати модель взаємодії соціальних, економічних і психологічних чинників розвитку людини, сприяє реалізації методів міждисциплінарного синтезу та дозволяє досягнути основний вектор розвитку теоретичного знання від релігійно-філософських вчень до науково-технологічних концепцій.

Як було зазначено нами раніше, антропологічний дискурс має фундаментальне значення для сфери освіти не тільки тому, що саме в освіті вибудовуються особистісні програми психічного, соціального й духовного життя молоді людини, але й тому, що в освіті як інституції формується цілісний образ людини як ідеал освітньої системи, що конкретизується відносно її головного суб'єкта — особистості, яка розвивається. Однак цей образ неможливо «отримати» з праць тільки вчених-антропологів, він повинен бути сконструйований зусиллями представників різних наук. Отже

психологічна завантаженість трансферу знань постає в збереженні здоров'я студентської молоді важливою детермінантою.

Положення антропології про людину як мікрокосм, про її тотожність світу в цілому обумовлює принципову незавершеність пізнання людини, оскільки її власна незавершеність та невизначеність належать до найбільш суттєвих її властивостей. Для педагога це положення має й принциповий, й конкретно-практичний сенс, що застерігає його як від спрощених, схематичних уявлень про благополуччя людини, так і від невиправданого оптимізму будь-яких її дій. Філософський сенс додасть розумності як фатальним, песимістичним поглядам на екзистенційні вияви, так і легковажним артефактам і вчинкам.

Ідея людини, яка самостворюється, трансцендентує, яка відкрита до усіляких можливостей, є центральною як для психологічної антропології, так і для освіти, якщо розуміти її як процес і результат розвитку й саморозвитку, а педагогічну діяльність як діяльність зі створення умов для саморозвитку, самоосвіти людей, забезпечення для *Homo educandus* простору творчої дії. У цьому контексті збереження психічного здоров'я постає діями і результатом цілеспрямованого педагогічного впливу, який максимально повинен відповідати особистісним прагненням до зміцнення психічно рівноважного стану.

Отже, розглядаючи психологічну антропологію як квінтесенцію сучасного людинознавства, не можна погодитися з визнанням її «додатковості» в процесі професійної підготовки майбутнього фахівця, оскільки вона посідає чільне місце у пізнанні і самопізнанні людини і світу в цілому, вона визначає світогляд і мислення, орієнтує на соціальність і моральність, духовність і тілесність, загальноцивілізаційне і національне, відтак детермінує старий, благополучний розвиток і саморозвиток особистості, а саме:

– методологія, відтворюючи буття людини, яка навчається, з методології загальних норм і правил діяльності перетворюється в методологію постановки і з'ясування людських проблем, набуває статусу проблеми культури, стає важливим чинником осягнення сучасної світоглядної проблематики, тобто забезпечує процес набуття людиною культурності, яку ми розуміємо як здатність керуватися у житті над біологічними (психологічними) програмами керування власним фізіологічним, соціальним і психічно-духовним станом;

– визнання фундаментального значення методології для професійної підготовки фахівця дає можливість сформулювати максимум світоглядного рівня про людину як мікрокосм, про її тотожність світу в цілому, про принципову незавершеність та невизначеність її пізнання, про формування творчого ставлення до власного саморозвитку, який зумовлено об'єктивними (біологічними, природними й соціальними) обставинами;

– ціннісно-аксіологічні, когнітивно-операційні компоненти розвитку гармонійної особистості та психічного благополуччя за допомогою психологічної методології трансформуються в продуктивну праксеологію, творчість, самоздатність і духовність.

Складові праксеології психічного здоров'я можна представити наступним чином:

– сприйняття себе як людини, гідної поваги, щастя, і як такої, що може пізнати себе, рефлексувати шляхи забезпечення ментального здоров'я;

– екологічна майстерність, що передбачає здатність людини активно вибирати і створювати власне оточення, яке відповідає не тільки його психологічним програмам життя, але й об'єктивно-зумовленим обставинам розвитку природи, суспільства;

– уміння підтримувати позитивні, гуманні, діалогічні стосунки з іншими людьми, якщо навіть вони є репрезентантами чужої культури, весь час «просуватися» від толерантності до «золотого та платинового правила» етики;

– автономність людини як незалежність і здатність людини регулювати свою поведінку зсередини, а не чекати похвали або оцінки з боку інших людей, як здатність до рефлексії, завдяки якій вона може не дотримуватися колективних вірувань, забобонів і страхів, а слідувати особистісним духовним шляхом;

– упевненість у реальності і конструктивності мети і сенсу життя, сенсожиттєвої спрямованості діяльності, що задовольняє психічні потреби.

– самовдосконалення як розвиток власного потенціалу, відкритість новому досвіду, наслідування здорового способу життя тощо.

У статті мова не йшла про жодні психічні патології, але в полі нашої уваги була молода людина, яка навчається, вважається здоровою і хоче бути щасливою, ми робимо це для того, щоб вона не страждала від стресів і негативних емоцій, а відчувала б себе ще краще. Причому це потрібно кожному з нас для нормального існування на цьому світі, тоді ми зможемо хоч якось наблизитися до гармонії.

Список літератури

1. Аносов І. П. Сучасний освітній процес: антропологічний аспект / І. П. Аносов. — К.: Твім Інтер, 2003. — 391 с.
2. Вяткіна Н. Б. Американська філософія прагматизму: витоки і цінності / Н. Б. Вяткіна // Американська філософія освіти очима українських дослідників : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 грудня 2005 р.). — Полтава : ПОІППО, 2005. — 281 с.
3. Елисеєв Ю. Ю. Психосоматические заболевания: [Справочник] / Ю. Ю. Елисеєв. — Москва : АСТ, 2003. — 311 с.
4. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека / А. Н. Ермоленко. — К. : Наукова думка, 1994. — 230 с.
5. Троїцька Т. С. Антропологічні засади методологічної підготовки педагога / Т. С. Троїцька // Зб. наук. праць БДПУ. Педагогічні науки. — Бердянськ, 2006. — С. 80–85.

Фалько Н. Н.

кандидат психологических наук, доцент кафедры практической психологии
Мелитопольского государственного педагогического университета
имени Богдана Хмельницкого

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ СОХРАНЕНИЯ
ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ СТУДЕНТОВ КАК ФАКТОРА
ГАРМОНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА**

Резюме

В статье рассматриваются психологические особенности психического здоровья как компонента формирования образовательного пространства личности. Анализируются основные подходы решения проблемы гармонизации образовательного пространства с помощью наработок современной психологической антропологии. Выделяются общие и специфические психологические детерминанты сохранения психического здоровья студенческой молодежи.

Ключевые слова: психическое здоровье, образовательное пространство, методология, менталитет, образовательные стратегии и технологии.

Falko N.

Ph. D. in Psychology, Associate Professor of Applied Psychology
Melitopol State Pedagogical University named after Bogdan Khmelnytsky

**PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS PRESERVATION OF MENTAL
HEALTH OF STUDENTS AS A FACTOR HARMONISE EDUCATIONAL
SPACE**

Summary

The article deals with the psychological characteristics of mental health as a component of the educational environment of formation of the individual. Analyzes the main approaches address the harmonization of educational space with modern developments of psychological anthropology. Allocated general and specific psychological determinants of saving mental health of college students.

Key words: mental health, educational environment, methodology, mentality, education strategies and technologies.

УДК 159.9.07-058

Хан О. О.

здобувач

Інституту соціальної та політичної психології

Національної академії педагогічних наук України

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ В ОСОБИСТОСТІ КОГНІТИВНОЇ СФЕРИ ГРОМАДСЬКОЇ СВІДОМОСТІ

Стаття присвячена вивченню питання громадської свідомості в теоретично-му аспекті. А також запропонована методологічна модель для дослідження когнітивного компоненту громадської свідомості.

Ключові слова: громадська свідомість, когнітивний компонент, методологія.

Теорією життєвого шляху особистості у вітчизняній психології займається К. А. Абульханова-Славська [1]. За її підходом особистість є точкою в яку сходиться минуле, сучасне і майбутнє. Однак розглядаючи життєвий шлях особистості, бачимо, що розвиток особистості є не просто сукупністю біографічних, історичних подій, це також індивідуально- та соціально-психологічний розвиток особистості.

Розвиток особистості передбачає розвиток різних сфер та самої структури особистості: формується і розвивається спрямованість особистості (переконання, світогляд, ідеали), особистий життєвий досвід (звички, знання, уміння, навички), особливості психічних процесів.

Разом з тим, з входженням в соціальний світ у особистості розвиваються психологічні та соціально-психологічні особливості. Як об'єкт дослідження, психологічні особливості особистості привабливі тим, що вони є досить стійкими особистісними характеристиками, які визначають специфіку як інтересів, так і основної стратегії життя, утворюють загальний і когерентний стиль мислення. Наше дослідження було спрямоване на дослідження самоідентифікації молоді, ціннісних орієнтацій, когнітивного компоненту політичної свідомості молоді.

Об'єктом емпіричного дослідження для нас є розвиток когнітивного компоненту політичної свідомості особистості.

Перш за все, варто розкрити поняття громадської свідомості. В процесі соціалізації формується громадська свідомість, яка безпосередньо ґрунтується на уявленнях, що сформовані у особистості, нормах та правилах, що існують в суспільстві. Поняття громадської свідомості є надзвичайно широким за змістом, що в нього вкладають; і стало своєрідним вузловим поняттям, котре акумулювало розрізнені до цього погляди та дані різних наукових дисциплін.

Проблемою свідомості, особливо суспільної свідомості в політиці, займалися багато іноземних, російських, українських вчених: Б. Ф. Поршнев, Д. В. Ольшанський; М. Й. Боришевський, М. І. Пірен, О. Донченко, Н. М. Корнев та інші [2; 5; 7; 8; 9].

Дослідження громадської свідомості засобами соціальної, політичної психології прагнуть поєднати аналіз соціально-політичного змісту з вивченням психологічних механізмів його функціонування. При цьому широко використовуються загально-психологічні, індивідуально-психологічні соціально-психологічні поняття (потреби, інтереси, орієнтації, установки і т. д.). З їх допомогою громадська свідомість оцінюється на основі різного роду даних, що стосуються поінформованості людей, характеру їх світобачення, системи їх цінностей.

Як відзначає Боришевський, громадська свідомість — це ідеологічне утворення, що відображає сукупність соціально-економічних та ідеологічних факторів, які закріплюється психікою людини у вигляді політичних настанов, що активно впливають на її практичну політичну діяльність. Свідомість виникає в практичній діяльності людей як необхідна умова її організації та відтворення. Найважливіша віха в розвитку людської культури — розподіл духовної та фізичної праці, відособлення виробництва свідомості як особливого духовного виробництва [2].

Формування громадської свідомості залежить не тільки від тієї об'єктивної ситуації, у якій розвивається цей процес. Велике значення мають і фактори суб'єктивного характеру, зокрема:

1) зовнішні, до яких належать інститути суспільної, політичної системи, національні та соціальні групи, різні неформальні об'єднання, під впливом яких відбувається соціалізація особистості;

2) внутрішні, що характеризують механізми світосприймання, аналізу та прийняття рішень тощо. Останні охоплюють потреби, інтереси, духовні цінності, індивідуальні психологічні якості людини.

Формування громадської свідомості відбувається в процесі громадського життя, є історично і соціально зумовленим продуктом суспільної життєдіяльності людей, їх політичної творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політичних відносин, а також розвиток їх власної сутності і значною мірою залежить від характеру, темпу, змісту процесу політичної соціалізації молоді особи.

Ще одним важливим фактором формування громадської свідомості є необхідність врахування бажання самої людини відповідати запитам системи. У даному випадку йдеться насамперед про вирішення проблеми мотивації, заохочення людини, зокрема, молоді до участі у громадському житті, тобто про запровадження системи ціннісних, а не примусових мотивів соціалізації.

Механізми функціонування, динаміка розвитку і функціональні форми громадської свідомості максимально чіткі при функціональному розгляданні. Основний механізм функціонування політичної свідомості — активне відображення оточуючої дійсності. Свідомість забезпечує не просто пасивне, дзеркальне відображення, а гарантує відображення, що перетворює цю дійсність з потребами та інтересами суб'єкта.

На думку Є. Вятра, громадська свідомість функціонує в системі безперервних прямих і обернених зв'язків з оточуючою дійсністю. Прямі зв'язки забезпечують суб'єкту отримання адекватної суспільної, політич-

ної інформації. Зворотні зв'язки дають можливість діяти, спираючись на ці дані. Відображення є основою для поведінки, результати якого, в свою чергу, забезпечують подальше відображення вже зміненої реальності. Відображувана дійсність (прямі зв'язки) забезпечує її активне перетворення (зворотні зв'язки), котре знову відображається для подальшого перетворення [4].

В політичній психології вже усталено виділяють дві форми політичної свідомості — уявлення та настрої. До уявлень відносять стабільні раціональні судження, що спираються на відповідні знання і переконання. До настроїв, в загальному вигляді, відносять більш динамічні, часом не до кінця усвідомлені оцінки, що переважно спираються на емоційне відношення до сприйнятого [9].

Тож, за розвинутої політичної та громадської свідомості особистості формуються знання та стійкі уявлення про політичну сферу, формується активна життєва та громадська позиція. Таким чином, особистість з об'єкта впливу стає суб'єктом з стійкою системою уявлень суб'єкта про самого себе в соціально-політичному плані, на основі яких він ціленаправлено будує поведінку і взаємовідносини з іншими суб'єктами і об'єктами політики як всередині соціально-політичної системи, так і за її межами, і оцінює самого себе. Це усвідомлення себе в соціумі, як самостійного суб'єкта — діяча, цілісна оцінка своєї ролі, цілей, інтересів, ідеалів, мотивів і всієї своєї поведінки.

В рамках дослідження для нас було цікаво дослідити розвиток громадської свідомості, а саме її стійкої форми уявлень та знань (когнітивний компонент) про політичну сферу. Для цього нами було розроблено Анкету на визначення когнітивного компоненту громадської свідомості, сутність якої полягала в наступному: респондентам було запропоновано 12 визначень, що пов'язані безпосередньо з сферою суспільства (такі як: влада, держава, закон, ідеологія, конституція, нація, парламент, партія, політика, президент, пропаганда, суверенітет). До кожного твердження було запропоновано три альтернативні відповіді, одна з яких була правильною, дві наступні з помилками. Визначити правильний варіант відповіді за наявності розвинутої когнітивної сфери не викликало особливих складностей. Тест розрахований на з'ясування рівня сформованості уявлень про політику у осіб з середньою і вищою освітою.

Перш ніж використати тест в нашій роботі, попередньо ми провели роботу над стандартизацією тесту. Для цього необхідно провести процедуру на перевірку надійності.

Як зазначає Л. Ф. Бурлачук, тест зазвичай є надійним, якщо з його допомогою отримуються одні й ті самі результати для кожного досліджуваного при повторному тестуванні [3].

Окрім того, спеціалісти з конструювання психологічних тестів [3; 6] виокремлюють декілька типів надійності:

Надійність ретестова — передбачає повторне пред'явлення того ж самого тесту тим самим досліджуваним і приблизно в тих самих умовах, з інтервалом не менше місяця, а за тим встановлення кореляції між двома рядами даних [3; 6].

В нашому дослідженні виміри були проведені з інтервалом у 2 місяці, отриманий коефіцієнт кореляції між результатами двох вимірів дорівнює 0,88, тобто перевищує необхідну для виявлення ретестової надійності межу 0,7. Що свідчить про ретестову надійність та правомірність використання даного тесту. Результати представлені в таблиці визначення ретестової надійності (табл. 1).

Таблиця 1

Таблиця визначення ретестової надійності

Умови	Значення	Значення анкети у першому вимірі	Значення анкети у другому вимірі
Перше дослідження	Коефіцієнт кореляції Пірсона	1	0,879
	Двосторонній рівень значимості		0,000
	Кількість респондентів	65	65
Друге дослідження	Коефіцієнт кореляції Пірсона	0,879	1
	Двосторонній рівень значимості	0,000	
	Кількість респондентів	65	65

Надійність на внутрішню узгодженість — визначається зв'язком кожного конкретного елемента тесту з загальним результатом, тим, наскільки кожен елемент входить в протиріччя з іншими, на скільки кожне окреме питання вимірює ознаку, на яку направлений тест. Для перевірки надійності внутрішньої узгодженості в нашій роботі ми використали коефіцієнт α Кронбаха [6].

Результати перевірки надійності на внутрішню узгодженість показали, що коефіцієнт α Кронбаха дорівнює 0,6, згідно з чого можемо стверджувати про надійність внутрішньої узгодженості тесту. Виявлені норми відображені у таблиці 2.

Методика була стандартизована на вибірці чисельністю 235 осіб молоді, віком від 18–25 років, з яких 125 жінок та 110 чоловіків.

Таблиця 2

Таблиця визначення надійності на внутрішню узгодженість

Номер питання методики	Середнє значення, якщо питання видалене	Коефіцієнт α Кронбаха, якщо питання видалене
1	9,70	0,504
2	9,53	0,583
3	9,40	0,549
4	9,40	0,567
5	9,43	0,501
6	9,51	0,511
7	9,49	0,575
8	9,64	0,567
9	9,60	0,514
10	9,40	0,508
11	9,45	0,549
12	9,66	0,514

Для подальшої роботи і з'ясування рівнів розвитку когнітивного компоненту громадської свідомості здійснено обробку результатів. Преш за все, здійснено аналіз описових статистик. Результати аналізу наведені а таблиці 3.

Таблиця 3

Описові статистики за результатами анкети

Кількість респондентів	Мінімальне значення	Максимальне значення	Середнє значення	Стандартне відхилення
235	3	12	9,80	1,78

На рис. 1 видно, що результати мають нормальне розподілення, зсунене вправо. Однак варто відмітити, що такий зсув є закономірним, зрозумілим і цілком передбачуваним і поясненим. Оскільки є абсолютно логічним, що люди, які здобувають або вже здобули вищу освіту, більше або менше знайомі з категоріями суспільного життя, вивчали в рамках шкільних програм запропоновані в анкеті поняття. Тому відповіді першої половини зараховуються в показник нижчого рівня громадської самосвідомості. А найвища точка кривої нормального розподілення зміщена вправо.

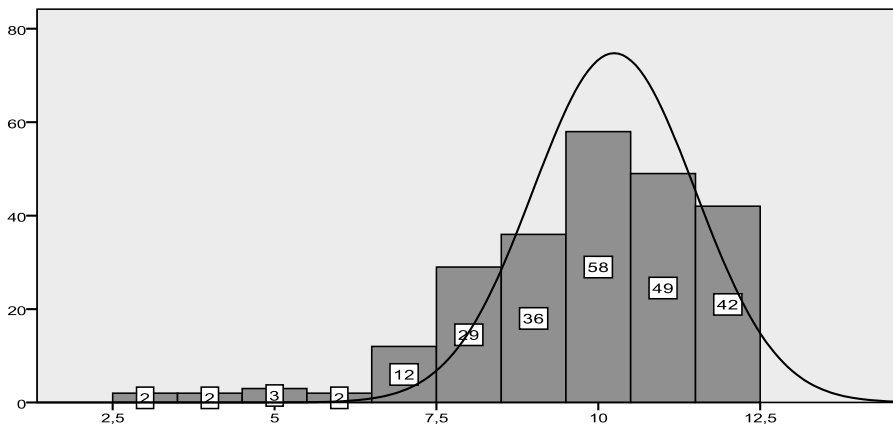

Рисунок 2. Графік розподілення результатів анкети на визначення когнітивного компоненту громадської свідомості, для загальної вибірки що взяла участь в процедурі стандартизації

Таким чином, за результатами розподілу значень анкети на визначення когнітивного компоненту громадської свідомості нами було виділено три рівні когнітивного компоненту громадянської самосвідомості:

- 3, 4, 5, 6, 7 (10,1 % від загальної вибірки) — низький рівень;
- 8, 9, 10 (56,4 % від загальної вибірки) — середній рівень;
- 11, 12 (33,5 % від загальної вибірки) — високий рівень.

Таким чином, нами було розглянуто теоретичний підхід до наукової думки в питанні громадської свідомості. Громадська свідомість виражається шляхом активного засвоєння соціальних і політичних норм та правил особистіс-

тю, її визначають психологічні та соціально-психологічні якості особистості, які впливають на те, яка ідентичність у особистості сформується. Перед нами стояла задача розробити методологічну модель для вивчення рівня розвитку громадської свідомості, тож в статті запропонована розроблена нами Анкета на визначення когнітивного компоненту громадської свідомості.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. — Москва, 1991.
2. Боришевський М. Й. Психологічні закономірності розвитку громадянської самосвідомості особистості. — К.: Дніпро, 2001. — 294 с.
3. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика: Учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2004. — 351 с.
4. Вятр Е. Социология политических отношений. — М., 1979.
5. Донченко О. Концепція соціальної психіки суспільства. Стаття друга: Соціетальні стани і процеси // Філософія і соціологічна думка. — 1994. — № 3-4. — С. 36-73.
6. Клайн П. Справочник по руководству конструирования тестов. — К., 2004.
7. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии. — Екатеринбург: Деловая книга, 2001.
8. Пірен М. І. Основы політичної психології. — К.: Міленіум, 2003. — 418 с.
9. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

Хан О. О.

соискатель

Института социальной и политической психологии
Национальной академии педагогических наук Украины

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ РАЗВИТИЯ В ЛИЧНОСТИ КОГНИТИВНОЙ СФЕРЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Резюме

Статья посвящена изучению вопроса общественного сознания в теоретическом аспекте. А также предложена методологическая модель для исследования когнитивного компонента общественного сознания.

Ключевые слова: общественное сознание, когнитивный компонент, методология.

Khan O. O.

The researcher of the Institute of Social and Political Psychology
of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

RESEARCH METHODOLOGY DEVELOPMENT IN PERSON COGNITIVE PUBLIC AWARENESS

Summary

The article is devoted to the social consciousness topic in the theoretical aspect and also introduced methodological model for study social consciousness's cognitive component.

Key words: Social consciousness, cognitive component, methodology.

УДК 159.923.2-053.67

Хомик В. С.

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та соціальної психології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

БІОГРАФІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ПСИХОЛОГІЧНА ТРАВМА ТА КОНСТРУЮВАННЯ СМISЛУ КАРТИНИ ЖИТТЕВОГО ШЛЯХУ

Підхід з позиції психології життєвого шляху забезпечує парадигмою для доступу до травмуючого матеріалу індивіда. Він дає можливість звертатися до подій, на яких фіксована його увага, до «мелодій» незлагоджених зі значущими іншими переживань. Такі фіксації мають стосунок, головним чином, до його травматичного минулого, що ідентифікується через ряд демпіричних вимірів графіків життя: різкі перепади в оцінках суміжних п'ятирічок життя чи «ями» на його графіках, занижений психологічний вік, відсутність значущості минулого, відсутність піків на графіку життя, нестача охоронного інтерпретаційного фрейму. Ціла система не добре видна юнакам по тім боці окремих фрагментів, «відсіків», часткових подробиць, що загромождали її, виступаючи на перший план і змушуючи конструювання цілісної біографії відступати на заднє тло, не проникати в актуальні внутрішні взаємозв'язки психології теперішнього часу.

Ключові слова: біографічна ідентичність, охоронний фрейм, фрагментація, психологічна травма, психологічний вік, п'ятирічні інтервали графіку життєвого шляху.

Життєвий шлях особистості — це дорога. Такий шлях для багатьох людей переживається суттєво не прямим, яким простують не за інерцією. На ньому трапляються поворотні пункти, перехрестя, зигзаги, переспрямування. Ця нерівність віддзеркалюється у суб'єктивній картині життєвого шляху особистості, способах конструювання її смислу. Адже психологи чи психотерапевтові належить бути обізнаним не лише в подіях особистого життя самих по собі, а як вони були сприйнятими, прийнятими й пережитими, як переломилися в свідомості людиною і які почуття у неї викликали, як автобіографічно оформляється її минуле. Інакше мовлячи, як особистість конструює смисл свого індивідуального психологічного минулого, теперішнього, майбутнього: чи вона ідентифікується з ходом біографії, чи здатна диференціюватися від пасивного «понесення течією» життя, бути гнаною власним тримаючим річищем. Адже будь-який розвиток ідентичності є диференціацією, вирізненням, виокремленням індивідуальних утворень, інгредієнтів від байдужості, нейтральності, злитості, є гарантією окремішності самостійної особистості від решти соціального життя.

Центральним завданням юнацького розвитку є конструювання ідентичності [6; 11]. Суспільство сподівається від тих, хто переходить з світу дитинства до світу дорослості, інтеграції персонального часу як складової розвитку «я» на ґрунті ідеї цілого. Тому вони живуть у теперішньому

часі, переосмислюють своє минуле та передбачають й складають плани на майбутнє.

Згідно з епістемологічною теорією розвитку ідентичності [11], річчю звичайною на будь-якій стадії є обдумувати зміст цієї стадії — те, що індивід має (об'єктивний означає поєднання його відсторонення та зосередження уваги), — але можна бути сповненим роздумів також про суб'єкта — чим індивід є — в тому разі, якщо таке обмірковування вільне від суперечностей. Наприклад, однією з сторін суб'єктивності другого рівня є одна-єдина точка зору. Індивід своїм кутом бачення володіє, що відрізняється від кутів бачення іншого. Не дивлячись на це, можна обмірковувати і навіть прийняти чужу точку зору за умови, що обидві вони між собою є сумісними, перегукуються, озиваються, резонують. Опосередкування між ними — двома точками зору — індивід не в змозі чинити, позаяк воно вимагає такого контексту усвідомлення, який стає доступним йому лише на третьому рівні смислової еволюції. Але якщо вони сумісні, то опосередкування зовсім не є обов'язковим, і тому вони можуть усвідомлюватися як об'єкт уваги, навіть якщо індивід ці кути бачення розуміє несповна. Якщо третя стадія є традиційною, четверта стадія є модерною, то п'ята стадія — постмодерністською [11].

Існує необхідність у сприйнятливості до тих сфер уразливості особистості юнака, що беруть свій початок у травматичних переживаннях, позаяк травматичні переживання є відомими через свою здатність розхитувати уявлення особистості про себе та світ [10], припущення самовизначення, викликати в неї чуття вкороченої майбутньої часової перспективи. Доводиться констатувати той факт, що багато молодих людей отримали в спадщину через «синдром предків» психологічну травму, живуть у кліматі травми і на плечі психологів падає відповідальність за допомогу цій категорії людей, що ідентифікувалися з ходом своєї біографії. Очевидно, це є притаманним тим юнакам, які проживають на радіоактивно забрудненій території (у т. зв. Чорнобильській зоні). Вони зазнають стресу, переймаються наслідками страху перед захворюваннями внаслідок радіації, ймовірно, «живуть одним днем», що робить їх уразливими перед ментальними проблемами екзистенції.

Проведення якомога оперативнішої діагностики конструювання особистістю смислу власного психологічного минулого, теперішнього, майбутнього та потреба на її смислового підґрунті робити попередні висновки про наявність тієї чи іншої фрагментації «я», способів усвідомлення власного життєвого шляху, в тому числі, психологічної травми, становили ціль нашого дослідження.

В концепціях переживання часу Є. Головахи, О. Кроніка [2; 4], В. Ковальова [3] оцінка віддаленості подій в минулій та майбутній перспективі, а також психологічний вік розглядаються як такі психологічні явища, в яких знаходить свій вияв «суб'єктивна картина життєвого шляху» або «транспектива» в самосвідомості людини. Ці з'явища являють собою «внутрішню роботу», процес конструювання, створення суб'єктивної картини та результат конструювання, в якому зафіксовані соціально детер-

міновані просторово-часові характеристики життєвого шляху особистості. Цей результат може також трактуватися у формі когнітивної *структури*, в якій наголос ставиться на тому, «*як*» проходить ця «внутрішня робота» переживання особистості життєвого шляху, наставлення на конструювання його цілісності. Через те, коли в фокусі аналізу перебуває життєвий шлях як процес, у дослідників з'являється зацікавлення проблемою того, як чиниться інтеграція, когнітивна переробка на психологічному рівні смислу минулих, теперішніх, майбутніх подій в особистісно-біографічному плані, тобто певний спосіб конструювання їх смислу епістемологічними вміннями «я» юнака, спосіб його внутрішньої роботи смислотворення, той чи інший жанр усвідомлення в залежності від його ступеня ментальної складності, витонченості, розвитку. Такі способи й вміння під впливом травм зазнають психологічної фрагментації. Цей своєрідний на кожній стадії або ері смислової еволюції спосіб конструювання смислу подій життєвого шляху «я» являє собою біографічну ідентичність людини.

За емпіричний референт способів конструювання «я» смислу подій життя особистості та гіпотетичної психологічної травми у дослідженні правила оцінювання респондентами п'ятирічних інтервалів життя, психологічний вік [12], стадії розвитку ідентичності [11] та охоронний інтерпретаційний каркас свідомості юнаків [1]. Ми припускали, що наявність психологічної травми у респондента визначається «падіннями», «ямами», різкими перепадами оцінок п'ятирічних інтервалів на його графіку життя, відсутністю охоронного фрейму, нижчими стадіями розвитку юнацької тотожності. Досліджувався «Профіль мотиваційного стилю» М. Аптера (у піддослідних із відсутністю охоронного фрейму у феноменологічному полі підсумковий бал з уникання емоційної активації має бути вищим, ніж за субшкалою пошуку емоційної активації) [1]. Проводилося також «суб'єкт-об'єктне інтерв'ю». Авторами цього інтерв'ю є Л. Лахий, Е. Сувайн, Р. Кеган, Р. Гудман і С. Фелікс [13]. Інтерв'ю застосовувалося для того, щоб виконувати збір відомостей про «суб'єкт-об'єктну структуру» особистості респондента згідно з теорією Р. Кегана [11].

Вибірку дослідження склали 70 учнів старших класів середніх шкіл міста Луцька (екологічно чиста зона) і 65 учнів професійно-технічного училища м. Котюжанка та шкіл № 1 і 2 м. Іванків Київської області (радіаційно забруднена зона). Віковий діапазон респондентів — від 15 до 18 років.

Коли за підставу розподілу на контрастні групи у нас правила ті бали, які респонденти отримували за свої відповіді на пункти інтерв'ю й різних питальників, що у дослідженні вживалися, ми дістали спроможність проводити порівняння виконаних різними категоріями юнаків «графіків життя», конструювань смислу їх психології часу.

Насамперед той емпіричний факт, що не виявлено достовірних відмінностей в оцінюванні п'ятирічних інтервалів життєвого шляху потерпілими від катастрофи (Чорнобильська вибірка) і непотерпілими від неї (Луцька вибірка), свідчить, що екологічне лихо не робить вельми вагомого внеску в різні способи конструювання юнаками смислу свого психологічного минулого, теперішнього та майбутнього. Задній фон усвідомлення небез-

пеки та фрустрацій, на якому переживаються події теперішнього часу, реалістичний чи нереалістичний оптимізм, осмислення і переосмислення свого минулого у респондентів обох груп є приблизно однаковими. Середня тривалість життя у групі чорнобильців 64 роки, у групі луцьких юнаків — 69 років. Порівняння кількісно-частотних показників наявності психологічної травми у респондентів різних контрастних вибірок, що утворені з сукупної вибірки респондентів ($N = 135$ чол.) за результатами опитування, засвідчує, що відносно максимальна частота психологічних травм притаманна неагресивним юнакам ($N = 52$, 73 %), репрезентаторам третьої стадії розвитку ідентичності (50 %), респондентам з домінуванням в їх феноменологічному полі пониженої емоційної збудливості (49,18 %), юнакам, які проживають поза радіусом радіаційного забруднення (50 %).

Як і варто сподіватися, юнаки зі старшим психологічним віком далеко вище оцінюють свій *минулий* життєвий шлях, ніж протилежна в темпоральному сенсі полярна група. Питома вага минулого в їх цілісній картині життєвого шляху «важча» й дорівнює в середньому 8 балів, тоді як у молодших за психологічним віком юнаків ця вага істотно легша й внаслідок не появи очікуваних подій становить біля 5–6 балів. Щодо оцінки майбутнього, тут виявилася діаметрально протилежна картина: завищений психологічний вік спричинює занижені оцінки значущості й керованості подій майбутнього, песимістичні уявлення про нього, чуття безперспективності. На графіку вони котяться вниз. Для них це переживання *безвременья*. Стосовно до молодшого, заниженого психологічного віку, то у його прибічників виявилися статистично достеменними різниці середніх групових значень оцінок подій майбутнього та оцінюванні своїх шансів у порівнянні зі значеннями оцінок «психологічно старших». Ця різниця існує на користь оптимізму майбутньої часової перспективи. Якщо сприймати оптимізм майбутньої часової перспективи як оптимістичні упередження, то вони час від часу трактуються як свідчення психологічного захисту. Людина, щоб бути об'єктивною, тобто неупередженою, не спотвореною емоційними викривленнями, мусить стати свідомою власного «я» [Ж. П'яже]. По-справжньому *об'єктивне*, неупереджене знання може усвідомлюватися й розумітися тільки у зіставленні з *суб'єктивним* знанням, дотично суб'єктивного і та психіка, яка необізнана у своєму «я», не знає добре себе, неминуче буде схильною запускати в хід об'єктивування своїх власних упереджених думок і передчуттів, віддавати перевагу їх екстерналізації чи проекції. Ймовірно, що чим інтенсивніша емоція, тим конструюється більше викривлення дійсності. Конструювання майбутнього чи особистісне оформлення індивідом свого майбутнього залежить від продуктивності виконання себе особистістю в минулому й знання себе. Хоча ми не знаємо, як індивіди з психологічно молодшим віком виправдовують, узаконюють своє «світле майбутнє», в їх покладі минулого може виявитися психологічна травма. Позаяк настрої завжди перекидають міст від «історії станів» до «історії подій» [Б. Поршнев].

Отримані емпіричні дані свідчать про те, що загалом у нашій сукупній вибірці виявлена така пропорція респондентів за ознакою травмова-

ності — 55 психологічно травмованих та 80 психологічно нетравмованих учнів. Особливе зацікавлення викликає в нас достеменно розбіжність у суб'єктивній картині життєвого шляху психологічно травмованих (тобто тих респондентів, які продемонстрували «переживання прірви», «безодні») та нетравмованих юнаків. Їх бачення далекої майбутності, втім, є майже однаковими. Нетравмовані дещо вище розцінюють свої шанси на ймовірність переживання приємних подій в прийдешньому майбутньому, але в зіставленні з контрастною групою травмованих індивідів статистично значущої різниці між середньогруповими показниками їх майбутніх часових перспектив не існує.

Найбільшою виявилася розбіжність між протилежними вибірками в конструюванні таких минулих і теперішніх п'ятирічних інтервалів життєвого шляху: 0–5 років ($p \leq 0,01$); 6–10 років ($p \leq 0,001$); 11–15 ($p \leq 0,001$); 16–20 років ($p \leq 0,001$), 21–25 років ($p \leq 0,01$). На графіку життя добре видно, що найбільша розбіжність між середньо-груповими оцінюваннями випадає на віковий період 6–10 років. Цей емпірично отриманий факт вказує на те, що протягом п'ятиріччя 6–10 років респонденти, які малу справу зі здатним травмувати матеріалом, змушені були справлятися з серйозними подіями, які виходили за межі їх повсякденного звичайного досвіду, тобто стресовими або травмуючими подіями. Внаслідок цього респондентам було непросто інтегрувати чи вписати травмуючу подію у контекст свого світогляду. Така подія залишає індивіда ментально «фіксованим» на своїх минулих травматичних переживаннях [9, с. 1147] і в результаті маємо повторюваність емоцій знову й знову, звикання.

Стосовно психологічних травм загальна тенденція є такою, що найбільша кількість «ям», переживань «прірви» на графіках життя бачиться у перших роках життя. «Яма» як чуття спустошеності та симптом травми також часто конструюється такою, що існує в теперішньому часі життя (16–20 років), тобто новочасною травмою. Психологічна травма як чинник конструювання смислу біографічних подій, отже, найчастіше приписується юнаками своєму психологічному минулому, дещо рідше — психологічному теперішньому і вона однаково притаманна як потерпілим від Чорнобильської катастрофи, так і юнакам, що знаходилися поза межами радіаційного забруднення. Очевидно, для молодого покоління України притаманна глобальна психологічна травма. Крім того, показники переживання прірви як у минулому, так і теперішньому часі вказують та нашоувхують на думку про те, що психологічно травмованим юнакам властива недостатність вмінь проводити відмінність між своїм минулим та теперішнім життєвим шляхом, брак їх розрізнення і диференціації. Вони недостатньо розрізняють колишнє й новочасне через те, що минула травмуюча подія залишається неопрацьованою, неперевіреною, необстеженою і непроаналізованою. Вона може «кровоточити» у теперішню часову реальність й він не знає й не розуміє власного минулого. Бессел ван дер Колк у зв'язку з цим зазначав: «Коли події минулої травми залишаються неопрацьованими, травмовані індивіди мають схильність ставати подібними до павловських собак: найменше нагадування чи натяк стає умовним подразником для переживання

понувно почуттів і сприймань того панічного страху, що має належність до минулого» (цит. за: [14, с. 9]).

Отже, вимірами фрагментації суб'єктивної картини життєвого шляху особистості як одного з симптомів психологічної травми є різкі перепади оцінок суміжних п'ятирічок чи «ями» на графіках життя, завищений психологічний вік, коли молода людина — неначе «дідок» — переживає чуття безперспективності, котиться вниз по кривій оцінок своїх майбутніх п'ятирічок, інколи малюючи в уяві візії короткої очікуваної тривалості життя — цейтноту, а також занижений психологічний вік, тобто відсутність значущості минулого, переважно травмованого минулого, з фіксацією на травмі, чуттям непродуктивності, невиконання себе (не зміг «своїм життям до себе дорівнятись»), що супроводжується неухильним розширенням майбутньої часової перспективи.

Ця низка психобіографічних симптомів травми доповнюється ще одним — відсутністю піків чи вершин на графіку життя, максимально позитивної емоційної валентності подій. Інакше кажучи, на графіку рефлексії своєї екзистенції жодної максимальної оцінки «10» в деяких юнаків немає. Г. Сельє писав про те, що у житті кожної людини велику вагу має потреба в досягненні вершин. Брак пікових переживань пов'язаний з відсутністю чуття повноти життя. Серед психологічно травмованих юнаків відсутність десятків в оцінці п'ятирічок життя траплялася частіше ($N=13$ чол.), ніж у нетравмованих ($N=8$ чол.). Цей вияв фрагментації суб'єктивної картини життєвого шляху — відсутність на графіку життя вершин, наявність лише середньої та низької емоційної насиченості подій або, в цілому, безподійність життя — на нашу думку, має стосунок до пониженої емоційності, домінування у психологічно травмованих юнаків станів уникання збудження. Цей мотиваційний стан запобігання інтенсивній емоційній активації поєднується з тенденцією до відсутності в свідомості юнаків охоронного інтерпретаційного фрейму [1]. Травматична тривога поживається особливо тоді, коли переважаюча преференція, наміри, бажання індивіда уникати збуджень за відсутності охоронного фрейму збігаються в реальному житті з його конституційною схильністю до переживань посиленої емоційної збудливості. Така комбінація притаманна 30,2 % респондентів загальної сукупної вибірки. В поєднанні з слабкою емоційною збудливістю стан уникання емоційної активації з'являвся у 23,3 % учнів. У підсумку, отже, стан оминання емоційного збудження властивий половині всіх респондентів, які в суб'єктивному сенсі не відчувають себе захищеними, без «охоронного щита» у ситуаціях загрози, небезпеки, ризику, що «катапультують» їх у минулі спогади травматичних переживань. У потерпілих від катастрофи цей стан властивий 30,1 % чисельності вибірки юнаків, у респондентів, які перебувають за межами радіаційного забруднення, — 22,4 %.

Підхід з позиції психології життєвого шляху забезпечує парадигмою для доступу до травмуючого матеріалу індивіда. Він дає можливість звертатися до подій, на яких фіксована увага юнака, тієї «рапсодії» переживань, що незлагоджені з мелодіями почувань значущих інших: різкі пере-

пади в оцінках суміжних п'ятирічок життя чи «ями» на його графіках, занижений психологічний вік, тобто відсутність значущості минулого, відсутність піків, вершин, максимальних оцінок на графіку життя.

Ці показники є істотними для розуміння тих труднощів, які складають життя психологічно травмованих юнаків та надавання їм адекватної психологічної допомоги. Вони можуть сприяти й адресувати інформаційну підтримку в тім, щоб скеровувати увагу молодої людини на емоційно заряджені ділянки її життя, конфронтація з якими спричиняє психологічний біль. Кожна з них являє собою лише фрагмент складних конфігурацій. З психологічної травми бере свій початок фрагментація, яка в разі її появи ще у ранньому дитинстві може деформувати «я» і завдавати відчутної функціональної шкоди. Адже молода людина намагається розширювати обсяг пояснення епізодів життя, виводити свій розум по той бік пояснюваного до чогось іншого просторішого, розлогішого, щоб доводити до ладу панораму своїх візій усвідомлення майбутнього, тобто шукати закономірностей у якомога більших конфігураціях взаємодій. Контекст життєвого шляху — це те, як інгредієнти біографічної ідентичності, елементи цілого мають дотичність один до одного, яка існує залежність між ними в рамках цієї цілості, якими сторонами вони можуть торкатися один одного й бути дотичними доцентрової сили кола, стосовно якої вони об'єднуються разом і підтримують цю інтеграцію цілого психологічно живою для хазяїна системи, власника свого психологічного господарства. Але ціла система шляху не була добре видною юнакам по тім боці окремих фрагментів, «відсіків», що загромождали і нагромаджували її, тих часткових подробиць, що виступали на перший план та змушували відступати на заднє тло цілість з огляду на «короткі ментальні замикання» юнаків у ході конструювання смислу своєї суб'єктивності. Отже, їх відвідують думки окремими «осколками», уривками, фрагментами життя, головним чином, частинно, неповно замість цілісних патернів, систем. Кожну проблему юнак розв'язує окремо, поодинокю, ніби ізольованими відсіками, шматками, які виявляються самодостатніми.

Результати проведеного емпіричного дослідження розширюють наше уявлення про серйозність нестачі охоронного інтерпретаційного фрейму в феноменологічному полі свідомості психологічно травмованих юнаків. Коли їх чуття безпеки в стані уникання збудження наближається до нуля, процес пошуку тих приголомшливих подій, що своїм корінням сягають травми, ускладнюється, і в такому разі психологічна травма минулого продовжує «кидати тінь» на теперішнє й майбутнє юнака [12, с. 596]. Це один з добре приховуваних психологією секретів, більш-менш доконечно зрозуміти який ще якому-небудь вченому буде належати честь.

Задача психотерапевта буде полягати в тому, щоб сприяти юнакові конструювати травмуючий матеріал біографічної події з багатьох кутів бачення, які, по суті, «заблокували» розуміння, усвідомлення її, в безпечному, незагрозливому психологічному просторі, виробити новий погляд на «територію» його життєвого шляху, що аналізується й перевіряється [8, с. 107]. Юнак перешкоджає усвідомленню власної біографічної травми,

коли «блокує» її, застосовуючи той чи інший варіант стратегії уникання, оминання психологічної проблеми і послаблюючи свої вміння вступати в конфронтацію та бути спроможним улагоджувати те, що завдає безформності прикрощів, болю, робить його нецентрованим у сенсі недостатності форм я-впорядкування. Оперування екзистенційними вимірами графіків життя в ході психологічної допомоги юнакові викликає невідворотну тенденцію до «розблокування» розуміння травм, поліпшення усвідомлення ним власної біографії і виправлення подрібненої на невеликі фрагменти суб'єктивної картини життєвого шляху, коли лише частини «я» в аналізі подаються як цілісність.

Список літератури

1. Аптер М. За пределами черт личности: реверсивная теория мотивации / М. Аптер. — Луцк: Media, 2004. — 111 с.
2. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. — М.: Смысл, 2008. — 207 с.
3. Ковалев В. И. Особенности личностной организации времени жизни / В. И. Ковалев // Гуманистические проблемы психологической теории. — М.: Наука, 1995. — С. 179–185.
4. Кроник А. А. «Картина жизни» и ее динамика в самосознании личности / А. А. Кроник // Жизнь как творчество. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 265–277.
5. Хомик В. С. Психотерапия, ориентированная на реконструкцию будущего / В. С. Хомик // LifeLine и другие новые методы психологии жизненного пути / Под ред. А. А. Кроника. — М.: Прогресс, 1993. — С. 152–172.
6. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. — М.: Прогресс, 1994. — 342 с.
7. Яковенко С. І. Психологія людини за умов радіоекологічного лиха / С. І. Яковенко. — К.: Чорнобиль-інтерінформ, 1996. — 173 с.
8. French G. D. Traumatic Incident Reduction (TIR) / G. D. French, C. J. Harris. — Boca Raton: CRC Press, 1999. — 244 p.
9. Holman E. A. Getting «stuck» in the past: Temporal orientation and coping with trauma / E. A. Holman, R. C. Silver // Journal of Personality and Social Psychology. — 1998. — Vol. 74., No. 5. — С. 1146–1163.
10. Janoff-Bulman R. Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma / R. Janoff-Bulman. — New York: The Free Press, 1992. — 251 p.
11. Kegan R. In Over Our Heads: the Mental Demands of Modern Life / R. Kegan. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996. — 396 с.
12. Kronik A. Trauma and Disaster as Life Disrupters: A Model of Computer-Assisted Psychotherapy Applied to Adolescent Victims of the Chernobyl Disaster / A. Kronik, R. A. Akhmerov, A. Speckhard // Professional Psychology: Research and Practice. — 1999. — Vol. 30, No. 6. — С. 586–599.
13. Guide to the Subject-Object Interview: Its Administration and Interpretation / [Lahey L., Souvaine E., Kegan R. et al] — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Graduate School of Education, 1989. — 433 p.
14. Weinhold B. K. Conflict Resolution: The Partnership Way / B. K. Weinhold, J. B. Weinhold. — Denver: Love Publishing Company. 2000. — 238 с.

Хомик В. С.

кандидат психологических наук,
доцент кафедры общей и социальной психологии
Восточноевропейского национального университета имени Леси Украинки

**БИОГРАФИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ
ТРАВМА И КОНСТРУИРОВАНИЕ СМЫСЛА КАРТИНЫ
ЖИЗНЕННОГО ПУТИ**

Резюме

Подход с позиции психологии жизненного пути обеспечивает парадигмой для доступа к травматическому материалу индивида. Он предоставляет возможность обращаться к событиям, на которых фиксировано его внимание, к «мелодиям» несогласованных с переживаниями значимых других. Эти фиксации имеют отношение, главным образом, к его травматическому прошлому, которое идентифицируется посредством ряда эмпирических измерений графиков жизни: резкие перепады в оценках пятилетних жизни или «ямы» на его графиках, заниженный психологический возраст, отсутствие значимого прошлого, отсутствие «пиков» на графике жизни, охранительного интерпретационного фрейма. Целая система не полностью видна юношам позади отдельных фрагментов, «отсеков», частичных подробностей, которые загромаждали ее, выступая на первый план и вынуждая конституирование целостной биографии отступать на задний фон, не проникая в актуальные внутренние взаимосвязи психологии настоящего времени.

Ключевые слова: биографическая идентичность, охранительный фрейм, фрагментация, психологическая травма, психологический возраст, пятилетние интервалы графика жизненного пути.

Khomyk V. S.

Ph. D., Assistant Professor of General and Social Psychology Department
Lesya Ukrainka Eastern European National University

**BIOGRAPHICAL IDENTITY: PSYCHOLOGICAL TRAUMA
AND MEANING-CONSTRUCTION OF LIFE COURSE MENTAL
PICTURE**

Summary

The approach from life-course position provides paradigm for access to inner traumatized material of individual. It enables possibility to address to events, on which adolescent attention is fixated, to «melody» of incongruent with experiences of significant others. Such fixations are related mainly to his past trauma, that is identified by means of set of empirical dimensions of life-lines: drastic fluctuations in evaluations of five-years intervals of life-lines or «gaps» on his lines, devaluated psychological age, i.e. absence of meaningful past, the picks on life-line, and the protective frame. The whole system was not clear for adolescents beyond fragments, compartments, partial details, that accumulated it, foregrounding and forcibly to background constitution of whole biography, and to make actual inner interconnections of the present time impermeable.

Key words: biographical identity, protective frame, fragmentation фрагментация, psychological trauma, psychological age, five-years intervals of life-line.

УДК 159.923.32

Цілинко І. О.

аспірант кафедри практичної психології
Херсонського державного університету

ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ СФЕРИ СТУДЕНТІВ ВНЗ

Стаття присвячена викладенню результатів експериментального дослідження проблеми моральності сучасних студентів. Наведено теоретичні засади проблеми, проаналізовано отримані результати дослідження.

Ключові слова: мораль, моральність, моральна свідомість, ціннісні орієнтації, морально-етична відповідальність.

Проблемою морального розвитку особистості займалися вітчизняні та зарубіжні вчені: С. К. Бондирьова, В. С. Братусь, О. О. Гусейнов, Л. Колберг, Д. В. Колесов, М. Рокіч, Н. В. Светлова, Є. Є. Соловцова, Ю. В. Табачук, І. Г. Тимошук, А. А. Фурман та багато інших.

А. А. Фурман зазначає, що мораль як складне соціальне явище має загальнолюдський і конкретно-історичний зміст і тому містить у собі цінності, що зумовлюють особливості духовного розвитку всього народу. Усі складові моралі й етики і, перш за все особистісні цінності, задають і формують цінності духовної культури, критерії оцінювання власної і доволі лишньої поведінки, постають у ролі ціннісно-смыслового ядра культури соціуму в цілому [8, с. 95].

Розглядаючи поняття моралі та моральності, слід звернути увагу на те, що вони досить часто вживаються як синоніми. С. К. Бондирьова та Д. В. Колесов пов'язують це з тим, що у їх основі лежить спільна риса: очікування від індивіда тої чи іншої поведінки поряд зі стриманням іншої. За твердженням вчених, на відміну від моральності, мораль встановлює загальні рамки поведінки, перетинати які не можна, тому що поведінка стає аморальною. Це регламентація поведінки, що встановлює обмеження, кордони, за які не можна виходити, але всередині цих обмежень немає детальних вимог. Моральність, — більш детальна та тонка регуляція поведінки, ніж мораль. Вимоги моральності поширюються на будь-яку життєву ситуацію, вона потребує відповідності кожного вчинку індивіда своїм вимогам. Таким чином, сфера моральності ширше за мораль, але менш формалізована та нормативна [1, с. 21]. Мораль — це сукупність норм і вимог, що встановлюються суспільством для індивідів, а моральність — це сукупність етичних вимог, які індивід повинен встановлювати собі самостійно [1, с. 22]. Прерогативою вивчення моральної сфери для нас є проблема моральності. Дана проблема досить широко розроблена у психологічній науці. У зарубіжній психології найбільш повно представлена в рамках трьох психологічних напрямків — психоаналітичного (З. Фрейд, М. Кляйн, А. Фрейд, Е. Фромм та ін.), біхевіористського (Г. Айзенк, Б. Ф. Скіннер, А. Бандура, Д. Роттер та ін.) і когнітивістського (Ж. Піаже, Л. Колберг

та ін.). Когнітивно-еволюційна теорія моралізації Л. Колберга взята нами за основу дослідження рівня розвитку моральної свідомості особистості. Моралізацією Л. Колберг називає моральну рефлексію, яка супроводжує вибір, вчинок, оцінку вчинків з боку досліджуваних. Основна ідея полягає у вивченні процесу зміни моралізації залежно від стадії морального розвитку особистості. Базовими в теорії Л. Колберга є такі положення: а). основні моральні норми й принципи особистості не є автоматично засвоєними «зовнішніми» нормами й не складаються внаслідок досвіду покарання й винагороди, а формуються в ході соціальної взаємодії; б). у сформованому вигляді система моральних «операцій» має такі ж властивості зворотності й урівноваженості, які властиві логіко-математичним і фізичним судженням (або операціям). Зворотність моральних «операцій» досягається в результаті розвитку в людини здатності ставати на точку зору інших учасників морального конфлікту; в). критеріями моральної зрілості, досягненням вищого рівня морального розвитку є як прийняття універсальних етичних принципів, так і вироблення особистістю нових моральних цінностей, власної етичної концепції; г). оскільки всі культури мають загальні основи соціальної взаємодії, процес морального розвитку в усіх суспільствах характеризується загальними закономірностями [9, с. 81].

О. О. Гусейнов, аналізуючи різні етичні системи, виділяє тенденції амбівалентності морального життя, а саме: а) суперечності між психологічними силами, які реально керують поведінкою, і тим обґрунтуванням, яке намагається дати їй сама особистість та сторонній спостерігач; б) суперечності, як конфлікт схильностей і обов'язку, як протиставлення безпосередніх афектів та свідомо скерованих установок; в) морально-ціннісний аспект конфронтації схильностей та розуму, який виступає в ролі обов'язку, що асоціюється з добром. У зв'язку з цим психолог Б. С. Братусь [2] зазначає, що у смисловій сфері особистості йде боротьба двох основних векторів, один з яких спрямований до суспільного, суцього та визначального, а другий — протиставлений — до часткового, прагматичного й егоцентричного. Психологічно амбівалентність функціонує як суперечність між усвідомлюваним та неусвідомлюваним, потребісно-мотиваційним та інтелектуально-операційним началом [4, с. 240]. Аналізуючи особливості набуття моральності, Б. С. Братусь зазначає, що моральності неможливо навчити, оволодіти нею шляхом засвоєння тих чи інших правил та значень. Моральнісною людиною стає не завдяки на поверхні свідомості відкладеним правилам, а в результаті проходження через реальні життєві події і обставини, що несуть в собі моральнісний конфлікт, зіткнення різних смислових рівнів. Моральнісний початок народжується як виникаюче в житті і постійно наповнює життям відношення до дійсності [2, с. 56]. Засвоєнні моральні принципи, уявлення про обов'язок, добро та зло — можуть скласти моральнісне знання людини. Але для того, щоб сформувати моральнісну свідомість, її стійкі смислові структури та цінності, необхідно занурення людини у таку діяльність, життєві проблеми і конфлікти, де вона мала б змогу здійснити засвоєні нею принципи моралі, де вони об'єдналися з вчинками [2, с. 58].

Змістом ціннісно-орієнтаційного аспекту моральності особистості або її моральної спрямованості, на думку Є. Є. Соловцової, виступають насамперед мотиви й переконання людини в необхідності моральних норм поведінки, уявлення про доцільність конкретних моральних правил і норм, стійкий ідеал поведінки, орієнтація на моральну поведінку як на цінність й, відповідно, на ціннісні настановлення стосовно світу, людей, опосередковані моральним досвідом. Так, через особливості мотиваційно-потребової сфери, цінності й ціннісні орієнтації особистості у дослідженні Н. В. Светлової розкривається моральність особистості, виступаючи змістовним ядром особистісної спрямованості. Моральні правила й норми тільки тоді стають регуляторами поведінки індивіда, коли він визнає й установлює для себе їхню суб'єктивну цінність, орієнтується на них у ситуаціях морального вибору. Прийняття людиною моральних норм як цінностей визначає зрілість і стійкість особистості [3].

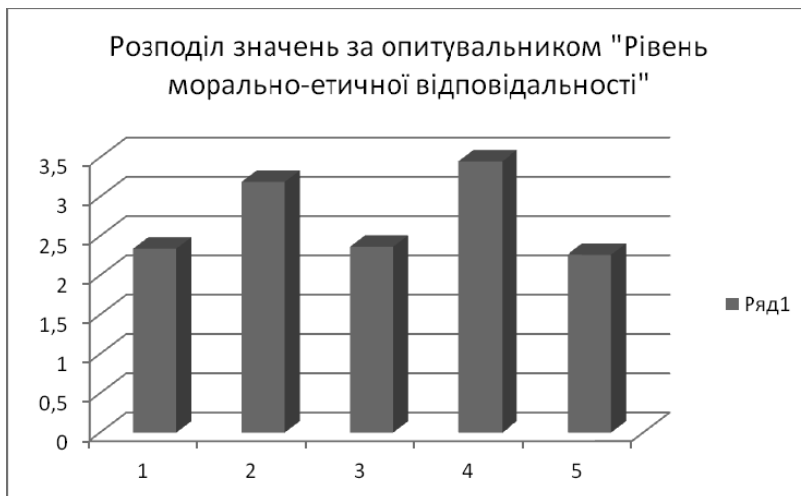
Ю. В. Табачук розглядає ціннісні орієнтації як здатність моральної свідомості постійно за різних обставин спрямовувати думки й дії людини на досягнення певної моральної мети і результату. Моральні цінності — це інтегральне утворення моральної свідомості, яке включає в себе моральні норми, оцінки, уявлення, поняття, принципи, ідеали, що тісно пов'язані з мотивами і потребами та забезпечує спрямованість свідомості особистості на досягнення вищих моральних цілей, які регулюють поведінку на основі добра і зла [6, с. 504].

Отже за результатами викладеного теоретичного аналізу проблеми моральної сфери особистості можна констатувати її актуальність та необхідність практичного дослідження. Для діагностики моральності сучасних студентів нами було проведено ряд психодіагностичних методик. У дослідженні взяли участь студенти I–V курсів віком від 18 до 23 років спеціальностей «психологія», «історія», «соціальна робота» та «соціальна педагогіка». Дослідження було проведено на базі Херсонського державного університету. Загальна кількість вибірки склала 208 досліджуваних. З метою всебічного аналізу тенденцій моральної сфери досліджуваних до переліку використаних методик дослідження увійшов опитувальник І. Г. Тимощука «Рівень морально-етичної відповідальності», який дозволяє аналізувати рівень морально-етичної мотивації, альтруїстичні почуття, екзистенціальну відповідальність, а також морально-етичні цінності [7]. Отримані результати наведені у таблиці 1.

З вищенаведеної таблиці видно, що середній рівень, притаманний досліджуваним за шкалами «рефлексія на морально-етичні ситуації» (2,33), «екзистенційний аспект відповідальності» (2,36), «морально-етичні цінності» (2,26). Отримані результати вказують на здатність до швидкого, але ймовірно, невичерпного розуміння моральних і аморальних аспектів власних комунікативних інтенцій, недостатній розвиток здатності рефлексувати дію факторів, що перешкоджають прояву відповідальної поведінки. Неповне усвідомлення сенсу життя, некритична оцінка власних смислотворюючих цінностей характерна для досліджуваної вибірки. Цінності добра, справедливості, любові та чесності посідають проміжний між низь-

ким і високим рівнем. Це може свідчити про нестійкість компоненту, що синтезує такі особистісні утворення, як світогляд, установки, інтереси та ідеали. Однак такі шкали, як «інтуїція в морально-етичній сфері» (3,18) та «альтруїстичні емоції» (3,45) мають рівень вище середнього. Отримані показники вказують на здатність усвідомлювати та надавати перевагу гуманістичним цінностям перед егоїстичними, прагматичними. Переважає емоційна складова у гуманно-відповідальному значенні відношень досліджуваних. Загальний середній показник за всіма шкалами методики склав 2,33, що відповідає середньому рівню здатності до рефлексії і розуміння моральних та аморальних аспектів власної поведінки серед досліджуваної вибірки.

Таблиця 1

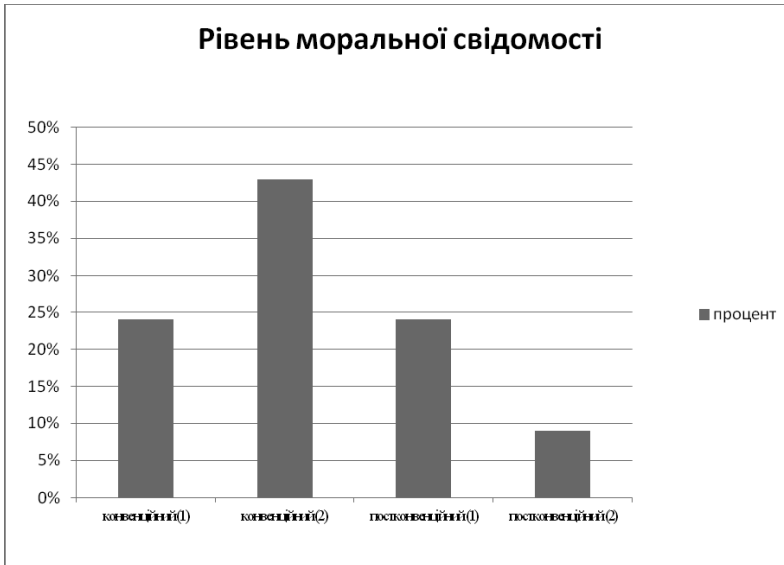

Де 1 — шкала «рефлексія на морально-етичні ситуації»; 2 — шкала «інтуїція в морально-етичній сфері»; 3 — шкала «екзистенційний аспект відповідальності»; 4 — шкала «альтруїстичні емоції»; 5 — шкала «морально-етичні цінності».

З метою аналізу особливостей моральної свідомості нами була проведена наступна методика, спрямована на виявлення рівня моральної свідомості (Л. Колберг). Отримані результати представлені у таблиці 2.

З вищенаведеної таблиці видно, що більшість досліджуваних, а саме 67 % від всієї вибірки мають конвенційний рівень моральної свідомості, з них 24 % знаходяться на першій стадії вказаного рівня. Це свідчить про соціальну конформність даної групи досліджуваних, некритичне прийняття оцінок референтної групи, прагнення до підтримки встановленого порядку, традицій та правил. Норми та цінності засновані на зовнішньому авторитеті. На другій стадії рівня конвенційної свідомості знаходиться 43 % досліджуваних. Це вказує на їх установку підтримувати соціальну справедливість і фіксовані правила. Але підпорядкування правилам

Таблиця 2

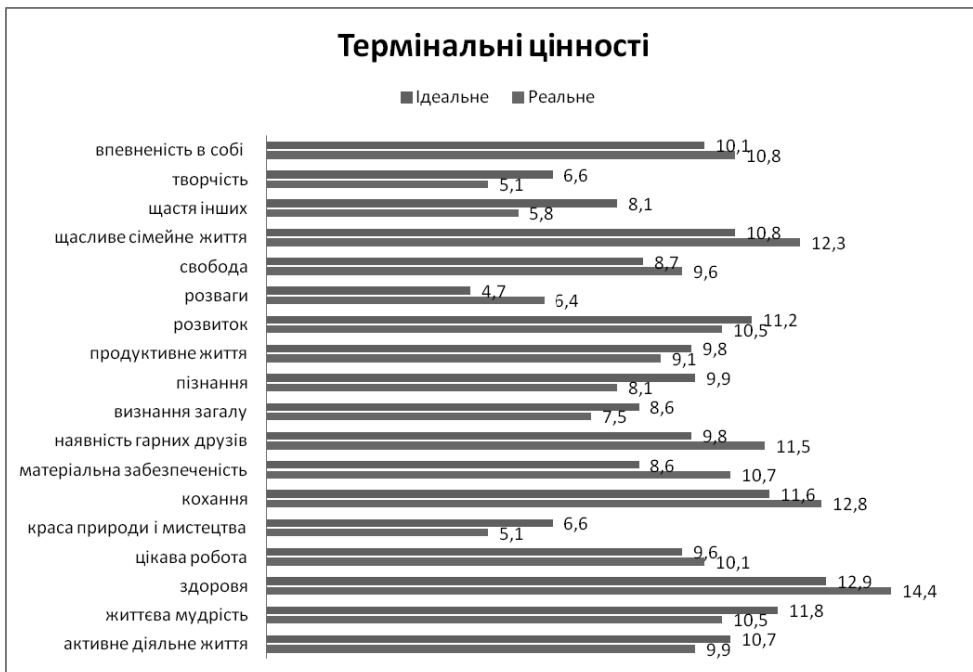

визначається бажанням відповідати очікуванням, уникати осуду зі сторони значимих близьких. Постконвенційний рівень моралі, або рівень власних моральних принципів мають 33 % досліджуваних. З них 24 % знаходяться на першій стадії вказаного рівня і характеризуються орієнтацією на систему цінностей суспільства в цілому, при цьому їх поведінка регулюється прагненням уникнути як осуду з боку законної влади, так і почуттям провини через невиконаний обов'язок. Особисті цінності на цій стадії можуть не співпадати з цінностями референтної групи, визначаючись у більшому ступені абстрактними, універсальними, загальнолюдськими цінностями. Лише 9 % досліджуваних знаходяться на другій стадії постконвенційного рівня, що вказує на сформованість стійких моральних принципів, їх контроль власною совістю без посилення на зовнішні обставини. Отже за результатами проведеної методики маємо констатувати той факт, що більшість досліджуваних (67 %) знаходяться на стадії конвенційної рольової конформності. А згідно викладеним положенням когнітивно-еволюційної теорії Л. Колберга для представників постконвенційного рівня характерна моральна зрілість. Отже за отриманими результатами лише 33 % досліджуваних відповідають критерію моральної зрілості.

Важливим чинником вивчення моральної сфери особистості є аналіз ціннісних орієнтацій особистості. У зв'язку з цим ми використали методику «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч) у нашому дослідженні. М. Рокіч розрізняє термінальні цінності, або цінності — цілі — це такі значущі об'єкти соціальної дійсності, на які поширюються переконання особистості про те, що з особової, групової або суспільної точок зору вони варті того, щоб до них прагнути, домагатися їх. А також інструментальні цінності, або цін-

ності — засоби — це якості та засоби дій, на які поширюються переконання особистості в більшості соціальних ситуацій [5, с. 221]. Досліджувані ранжували цінності відносно власних ставлень, після цього заповнювали дану методичку ще, але відповідаючи на неї з точки зору взірця моральності (тобто як би на думку досліджених були проранжовані цінності людиною ідеальною з точки зору моральності). Результати за методикою представлені у таблиці 3 (термінальні цінності) і таблиці 4 (інструментальні цінності).

Таблиця 3

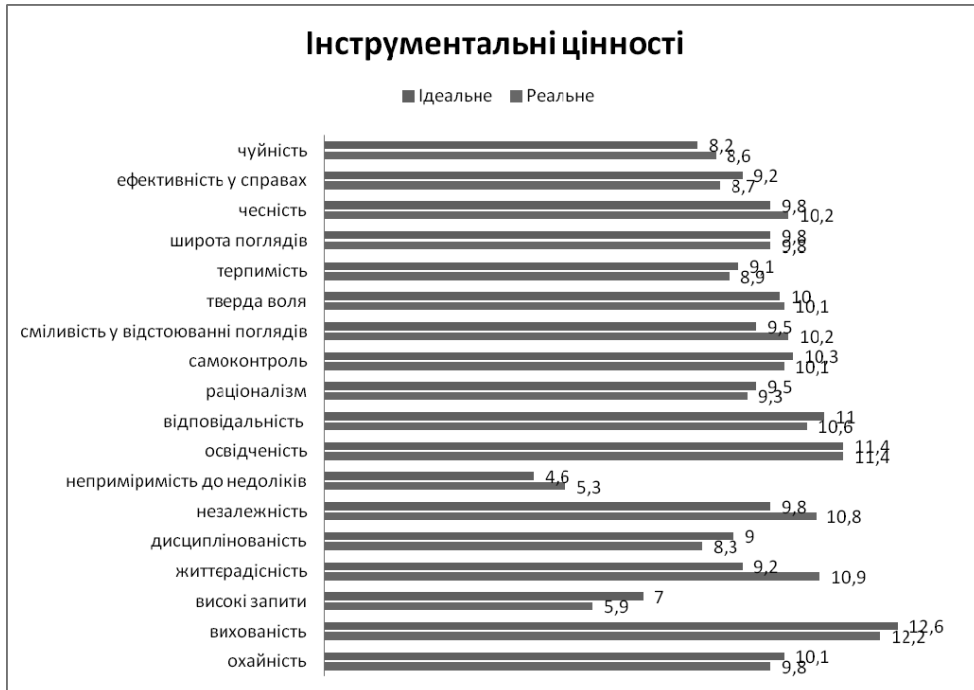

З вищенаведеної таблиці видно, що домінуюча спрямованість досліджуваної вибірки представлена ціннісними орієнтаціями здоров'я (фізичного і психічного), кохання (духовна і фізична близькість з коханою людиною), щасливого сімейного життя, наявності гарних друзів та впевненості у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріччів і сумнівів). В якості еталону досліджувані схильні розглядати цінності здоров'я, життєвої мудрості (зрілість суджень і здоровий глузд, досягні життєвим досвідом), кохання, розвитку (робота над собою, постійне фізичне і духовне самовдосконалення), щасливе сімейне життя. Отже, для досліджуваних пріоритетними сферами є сімейне та громадське життя. Цікаво, що у порівнянні з еталонними орієнтаціями домінують сфери особистісного розвитку та сімейного життя.

З вищенаведеної таблиці видно, що домінуюча спрямованість досліджуваної вибірки представлена наступними інструментальними цінностями:

вихованість (гарні манери), освіченість (широта знань, висока суспільна культура), життєрадісність (почуття гумору), незалежність (здатність діяти самостійно) та відповідальність (почуття обов'язку, вміння дотримуватись власного слова). В якості еталону досліджувані схильні розглядати цінності вихованості, освіченості, відповідальності, самоконтролю (стриманість, самодисципліна) та охайності. Отже ціннісні орієнтації досліджуваних більше спрямовані на розвиток себе та збереження власної індивідуальності.

Таблиця 4

Висновки. Вивчення проблеми моральності є важливою та актуальною темою для сучасної психологічної науки. Моральна свідомість, ціннісні орієнтації та морально-етична відповідальність особистості значною мірою впливають на психологічну зрілість і стійкість особистості, виступають фактором духовного розвитку суспільства. Дослідження моральності студентів ВНЗ дозволило нам зробити висновок про наступні особливості їх моральної сфери: а). для досліджуваних характерна нестійкість морально-етичних цінностей; некритична оцінка власних смислоутворюючих цінностей; домінування емоційного компонента (моральних почуттів) у наданні переваги одним цінностям перед іншими (найчастіше гуманним перед прагматичними); б). домінуючим рівнем моральної свідомості досліджуваних є конвенційний (67 %), який характеризується конформністю, установкою на підтримування встановлених норм і правил через бажання

відповідати очікуванням, уникати осуду зі сторони значимих людей; в). аналіз ціннісних орієнтацій досліджуваних дозволив визначити пріоритетні сфери: сімейне і громадське життя, особистісний розвиток і збереження власної індивідуальності. Цікаво, що вибір цінностей має розбіжності між індивідуальним вибором і еталонним. Для термінальних цінностей розбіжності виявлені в бік еталонних за цінностями щастя інших, краса природи та мистецтва, творчість. Для інструментальних — високі запити та дисциплінованість. Отримані результати дозволяють обґрунтувати важливість організації та проведення групової психокорекційної роботи з метою підвищення рівня моральності досліджуваних, які отримали низькі значення за проведеними методиками. Перспективою може бути подальше дослідження моральної сфери досліджуваних, складання психокорекційної програми, спрямованої на моральний розвиток.

Список літератури

1. Бондирева С. К., Колесов Д. В. Нравственность / Бондирева С. К., Колесов Д. В. — 3-е изд-е, стер. — Воронеж: МОДЭК, 2011. — 336 с.
2. Братусь Б. С. Нравственное сознание личности (психологическое исследование) / Братусь Б. С. — М.: Знание, 1985. — 64 с. (Новое в жизни, науке и технике. Серия «ЭТИКА» № 3).
3. Валюк О. Я. Наукові концепції моралі й моральності / Валюк О. Я. // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. — Вип. 7. — 832 с.
4. Заболоцька С. І. Теоретичні засади дослідження моральної поведінки дошкільників / Заболоцька С. І. // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. — Вип. 10. — 940 с.
5. Моргун В. Ф., Тітов І. Г. Основи психологічної діагностики: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Моргун В. Ф., Тітов І. Г. — К.: Видавничий Дім «Слово», 2009. — 464 с.
6. Табачук Ю. В. Моральна свідомість особистості: психологічні виміри аналізу / Табачук Ю. В. // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. — Вип. 13. — 780 с.
7. Тимошук І. Г. Методика дослідження рівня морально-етичної відповідальності майбутнього психолога / Тимошук І. Г. // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. — 2002. — № 4. — С. 158–163.
8. Фурман А. В. Психологія і суспільство / Фурман А. В. // Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис. — 2010. — № 1. — С. 94–99.
9. Ясеницький М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / Ясеницький М. С. — Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. — 204 с.

Целинко И. А.

аспирант кафедры практической психологии
Херсонского государственного университета

ИССЛЕДОВАНИЕ МОРАЛЬНОЙ СФЕРЫ СТУДЕНТОВ ВУЗА

Резюме

Статья посвящена изложению результатов экспериментального исследования проблемы моральности современных студентов. Приведены теоретические основы проблемы, проанализированы полученные результаты исследования.

Ключевые слова: мораль, моральность, моральное сознание, ценностные ориентации, морально-этическая ответственность.

Tselinko I. A.

Kherson State University, Department of Applied Psychology. Graduate student

STUDY THE MORAL SPHERE UNIVERSITY STUDENTS

Summary

The article is sanctified to exposition of results of experimental research of problem morality for modern students. Theoretical bases over of problem are brought, the got results of research are analysed.

Key words: moral, morality, moral consciousness, valued orientations, mental and ethical responsibility.

УДК 159.923

Цешнатій О. Б.

аспірант заочної форми навчання Інституту психології імені Г. С. Костюка
викладач кафедри соціальної психології і управління
Південнослов'янського навчально-наукового інституту національного
університету імені В. О. Сухомлинського (м. Миколаїв)

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА КОМУНІКАТИВНОЇ ПРАКТИКИ

У статті аналізуються підходи до структури соціальної ідентичності взагалі та гендерної ідентичності зокрема. Розглядається можливість психологічної корекції кризової гендерної ідентичності в ході роботи з адаптивністю локутивних форм. Наводиться приклад психокорекційної роботи з подружньою парою.

Ключові слова: соціальна ідентичність, гендерна ідентичність, структура ідентичності, кризова ідентичність, психотерапія кризової ідентичності, комунікативні практики.

Постановка проблеми. Історія розвитку концепту «ідентичність» пов'язана з розвитком загальнофілософських і психологічних підходів до проблеми самовідносини людини, пошуку сенсу існування, усвідомлення місця й ролі в соціумі, подібності й відмінності від інших людей. Сьогодні слідом за Е. Еріксоном під ідентичністю прийнято розуміти деякий стан самототожності, відрізняючи його від ідентифікації, як сукупності процесів і механізмів, які ведуть до досягнення цього стану [5]. Таке розуміння ідентичності як деякого стану не цілком збігається з діяльністю парадигмою, якої ми прагнемо дотримуватися. Скоріше правильно розглядати ідентичність не як результат, який «досягається», а як процес, який безупинно виробляється й відтворюється особистістю протягом життя.

У сучасній психологічній системі знань затвердилася точка зору про існування двох типів ідентичності — соціально заданої ідентичності, що відображає індивідуальне в людині (соціальної) й особистісної (персональної) ідентичності. Залежно від сфери або виду соціалізації можна казати про формування гендерної, етнічної, професійної, релігійної й т. п. ідентичностей особистості. З урахуванням вікових закономірностей становлення й розвитку ідентичності розрізняють зрілу та незрілу ідентичність. Залежно від ступеня прийняття особистістю себе можливо виділити позитивну або негативну ідентичність. Залежно від глибини переживань процесу трансформації самовизначень можна казати про кризову або некризову ідентичність [8].

Е. Еріксон розглядає ідентичність як складне особистісне утворення, що має багаторівневу структуру, виділяючи три основні рівні аналізу людської природи (відповідно ідентичності): *індивідний, особистісний і соціальний*. Еріксон також виділив *позитивну й негативну ідентичності*, а також *его-ідентичність і колективну ідентичність* [18].

Дж. Марсія виділив чотири статуси ідентичності (дифузійна, передчасна, мораторій, досягнута), які можуть також виступати і як стадії розвитку ідентичності [20]. Для побудови моделі він використовував два параметри: 1) наявність або відсутність кризового стану пошуку ідентичності; 2) наявність або відсутність одиниць ідентичності — особистісно значущих цілей, цінностей, переконань [2] (табл. 1).

Таблиця 1

Стани (статуси) ідентичності по Дж. Марсія

Одиниці ідентичності	Після кризи	Криза	До кризи
Сформувалися	Досягнена ідентичність	----	Передчасна ідентичність
Не сформувалися	Дифузійна ідентичність	Мораторій	Дифузійна ідентичність

Структура ідентичності по Г. Брейкуел містить у собі 3 виміри: 1) *змістовний вимір* — що людина знає про себе; 2) *оцінний вимір* — як вона себе оцінює; 3) *часовий вимір* — динаміка ідентичності у часі [14].

Н. В. Антонова розуміє ідентичність як структуру уявлень про себе, переконань, цінностей, життєвих цілей людини, яку вона переживає суб'єктивно як відчуття тотожності й сталості своєї особистості при сприйнятті інших, які визнають цю тотожність [2].

Узагальнивши різні класифікації типів ідентичності (Е. Еріксон, Дж. Марсія, Г. Брейкуел) й проаналізувавши результати власних досліджень, Н. В. Антонова дійшла висновку, що типи ідентичності можна представити в наступному виді: 1) відкрита слабка ідентичність: відкритість сприйняттю нового, схильність до самозміни, стан пошуку; 2) закрита слабка ідентичність: відчуття власної неадекватності, але при цьому — висока особистісна ригідність, небажання змінюватися; 3) закрита сильна ідентичність: відсутність внутрішньої конфліктності, немає прагнення до самозміни, схильні до захисту наявного «Я»; 4) відкрита сильна ідентичність: сильне відчуття «Я», усвідомлення своїх цілей, але при цьому збереження відкритості власному досвіду й готовність до подальших змін [2].

До розуміння структури гендерної ідентичності також існують різні підходи. Так, наприклад, Р. Столер диференціює в структурі гендерної ідентичності *ядерну статевоу ідентичність*, *статеворольову ідентичність і вибір об'єкта кохання* (сексуальну орієнтацію), вважаючи, що дані структури формуються в ході онтогенезу [15].

Б. Є. Алексеев оперує діяльністним компонентом гендерної ідентичності — поняттям «статеворольова поведінка», у структурі якої виділяє три рівні: *базисний вимір маскулінності/фемінінності*, *автоматизована статеворольова поведінка*, *настоновно-приспосувальна статеворольова поведінка* [1].

В. Г. Каган виділяє чотири рівні гендерної ідентичності: *базова статева ідентичність*, *персональна статева ідентичність*, *статеворольова ідентичність*, *статеворольові ідеали* [7].

У своїх дослідженнях С. Бем виділила *маскулінний, фемінінний, недиференційований, андрогінний* типи гендерної ідентичності [10].

І. С. Кльоцина в структурі гендерної ідентичності виділяє наступні компоненти: когнітивний (пізнавальний) — усвідомлення приналежності до певної статі й опис себе з використанням категорій мужності-жіночності; афективний (оцінний) — оцінка психологічних рис і особливостей рольової поведінки на основі їх співвіднесення з еталонними моделями маскулінності-фемінінності; конативний (поведінковий) — самопрезентація себе як представника гендерної групи, а також способи вирішення криз ідентичності на основі виборів варіантів поведінки відповідно до особистісно значущих цілей та цінностей [9].

У моделі, розробленій S. K. Egan і D. G. Perry виділяються п'ять компонентів гендерної ідентичності: знання своєї гендерної приналежності; гендерна типовість (сприйманий ступінь подібності із представниками власної статі); задоволеність своєю гендерною приналежністю; відчуваний тиск із боку однолітків, батьків і власної особистості убік відповідності гендерним нормам і внутрігруповою упередженістю (уявлення про перевагу своєї статі над іншим) (цит. по: [14]).

У сучасній психології велика увага приділяється феномену кризи гендерної ідентичності, під яким розуміється неможливість досягнення внутрішньої узгодженості, самоактуалізації й зовнішнього підтвердження гендерної ідентичності. Криза гендерної ідентичності містить у собі неузгодженість внутрішніх компонентів гендерної ідентичності (гендерних уявлень, гендерної самооцінки й гендерних планів, способів і структур поведінки), а також неузгодженість внутрішніх складових гендерної ідентичності із зовнішніми гендерними просторами, що включають у себе гендерні стереотипи й еталони, гендерну тілесність і гендерні ролі [14].

І. Г. Малкіна-Пих, вказує, що криза гендерної ідентичності являє собою не тільки проблему окремої особистості, а й стан психологічного неблагополуччя, який є характерним для значної частини чоловіків і жінок як представників гендерних груп. Тому даний феномен має скоріше не психологічну, а соціально-психологічну й соціальну природу [13].

У дещо іншій площині розглядає цю проблему І. С. Кльоцина, відзначаючи, що феноменологія кризи гендерної ідентичності визначається ситуаціями, у яких моделі маскулінної й фемінінної поведінки, яка репрезентується носіями чоловічої й жіночої ідентичності, виявляються значною мірою неіснуючими нормативними зразками «дійсної» «мужності» або «жіночності», розповсюдженими в суспільній свідомості та розкриваються у внутрішньому конфлікті, який супроводжується втратою відчуття цілісності себе як представника певної статі [9].

Особливий інтерес представляє класифікація видів гендерної ідентичності, запропонована Ц. П. Короленко й Н. В. Дмитрієвою. Створена ними класифікація підрозділяє гендерну ідентичність на три великі групи: 1) По радикалу «позитивність/негативність». До негативних видів гендерної ідентичності, поряд із защемленою й конфліктною гендерною ідентичністю, автори відносять *кризову гендерну ідентичність* — як один з нових

типів постмодерністської ідентичності в сучасному суспільстві, яка виникає як наслідок гетеросексизму (заперечення, приниження й стигматизації будь-яких, негетеросексуальних проявів ідентичності) і характеризується тим, що, з одного боку, є більш особистісним утворенням, у порівнянні із соціальною ідентичністю, а, з іншого, — займає проміжне місце між конфліктною й дісоціогенною та її формами. 2) По презентації світу чоловічих/жіночих ролей і функцій. 3) По представленості в структурі гендерної ідентичності аніми/анімуса [11].

Але, як вірно вказує у своїй роботі Н. Л. Іванова, що існуючі підходи до дослідження феномена й структури соціальної ідентичності не дозволяють вийти за межі устояного розподілу ідентичності на особистісну й соціальну, відійти від парціальності розгляду видів соціальної ідентичності й перейти до аналізу її загальної структури як цілісного й складно організованого психологічного утворення. Результати емпіричного дослідження дозволяють казати, що соціальна ідентичність характеризується комбінацією наступних компонентів: когнітивні, мотиваційні, ціннісні, а також параметрів: формально-динамічні (стійкість, інтенсивність, широта та ін.), афективні (оцінка якостей власної групи, відношення до неї, значимість цього членства) [6].

Оскільки кількість досліджень, присвячених кризі гендерної ідентичності, зростає, очевидна наявність актуальної проблеми, що вимагає свого адекватного психокорекційного вирішення. **Метою даної роботи** буде спроба сформулювати теоретичну модель ідентичності, у тому числі гендерної, яка б дозволила будувати ефективну корекційну роботу.

Виклад основного матеріалу. З урахуванням критики, розгорнутої Н. Л. Івановою, на наш погляд, структуру ідентичності доцільно уявляти собі в наступній схематичній метафорі (рис. 1).

Я — «гравітаційний центр» особистості (по Д. Денету); «гіпотеза» (по Г. Салівану); не-психологічна сутність по визначенню; недоступна методам вимірювання; існуючі в рамках психології моделі дефрагментують цю цілісність та гіпостазують її окремі риси (теорія рис).

Мотиваційно-ціннісна сфера являє собою динамічну систему афективно-значущих цілей, які виникають із базового мотиву самодиференціації [19]; спостерігається у формі мотивів діяльності, відображаючи собою сутності, які тотожні квазіпотребам (по К. Левіну); в онтогенезі формується динамічна стійкість ціннісної системи; доступна психічному опису й виміру як система мотивів, залежно від теоретичних переваг дослідників; протягом життя сформована динамічна стійкість, еквівалентна поняттю особистісної ідентичності, базовим компонентом є рефлексивний (\approx когнітивний) спосіб самоусвідомлення й афективний (суб'єктивна ієрархія змістів), а також механізми реалізації мотивів у поведінці.

Соціальна персона суб'єкта [3] — суб'єкт соціально-значимої поведінки; межа між суб'єктом і соціальним середовищем; зона контакту з різними референтними групами, суб'єктивна значимість яких обумовлена ситуаційно (віковими, соціалізаційними, професійними й т. п. факторами).

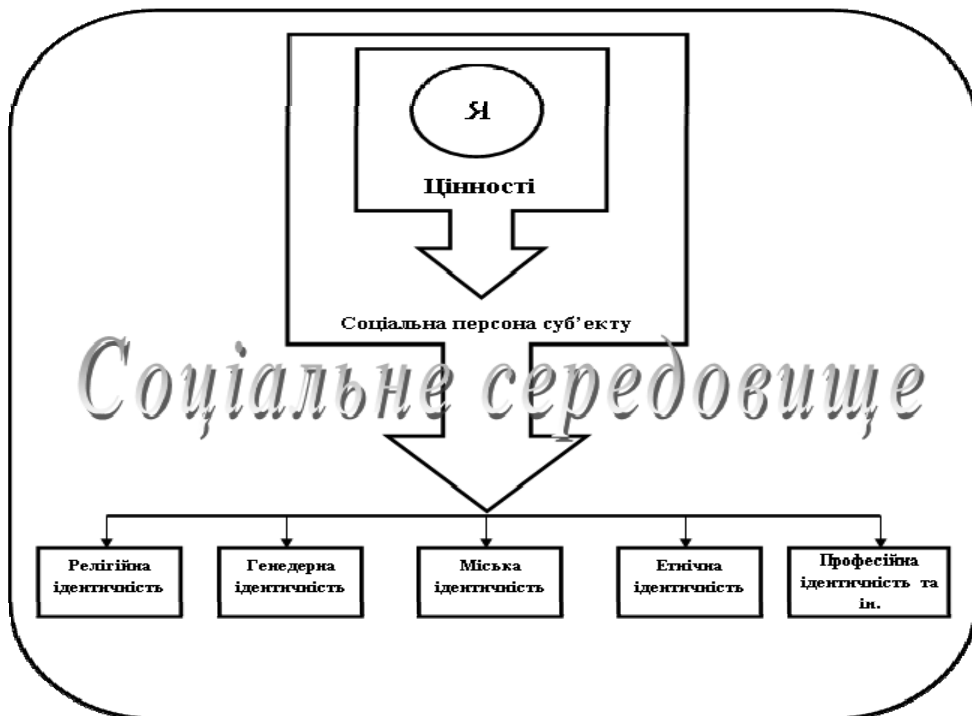

Рисунок 1. Структура ідентичності

Соціальні ідентичності — спосіб конструювання суб'єктом свого положення в соціальному світі (у відмінності від Н. В. Антонової, не знаходження свого місця, а конструювання свого місця).

Зі схеми зрозуміло, що соціальні ідентичності:

1. плюралістичні, оскільки ⇒
2. ситуаційно-обумовлені й тому ⇒
3. динамічні, тобто гнучко перебудовуються у відповідь на зміни соціальної ситуації;

4. залежно від успішності або неуспішності конструювання свого місця у світі соціальні ідентичності можуть бути:

4.1. адекватні (адаптивні, тобто такі, що дозволяють реалізувати ситуаційно-значущі мотиви й через їхнє посередництво базовий мотив до самодиференціації відповідно до можливостей суб'єкта. Об'єктом адаптації у такий спосіб виступають самі можливості суб'єкта: суб'єкт адаптує свої значущі мотиви до наявних в нього засобів реалізації, а не адаптується до соціальної ситуації);

4.2. неадекватні (деадаптивні — суб'єкт «наступає на горло власній пісні» (В. Маяковський), адаптуючи себе до ситуації, тобто зраджує себе [16]); у такий спосіб неадекватні ідентичності є одночасно дезадаптивними, тобто такими що ведуть до втрати суб'єктом здатності до самодиференціації, до збереження власної унікальності у світі.

Будь-яка зміна соціальної ситуації, яка приводить до необхідності зміни суб'єктивної значимості соціальних ідентичностей і відповідної їх реконструкції, називається кризою ідентичності. З погляду клініко-психологічного підходу так визначена криза ідентичності може розвиватися, по Л. С. Виготському, «знизу нагору» і, досягаючи більш значущих «вершинних» особистісних рівнів, стає патогенним фактором для подальшого розвитку особистості.

Із соціальної точки зору криза ідентичності являє собою перманентний стан. Уявлення про безкризову ідентичність є в найкращому разі терапевтичним ідеалом, у гіршому — капітуляцією дослідника перед архаїчними по своїй природі й опозиційними до особистості по способу свого існування соціальними стереотипами.

Класичними прикладами такого соціального стереотипування є уявлення про «фемінність/маскулінність», яке зусиллями психологів доконструкціоністського періоду набуло характер психологічного псевдоконцепта, досліджуваного в традиціях теорії рис, тобто навіть не на тому рівні, на якому ці стереотипи дійсно функціонують.

З конструкціоністської точки зору гендерна ідентичність як один з варіантів соціальної ідентичності являє собою обумовлену зовнішньою соціальною ситуацією об'єктивну нужду у конструюванні соціальної поведінки, яка заснована на самоаскрипції [17] статі. Спроба виділити специфічну структуру гендерної ідентичності веде нас від конструкціоністсько-діяльнісної, леонт'євської позиції назад до теорії рис. Саме цим пояснюється численність спроб описати відповідні структури. Такі спроби наперед приречені на провал, оскільки діяльність як процес не може бути структурована з погляду теорії рис.

Соціальна, у тому числі гендерна ідентичність, як і всяка діяльність, має чітку структуру, описану О. М. Леонт'євим: (ціль→засіб→результат) [12]. Ціль визначається ситуаційно й у силу своєї залежності від ситуації являє собою захисне психологічне утворення, що дозволяє особистості самореалізовуватися під прикриттям адекватної соціальної ідентичності. Засобом є соціально-значуща поведінка, яка, як показали ще інтеракціоністи, є комунікативним актом, який відображає захищену позицію суб'єкта в соціумі — тобто перформанси, локутивні акти, що складаються в «гендерний наратив». Результатом є досягнення соціальної цілі («перлокутивна задача») під прикриттям гендерної соціальної ідентичності (наприклад, «пропустіть мене без черги — я мати-одиначка!»; «як ви смієте бити жінку!»; «хіба можна від жінки вимагати багато?!»; «ти мужик або хто?»; «ти чоловік і тому зобов'язаний утримувати мене»).

Висновок. Таким чином, здійснення психокорекції так званої кризової ідентичності в тій формі, яку пропонує, наприклад, Н. В. Дмитрієва, а саме, корекція гендер-асоційованих форм поведінки з опорою на екзистенціально-гуманістичний, когнітивно-біхевіоральний підходи з використанням методів гештальтпсихології й позитивної психотерапії [4], не представляється доцільним, оскільки працювати слід не із кризовою гендерною ідентичністю, а з адаптивністю локутивних форм.

Як відомо, всяка криза повинна проявлятися в зміні поведінки. Якщо це криза гендерної ідентичності, то поведінка, яку ми спостерігаємо, повинна бути нетотожно (не конгруентно, контрарно й навіть контрадикторно) гендерно забарвленим очікуванням. У цьому смислі з погляду практичної психологічної допомоги так звана криза гендерної ідентичності повинна маніфестуватися порушеннями соціально-значущої поведінки, яка асоційована із традиційними гендерними очікуваннями (стереотипами, стандартами й т. п.). Аналогічну позицію займає Б. Е. Алексеев, розглядаючи гендерний конфлікт як «невідповідність своєї статеворольової поведінки референтним статурольовим зразкам» [1].

На закінчення ми приводимо наш досвід психотерапевтичної корекції проблеми внутрішньосімейних відносин, який представляє собою зразок конфлікту гендерних очікувань: таким чином, випадок можливо класифікувати як кризу гендерної ідентичності щонайменш в одного з членів подружжя.

За консультацією звернулася подружня пара із приводу сімейного конфлікту. Початок конфлікту обидві сторони зв'язують із наступною подією: чоловік, що затримався на роботі, приходить додому із запізненням, дружина кидає в нього тарілку горохового супу. Внутрішньосімейний клімат прогресивно погіршується. Пара звернулася за консультацією до психолога.

З розповіді чоловіка: «Затримався на роботі, оскільки було необхідно бути присутнім на позачерговій нараді з головним інженером проекту. Дружині про нові службові обставини повідомити не встиг».

З розповіді дружини: «Спочатку я хвилювалася й кілька разів гріла його улюблений гороховий суп, потім, коли він нарешті з'явився, я була вже на взводі й просто не витримала й рука як би сама...».

З бесіди із дружиною: — Скажіть, Ваша дія вам допомогла? Він став приходити вчасно? — Ні.

З бесіди із чоловіком: — Скажіть, Ви стали приходити додому раніше? — Ні, тепер я боюся приходити додому, бо не знаю, чого від неї можна чекати.

З бесіди із дружиною: — Скажіть, а що Ви хотіли цим сказати? Адже всякий жест має деяке символічне значення... фактично Ви щось намагалися сказати йому, запустивши в нього цією тарілкою супу. Спробуйте проговорити словами, що Ви насправді хотіли виразити цим жестом.

Дружина (з деякими утрудненнями): — Я дуже переживаю про нього й постаралася приготувати його улюблений суп, він давно просив... чекала його... він не відповідав на телефонні дзвінки... не знаючи, що відбувається, я вся змучилася від переживань... я увесь час визирала у вікно, двічі підігрівала йому вечерю й коли він увійшов, я відчула себе обманутою... мені здавалося, що своєю поведінкою він образив мене й скривдив... така поведінка неприпустима...

Консультант: — Яке саме поведінка неприпустима?

Дружина: — Він чоловік і повинен розуміти, що я теж працюю й дуже утомлююся і якщо я намагаюся зробити йому приємне, те це тому, що я його дуже люблю... (консультант зупиняє).

Консультант: — Так що ж насправді виражала кинута тарілка супу?

Дружина: (трохи роздратовано) — Ну як Ви не розумієте, я дуже турбувалася про нього... я його дуже люблю й хіба я могла бути спокійною, коли він затримується... (консультант зупиняє).

Консультант: — Виходить, насправді Ви про нього подбали й хвилювалися?

Дружина: (зі здивуванням) — Звичайно, а як же інакше...

Консультант: — Ну ось тепер і скажіть це йому.

Дружина — чоловікові: — Дорогий... я... дуже довго тоді тебе чекала... тому що мені дуже хотілося зробити тобі приємне... ти давно просив цей суп і я його зварила... ти ж знаєш, мені треба було перевіряти контрольні, але я вирішила, що у вихідні перевірю... коли ти вже почав спізнюватися й не знала що відбувається... я дуже хвилювалася (сльози), а ти ще телефон не береш (сльози)... ну я ж нервую, я ж тебе дуже люблю (сльози, обійми). (Консультант ще раз підбиває короткий підсумок бесіди).

Катамнез два з половиною року. Скарг немає. Сімейні відносини стабільні, незважаючи на те, що чоловікові, як і раніше, доводиться затримуватися на роботі в силу специфіки трудової діяльності.

З наведеного прикладу очевидно, що те, що можна було б розглянути як конфлікт гендерних очікувань і/або гендерних ролей (а це має на увазі кризу гендерної ідентичності, оскільки ставить під сумнів традиційність сучасної фемінінної поведінки (дружина опікає чоловіка...) і традиційно маскуліної поведінки (чоловік важко й багато працює, для забезпечення родини...), насправді виявилось нездатністю до адекватного вираження власних переживань (алекситимія), дефектністю локутивних форм, які не впоралися зі своїм перлокутивним завданням, що, властиво, і привело до сімейної дисгармонії.

Тому специфічною метою психологічної корекції є репарація, відновлення локутивного акту настільки, щоб він успішно вирішував перлокутивне завдання, тобто доносив задум суб'єкта в неушкодженому й неопосередкованому випадковими предметами виді до реципієнта цього задуму. Те, що можна було б трактувати як кризу ідентичності або як сімейну дисгармонійну ситуацію, насправді є дефіцитом локутивного акту й успішність терапевтичного втручання доводить цю гіпотезу. У цьому змісті гендерна ідентичність та її «криза» є проблемами комунікативної практики та її успішності.

Список літератури

1. Алексеев В. Е. Полоролевое поведение и его акцентуации / В. Е. Алексеев. — СПб.: Речь, 2006. — 144 с.
2. Антонова Н. В. Особенности идентичности субъекта социально-ориентированных профессий в условиях социальных изменений / Н. В. Антонова // Социальная психология труда: Теория и практика. Том 1. / Отв. ред. Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. — С. 199–210.
3. Бухановский А. О. Общая психопатология: Пособие для врачей / А. О. Бухановский, Ю. А. Кутявин, М. Е. Литвак. — 3-е изд., перераб. и доп. — Ростов н/Д: «Феникс», 2003. — 416 с.

4. Дмитриева Н. В. Типология формирования и классификация видов постмодернистской гендерной идентичности / Н. В. Дмитриева // *Личность и общество: проблемы современной психологии : сборник материалов международной заочной научно-практической конференции.* — Новосибирск : ЭНСКЕ, 2010. — Ч. 1. — С. 80–88.
5. Заковоротная М. В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты / М. В. Заковоротная: Автореф. дис. ... док. философ. н. — Ростов н/Д, 1999.
6. Иванова Н. Л. Психологическая структура социальной идентичности: дис. ... доктора психол. наук : 19.00.05 / Иванова Наталья Львовна. — Ярославль, 2003. — 360 с.
7. Каган В. Е. Семейные и полоролевые установки у подростков / В. Е. Каган // *Вопросы психологии.* — 1987. — № 2. — С. 54–61.
8. Клецина И. С. Гендерная идентичность и права человека: психологический аспект / И. С. Клецина // *Права человека и проблемы идентичности в России и в современном мире / Под ред. Малиновой О. Ю., Сунгурова А. Ю.* — СПб.: Норма, 2005. — С. 167–184.
9. Клецина И. С. Психология гендерных отношений: Теория и практика / И. С. Клецина. — СПб.: Алетейя, 2004. — 363 с.
10. Клецина И. С. Гендерная социализация / И. С. Клецина. — СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 1998. — 92 с.
11. Короленко Ц. П. Сексуальность в постсовременном мире: монография / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева. — Новосибирск: Издательство НГПУ, 2011. — 406 с.
12. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М.: Политическая литература, 1975. — 304 с.
13. Малкина-Пых И. Г. Гендерная терапия / И. Г. Малкина-Пых. — М.: Эксмо, 2006. — 928 с.
14. Микляева А. В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования: Монография / А. В. Микляева, П. В. Румянцева. — СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. — 118 с.
15. Тайсон Ф. Психоаналитические теории развития / Ф. Тайсон, Р. Тайсон. — М.: Когито-Центр, 2006. — 407 с.
16. Цешнатій О. Б. Психодинаміка автономії Арно Грюена // *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої.* — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. — Вип. 10. — С. 781–790.
17. Цешнатій О. Б. Стаття в гендерній психології // *II Міжнародна науково-практична конференція «Гене́за буття особистості» (19–20 грудня 2011 року).* — Київ.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. — Том I. — С. 340–343.
18. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. — М.: Прогресс, 1996. — 344 с.
19. Borodulin V., Vasiliev A. The Meta-Theory of Consciousness and Psychiatric Practice // *Analecta Husserliana.* — Dordrecht : Kluwer Publishers, 1996. — Vol. XLVIII. — P. 319–328.
20. Marcia J. E. Development and validation of ego-identity status // *J. of Personality.* — 1966. — P. 551–558.

Цешнатий О. Б.

аспірант заочної форми навчання

Інституту психології імені Г. С. Костюка

преподаватель кафедри соціальної психології і управління

Южнославянського навчально-наукового інституту національного університету імені В. А. Сухомлинського (г. Николаев)

**ГЕНДЕРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ПРОБЛЕМА
КОММУНИКАТИВНОЙ ПРАКТИКИ**

Резюме

В статье анализируются подходы к структуре социальной идентичности в общем и гендерной идентичности в частности. Рассматривается возможность психологической коррекции кризисной гендерной идентичности в ходе работы с адаптивностью локутивных форм. Приводится пример психокоррекционной работы с супружеской парой.

Ключевые слова: социальная идентичность, гендерная идентичность, структура идентичности, кризисная идентичность, психотерапия кризисной идентичности, коммуникативные практики.

Tseshnatiy O.

Graduate distance learning institute of psychology GS Kostiuk

Lecturer in social psychology and management of South-research institute of the National University of VA Sukhomlynsky (Nikolaev)

GENDER IDENTITY AS A PROBLEM COMMUNICATIVE PRACTICES

Summary

General approaches to the social identity structure and to gender identity in particular are analyzed in the paper. The possibilities of psychological correction of the so-called «crisis identity» though the work with the adaptive functions of locutive forms are investigated. The example of counseling session is given.

Key words: social identity, gender identity, identity structure, crisis identity, crisis identity psychotherapy, communicative praxis.

УДК 616.89-008.47

Чеховская А. В.

соискатель кафедры социальной помощи, общей и медицинской психологии
Одесского национального медицинского университета

ВЛИЯНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ПСИХОКОРРЕКЦИОННОЙ ПРОГРАММЫ НА РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ У ДЕТЕЙ 3–5 ЛЕТ С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

В статье представлено краткое описание проявлений расстройств аутистического спектра у детей 3–5 лет, описаны результаты наблюдения динамики развития социальных навыков у детей с применением коррекционной программы и без него.

Ключевые слова: ранний детский аутизм, расстройства аутистического спектра, социальные навыки, нарушение коммуникации.

Ранний детский аутизм (РДА) — синдром, к критериям которого обычно относят, во-первых, экстремальное одиночество ребенка, нарушение его эмоциональной связи даже с самыми близкими людьми, во-вторых, крайнюю стереотипность в поведении, проявляющуюся как консерватизм в отношениях с миром, страх изменений в нем, как обилие однотипных аффективных действий, влечений и интересов, в-третьих, особое речевое и интеллектуальное недоразвитие, не связанное, как правило, с первичной недостаточностью этих функций [1].

Уже Аспергер и Каннер, впервые описавшие аутистические расстройства, рассматривали их как врожденные нарушения или нарушения раннего детского возраста. В настоящее время аутистические расстройства относят к общим расстройствам развития, которые в десятом пересмотре Международной классификации болезней (МКБ-10) определяются как «группа расстройств, характеризующихся качественными нарушениями социального взаимодействия и коммуникативных процессов, а также специфическими, стереотипными интересами и действиями. Эти качественные отклонения — типичные признаки функционального состояния пациентов, и степень их выраженности варьирует. В большинстве случаев отклонения в развитии наблюдаются в раннем возрасте. Лишь в редких случаях расстройство проявляется после пяти лет. Часто наблюдаются общие когнитивные нарушения, но определяющими для данного расстройства являются нарушения поведения, не соответствующие уровню интеллектуального развития индивида, даже при соответствии его возрасту» [7].

Сейчас считается очевидным, что помимо «классических» форм специфического типа аутизма Каннера существуют также «спектральные расстройства» (такие как синдром Аспергера), которые разделяют многие характеристики с основным синдромом без полного набора диагностических критериев. Целую группу аутистических заболеваний и заболева-

ний, похожих на аутизм, иногда относят к «Расстройствам аутистического спектра» [6].

В последнее десятилетие количество детей с диагнозом расстройство аутистического спектра стремительно растет. Между тем, во всем мире специалисты, работающие с детьми-аутистами, до сих пор не пришли к единому мнению о том, какие терапевтические методы являются наиболее действенными для реабилитации детей с аутизмом, и о том, существуют ли они вообще. Между тем, согласно данным В. М. Башиной [4], при отсутствии лечебно-коррекционной работы более чем в 70 % случаев РДА, наблюдается глубокая аутизация и регресс. Одной из причин такого положения дел является, по-видимому, то, что до настоящего времени не существует точного представления о закономерностях протекания аутизма, отсутствуют знания о механизмах функционирования, которые могли бы послужить основой для формирования эффективного лечения детей с этим диагнозом.

В этой связи является актуальным определение причинно-следственных связей, которые влияют на динамику состояния детей, имеющих расстройства аутистического спектра [5].

По В. Е. Кагану [3], пределы улучшения у каждого ребенка свои. Но эти различия связаны не только с исходной тяжестью состояния, — не менее важна их связь со степенью и качеством помощи — лекарственной, психологической, социальной. Предполагается, что для успешной коррекции аутистических расстройств имеют значение и био-, и психо-, и социальные факторы. В данной статье мы сделаем акцент на психологический фактор оказываемой помощи, а именно рассмотрим, каким образом использование психо-коррекционной программы влияет на динамику состояния детей с вышеописанным диагнозом.

Данное исследование выполнялось с соблюдением необходимых норм и принципов биоэтики и деонтологии на протяжении 2011–2012 гг., на клинической базе Одесского национального медицинского университета, Одесского областного психоневрологического диспансера. Объектом исследования стали 20 детей в возрасте от 3 до 5 лет, с расстройствами аутистического спектра, из которых 12 детей составили основную группу и 8 — контрольную. Группы были сформированы из детей обоих полов. В основной группе 9 мальчиков, 3 девочки, в контрольной: 6 мальчиков, 2 девочки. В основной группе 10 детей находятся в полных семьях, 2 детей в семьях после развода родителей. В контрольной группе все 8 детей находятся в полных семьях. Из всех 20 детей, принимавших участие в исследовании, 7 — дети, родившиеся от первой беременности, 9 детей от второй беременности, 4 — от третьей. Контингент обследованных был однородным по базовым показателям, что позволяет считать результаты исследования таковыми, что репрезентативно отображают генеральную совокупность.

В ходе проделанной работы мы выяснили, что основными проявлениями расстройств аутистического спектра у всех детей, принимающих участие в исследовании, были в основном такие: наличие полевого поведения; не-

понимание и неумение выполнять простые инструкции; неумение сотрудничать; отсутствие глазного контакта; очень сложная и продолжительная адаптация к новому месту, новой обстановке, новым людям; задержка речевого развития; невозможность использовать речь, в случае ее наличия, с целью коммуникации; не восприятие обращенной к ребенку речи; наличие стереотипных движений; наличие в речи эхолалии; отсутствие интереса к различным социальным контактам, в том числе со сверстниками и даже близкими; частые приступы истерики.

Исследование включало в себя 2 этапа. На 1, констатирующем этапе, исследование, проведенное путем наблюдения за ребенком, опроса родителей и использования тестирования VB-MAPP Марка Сандберга, позволило определить уровень развития элементарных вербальных действий, самостоятельной игры, визуального восприятия, начальных академических навыков, навыков обучения в группе и прочих навыков у детей в основной и контрольной группах. Результаты 1 этапа исследования показали, что большинство детей в основной и контрольной группах имели низкий и средний уровень развития навыков. Процентное соотношение результатов приведено в таблице 1.

Таблица 1

Результаты констатирующего этапа исследования

Уровень развития навыков	Основная группа	Контрольная группа
Высокий уровень	0 %	0 %
Средний уровень	17 %	13 %
Низкий уровень	83 %	87 %

После проведения констатирующего этапа исследования для каждого из детей 1-ой основной группы была составлена коррекционная программа, с учетом индивидуальных особенностей развития и степени сложности расстройства. Программа включала в себя регулярные индивидуальные занятия, задачами которых были: адаптация ребенка к новому помещению, установление психологического контакта с ребенком, обучение работе со специалистом, исключение из поведенческого репертуара полевого поведения, определение мотивационных стимулов, обучение пониманию и выполнению простых инструкций, обучение навыкам сомообслуживания, обучение навыкам сотрудничества, обучение начальным академическим навыкам, коррекция нежелательного поведения и др. Занятия проводились 2–3 раза в неделю продолжительностью 50 минут на протяжении 12 месяцев. Родителям давались рекомендации и подробные инструкции по проведению занятий в домашних условиях.

После проведения 1 констатирующего этапа с детьми из 2 контрольной группы не проводились подобные занятия.

По истечении 12 месяцев был проведен 2 контрольный этап исследования. В результате повторного тестирования VB-MAPP были получены следующие результаты, приведенные в таблице 2.

При проведении сравнительного анализа данных, полученных в результате проведения повторного тестирования детей основной и контрольной груп-

пы, можно говорить, что в 1 группе количество детей, имеющих высокий уровень развития навыков, увеличилось на 75 %, в то время как во 2 группе эти же показатели остались без изменения. Таким образом, можно говорить о том, что при отсутствии проведения регулярных коррекционных занятий с детьми, имеющими расстройства аутистического спектра, приобретение социальных навыков происходит значительно медленнее либо не происходит совсем. А значит, значительно усложняет процесс социализации ребенка.

Таблица 2

Результаты контрольного этапа исследования

Уровень развития навыков	Основная группа	Контрольная группа
Высокий уровень	75 %	0 %
Средний уровень	16,6 %	25 %
Низкий уровень	8,3 %	75 %

Большое значение имеет в реализации коррекционной программы готовность к сотрудничеству со стороны мамы ребенка и всего его окружения. Очень важно, чтобы родители принимали точку зрения специалиста относительно коррекции нежелательного поведения ребенка и принципов коррекционной работы и следовали его рекомендациям не только в рамках занятия, но и повсеместно, так как ребенок большую часть времени находится вне кабинета, где проходит занятие, и является частью семейной системы. Это является одним из основных условий эффективности применения коррекционной программы.

Выводы. Выявлено, что у детей, имеющих диагноз расстройство аутистического спектра, в возрасте 3–5 лет, посещавших на протяжении 12 месяцев занятия, на которых применялась индивидуальная коррекционная программа, наблюдалась значительная динамика развития социальных навыков и увеличение уровня социализации, а также увеличение уровня общего психо-эмоционального и речевого развития, что в свою очередь увеличивает вероятность возможности ребенка посещать детские дошкольные учреждения и облегчает процесс социализации в целом. Эти факторы, безусловно, благотворно влияют на психологическое состояние матери и общий психологический фон семьи в целом. Установлено, что эффективность коррекционной работы возрастает в значительной мере в случае готовности родителей и ближайшего окружения ребенка сотрудничать со специалистом. В случае же отсутствия системной психокоррекционной работы с семьей мы наблюдали отсутствие динамики развития социальных навыков, речевого развития, что в значительной степени усложняет нахождение в коллективе сверстников, делает невозможным посещение детских дошкольных учреждений и усложняет процесс дальнейшей социализации. Перед началом коррекционной работы важным фактором является ясное понимание специалистом и родителями особенностей восприятия и развития каждого ребенка с расстройством аутистического спектра и плотное сотрудничество с семьей ребенка.

Список литературы

1. Лебединский В. В. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция / Лебединский В. В., Никольская О. С., Баенская Е. Р. и др. — М., 1990. — 120 с.
2. Спиваковская А. С. Психотерапия: игра, детство, семья / Спиваковская А. С. — М., 2001. — 314 с.
3. Каган В. Е. Преодоление: неконтактный ребенок в семье / Каган В. Е. — СПб., 2000. — 280 с.
4. Башина В. М. Ранний детский аутизм / Башина В. М. // Исцеление: Альманах. — М., 1993. — 308 с.
5. Жуков Д. Е. Особенности картины мира детей с аутизмом. Психосоциальные проблемы психотерапии, коррекционной педагогики / Жуков Д. Е. // Матер. III съезда РПА и науч.-практ. конф. — М., 2003. — 314 с.
6. Питерс Т. Аутизм: от теоретического понимания к педагогическому воздействию / Питерс Т. — 2003. — 300 с.
7. Международная классификация болезней: Десятый пересмотр. — 208 с. — М., 2009.
8. Ремшмидт Х. Аутизм. Клинические проявления, причины и лечение / Ремшмидт Х. — М.: Медицина, 2003. — 334 с.

Чеховська А. В.

здобувач кафедри соціальної допомоги, загальної та медичної психології
Одеського національного медичного університету

ВПЛИВ ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ ПРОГРАМИ НА РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ НАВИЧОК У ДІТЕЙ 3–5 РОКІВ З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРУ

Резюме

У статті представлений короткий опис проявів розладів аутистичного спектру у дітей 3–5 років, описані результати спостереження динаміки розвитку соціальних навиків у дітей із застосуванням коректувальної програми і без нього.

Ключові слова: ранній дитячий аутизм, розлади аутистичного спектру, соціальні навички, порушення комунікації.

Cechovskaya A. V.

seeker of social assistance, general and medical psychology
Odessa National Medical University

EFFECT OF PROGRAMS PSYHO SOCIAL SKILLS IN CHILDREN 3–5 YEARS WITH AUTISM SPECTRUM DISORDSERS

Summary

In the article short-story description of displays of disorders of autisticheskogo spectrum is presented for children 3–5 years, the results of supervision of dynamics of development of social skills are described for children with the use of the correction program and without him.

Key words: early child's autism, disorders of autistic spectrum, social skills, violation of communication.

УДК 155.413+303.30+305

Шахова Н. Є.

здобувач кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ПРОБЛЕМА ЦІННОСТЕЙ ТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Стаття присвячена дослідженню ціннісних орієнтацій з позицій виділення основних підходів, що забезпечує цілісність та глибину розкриття проблеми. Ціннісні орієнтації як одне з центральних особистісних утворень виражають свідоме ставлення людини до соціальної дійсності і в цьому контексті визначають широку мотивацію її поведінки та створюють значний вплив на всі сторони життєдіяльності.

Автором виділено загальнопсихологічний, характерологічний, соціально-культурологічний, екзистенціальний, онтогенетичний та особистісний підходи.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, свідомість, стратегічні життєві цілі, мотивація, суб'єктна активність, розвиток особистості.

В класичній психології дослідженню цінностей та ціннісних орієнтацій приділялося достатньо уваги (Б. Г. Ананьєв, Б. С. Круглов, О. М. Леонт'єв, Д. О. Леонт'єв, Г. Олпорт, М. Рокич, Л. М. Смірнов та ін.). Вони досліджувалися через розгляд індивідуальної системи особистісних цінностей (В. Б. Ольшанський), через співвідношення ціннісних орієнтацій та реальних вчинків і загальної поведінки (М. І. Бобнєва, В. О. Ядов), через дослідження цілісного процесу соціалізації особистості (Г. О. Балл) та її самореалізації і самовизначення (М. Й. Боришевський, І. С. Кон, В. В. Сафін), через виділення природи та наслідків національних відмінностей (Ш. Шварц).

Аналіз наукових першоджерел дозволяє нам виділити основні напрямки в дослідженні ціннісних орієнтацій, а саме.

1. Загальнопсихологічний підхід. У класичній загальній психології склався досвід виділення та опису основних парадигм теорії цінностей та ціннісних орієнтацій.

Так, за Л. М. Смірновим, наявність індивідуальних цінностей дозволяє кожній особистості в процесі розвитку привласнювати собі вже готові, схвалювані в даній культурі базові цінності. Інтроєктовані нею, вони виступають найважливішими детермінантами поведінки, рішень, виборів.

За М. Рокічем виділяються:

– термінальні цінності — переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути;

– інструментальні цінності — переконання в тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є переважними у будь-якій ситуації [13].

Ця класифікація відповідає традиційному діленню на цінності-цілі і цінності-засоби.

Теорія Ш. Шварца базується на концепції М. Рокича та на концепції самого Ш. Шварца про мотиваційні цілі цінносних орієнтацій та універсальність базових людських цінностей. Дана теорія представляє собою спробу обґрунтування єдиної структури особистіних цінностей. Узагальнюючи здобутки багатьох зарубіжних теоретиків, Ш. Шварц виділяв наступні основні їхні характеристики: 1) цінності — це переконання (думки); 2) цінності — бажані для людини цілі та образ поведінки, що сприяють досягненню цих цілей; 3) цінності не обмежені певними діями та ситуаціями; 4) цінності виступають як стандарти, що керують обранням або оцінкою вчинків, людей, подій; 5) цінності впорядковані за важливістю відносно одна одної. В цілому впорядкований набір цінностей формує систему ціннісних пріоритетів, різних для різних культур та особистостей [11].

Ш. Шварц вважав, що ціннісні типи утворюють інтегровану, багаторівневу мотиваційну структуру, елементи якої проявляють тенденцію зв'язку з подібними ціннісними типами, які також розташовані у структурі цінностей та можуть конкурувати з протилежно спрямованими від центру типами.

А. Маслоу прирівнює цінності до потреб особистості. Початковими цінностями він вважав здібності — здібності вимагають того, щоб їх використовували, тобто здібності це потреби, і, водночас, початкові цінності [12]. Абсолютною, найголовнішою цінністю людини є та потреба з ієрархії потреб, бажання задовольнити яку домінує в неї зараз. А. Маслоу стверджував, що справжніми цінностями є ті цінності, які людина вибрала зараз, при цьому дійсно правильний вибір — це той, який веде до самоактуалізації [12]. Вибір вищих цінностей зумовлений самою природою людини, а не божественним началом або чим-небудь іншим, що знаходиться за межею людської суті. За наявності вільного вибору людина сама інстинктивно вибирає істину, а не брехню, добро, а не зло і т. п. [12]. В процесі актуалізації, «пробудженні» внутрішніх цінностей людини А. Маслоу особливу роль приділяв психологу-професіоналу, який допомагає відкрити, а не створює або винаходить цінності, які вибирає людина.

У вітчизняній психології систему ціннісних орієнтацій традиційно визначають через поняття спрямованості особистості, розуміючи під цим певне генералізуюче начало, провідну підструктуру особистості, що охоплює всі сфери людської психіки — від потреб до ідеалів. Цінність виступає об'єктивною значущістю явищ як орієнтирів людської діяльності. Так, С. Л. Рубінштейн поєднував розвиток ціннісних орієнтацій з розвитком спрямованості особистості [6]. Він підкреслював, що в діяльності людини по задоволенню безпосередніх суспільних потреб виступає суспільна шкала цінностей — у задоволенні особистих потреб через суспільно корисну діяльність реалізується ставлення індивіда до суспільства та, відповідно, співвідношення особистого і суспільно значущого [6].

2. Характерологічний підхід. Теорія цінностей може бути розглянута з точки зору психології ставлень В. М. М'ясищева [5]. Виходячи з його теорії, особистість характеризується такими підсистемами, як інтраіндивідна,

інтеріндивідна і метаіндивідна. Всі цінності або аксіологічне «Я» людини мають безпосереднє відношення до цих підсистем.

Інтрапсихічні ставлення («Людина — Я сам») містять три типи ставлень:

- ставлення до тіла (що може відповідати цінності здоров'я);
- ставлення до психічних здібностей — пізнавальних процесів, інтелектуальних здібностей, знань, умінь та навичок (що може відповідати інструментальним цінностям, завдяки вдосконаленню яких людина може досягти своїх цілей);
- духовне ставлення до себе (що може відповідати цінності саморозвитку, духовного зростання, прагненням індивіда виявити і реалізувати смисл свого життя) [5].

Інтерпсихічні ставлення («Людина — інший») містять три типи ставлень:

- мікросоціальне ставлення (що може відповідати таким цінностям, як любов, сім'я, дружба);
- мезасоціальне ставлення — (що може відповідати таким цінностям, як робота, кар'єра, визнання);
- макросоціальне ставлення — (що може відповідати загальнолюдським цінностям, що торкаються політичних і правових ідеалів, етичних і естетичних норм).

Транспсихічні ставлення («Людина — світ об'єктів») містять два типи ставлень:

- ставлення до речей (що може відповідати цінностям матеріального достатку та фінансового благополуччя);
- ставлення до ідей (що може відповідати етичним, естетичним, релігійним та філософським цінностям) [5].

3. Соціально-культурологічний підхід. Ціннісні орієнтації — складний соціально-психологічний феномен, що характеризує спрямованість і зміст активності особистості, визначає загальний підхід людини до світу, до себе, що додає смисл і напрям особистісним позиціям, поведінці, вчинкам. Значення ціннісних орієнтацій у загальному конструкті спрямованості особистості підкреслювалося багатьма вченими. Так, К. К. Платонов стверджував, що спрямованість особистості поряд з моральними якостями створюють соціально обумовлену підструктуру [8], О. Г. Ковальов розглядав спрямованість як найбільш узагальнену характеристику особистості, Б. Д. Паригін розглядав особистість як динамічну структуру та включає у неї спрямованість, позицію особистості, поняття норми, установки та ціннісні орієнтації [7]. З. І. Файнбург відзначає надзвичайну складність системи ціннісних орієнтацій особистості, її детермінацію соціальним контекстом, багатошарову і багатопланову опосередкованість всіх залежностей в цій сфері. Тобто ціннісні орієнтації є багатовимірним об'єктом, дуже складним за своєю структурою.

4. Екзистенціальний підхід. В. Франкл класифікував цінності як смислові універсалиї, що кристалізувалися в результаті узагальнення типових ситуацій, з якими суспільству доводилося стикатися в історії. Такий по-

гляд на природу цінностей дозволив узагальнити можливі шляхи, за допомогою яких людина може зробити своє життя осмисленим:

- за допомогою того, що людина дає життю (у смислі творчої роботи);
- за допомогою того, що людина бере від світу (у смислі переживання цінностей);
- за допомогою позиції, яку людина займає по відношенню до долі, яку не в змозі змінити.

Відповідно до цього ним були виділені три групи цінностей: цінності творчості, цінності переживання та цінності ставлення.

Б. С. Братусь також пов'язує цінності особистості з пошуком смислу та розрізняє поняття «особистісні цінності» та «особистісні смисли», які, на відміну від цінностей, не завжди є усвідомлюваними [4]. Тобто особистісні цінності — це усвідомлені та прийняті людиною загальні смисли її життя. За Б. С. Братусем, саме загальні смислові утворення (у випадку їхнього усвідомлення — особистісні цінності) є основними конституюючими (утворюючими) одиницями свідомості людини, визначають головні та відносно стійкі ставлення людини до різних сфер життєдіяльності, до світу, до себе тощо [4].

Ціннісні орієнтації — це віддзеркалення у свідомості людини цінностей, що визнаються нею як стратегічні життєві цілі і загальні світоглядні орієнтири. Так, О. М. Леонтьєв відзначав, що завдяки ціннісним орієнтаціям особистості провідний мотив — мета підноситься до істинно людського і не відокремлює людину, а зливає її життя з життям людей, їхнім благом.

5. Онтогенетичний підхід. Оскільки ціннісні орієнтації лежать в основі вибору життєвих цілей та стратегій особистості, найбільшого значення набуває дослідження вікових особливостей становлення ціннісних орієнтацій особистості. Так, Г. М. Лялюк стверджує, що, оскільки ціннісні орієнтації представляють собою особистісно-суб'єктивне ставлення дитини до суспільно значимих соціальних цінностей, їх характеризує емоційно-позитивне переживання предмету-цінності, співпадання цілі та мотиву діяльності. О. Д. Погребна, досліджуючи особливості ціннісних орієнтацій в юнацькому віці, стверджує, що основними проблемними зонами в даному контексті є несформованість таких цінностей, як активне, діяльнісне життя та пізнання [10]. Л. П. Пономаренко досліджувала ціннісні орієнтації студентської молоді з позиції мотиваційно-сміслової теорії Ш. Шварца. За даними її дослідження, в ієрархії цінностей провідне місце займає тип цінностей, визначений Ш. Шварцем як «безпека», який мотивується прагненням до стабільності, на другому місці розташовується цінність «досягнення», яка, за Ш. Шварцем, має у своїй основі досягнення особистого успіху шляхом прояву компетентності. Найнижчий рейтинг у ієрархії мали цінності типу «влади» та «традиції» (завдяки відвертанню від цінностей релігії). Досліджуючи ціннісні орієнтації сучасної молоді, Н. В. Вальовська підкреслює, що для більшості молоді стійким «базисом» існування може бути лише тільки особисте життя та індивідуалістські цінності. Подібні тенденції підтверджуються й в дослідженні В. Дрозда, який

стверджує, що у молоді має місце зміна ціннісних орієнтацій — відверта перевага індивідуалізму, акцент на індивідуально-сімейних інтересах, відмова від колективістського способу життя. Ми не поділяємо подібної точки зору та вважаємо, що у сучасній молоді поряд з цінностями особистого життя існують суспільно-політичні та просоціальні цінності.

6. Особистісний підхід. Система ціннісних орієнтацій особистості має багаторівневу структуру. Вершина її — цінності, пов'язані з ідеалізаціями і життєвими цілями особистості. Для визначення особливостей ціннісних орієнтацій необхідно враховувати такі основні показники як:

1) ступінь сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій;

2) зміст ціннісних орієнтацій (їхню спрямованість), який характеризується конкретними цінностями [9].

Особливе місце в сучасних дослідженнях приділяється розмежуванню ціннісних та особистісних орієнтацій, які можуть бути і позитивними, і негативними (Л. О. Коберник, Л. В. Романюк та ін.). Особистісні орієнтації включають у себе спрямованість як на цінності, так і на вади, які виправдовуються об'єктивною реальністю або громадською думкою [9]. Проблема співвідношення ціннісних та особистісних орієнтацій — це, на думку Л. В. Романюк, своєрідна межа психологічного та етичного, межа власне особистісного і призначення людини у світі.

Таким чином, в класичній психології дослідженню цінностей та ціннісних орієнтацій приділялося достатньо уваги, вони досліджувалися через розгляд індивідуальної системи особистісних цінностей, через співвідношення ціннісних орієнтацій та реальних вчинків і загальної поведінки, через дослідження цілісного процесу соціалізації особистості та її самореалізації і самовизначення тощо. Система ціннісних орієнтацій має багаторівневу структуру, вершиною якої виступають цінності, пов'язані з ідеалізаціями і життєвими цілями особистості. Для визначення особливостей ціннісних орієнтацій доцільно враховувати такі основні показники як ступінь сформованості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій та зміст ціннісних орієнтацій (їхню спрямованість), який характеризується конкретними цінностями.

В психології щодо дослідження ціннісних орієнтацій склалися наступні підходи: загальнопсихологічний, характерологічний, онтогенетичний, соціально-культурологічний, екзистенціальний та особистісний, кожен з яких робить свій внесок у розробку загальної теорії ціннісних орієнтацій. Але, недивлячись на досить широке опрацювання проблеми ціннісних орієнтацій поза науковим інтересом більшості дослідників залишилося вивчення ціннісних орієнтацій особистості, що розвивається в залежності від її соціальної ситуації.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни /Абульханова-Славская К. А. — М.: Мысль, 1991. — 299 с.
2. Аллахвердов В. М. Когнитивные стили в контурах процесса познания / Аллахвердов В. М. // Когнитивные стили: Тез. докл. — Таллинн, 1998. — С. 17–20.

3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Ананьев Б. Г. — СПб.: Питер, 2002. — 228 с.
4. Братусь Б. С. Аномалии личности / Братусь Б. С. — М.: Мысль, 1988. — 301 с.
5. Мясищев В. Н. Понятие личности в аспектах нормы и патологии / Мясищев В. Н. // Психология личности в трудах отечественных психологов. — СПб.: Питер, 2000. — С. 34–39.
6. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / Рубинштейн С. Л. — 2-е изд. — М.: Педагогика, 1976. — 416 с.
7. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории / Парыгин Б. Д. — М.: Мысль, 1971. — 347 с.
8. Платонов К. К. Структура и развитие личности / Платонов К. К. — М.: Наука, 1986. — 254 с.
9. Петровский А. В. Трехфакторная модель значимого другого / Петровский А. В. // Вопросы психологии. — 1991. — № 1. — С. 34–36.
10. Погребная Е. Д. Система ценностных ориентаций при построении жизненной перспективы в юношеском возрасте / Погребная Е. Д. // Наука і освіта. — 2004. — № 6–7. — С. 221–224.
11. Шварц Ш. Культурные ценностные ориентации: природа и следствия национальных различий / Шварц Ш. // Психология: Журнал Высшей школы экономики. — 2008. — Т. 5, № 2. — С. 37–67.
12. Maslow A. H. Religions, values and peak-experiences. — N. Y.: 1970. — XX+123 p.
13. Rokeach M. The nature of human values. — N. Y.: Free Press, 1973.

Шахова Н. Е.

соискатель кафедры дифференциальной и специальной психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ПРОБЛЕМА ЦЕННОСТЕЙ И ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ ЛИЧНОСТИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Резюме

Статья посвящена исследованию ценностных ориентаций с позиции выделения основных подходов, что обеспечивает целостность и глубину раскрытия проблемы. Ценностные ориентации как одно из центральных личностных образований выражают сознательное отношение человека к социальной действительности и в этом контексте определяют широкую мотивацию его поведения и создают значительное влияние на все стороны жизнедеятельности.

Автором выделен общепсихологический, характерологический, социально-культурологический, экзистенциальный, онтогенетический и личностный подходы.

Ключевые слова: ценностные ориентации, сознание, стратегические жизненные цели, мотивация, субъектная активность, развитие личности.

Shakhova N.

competitor of department by a differential and special
psychology of the Odessa national university of the name of I. I. Mechnikov

**A PROBLEM OF VALUES AND VALUED ORIENTATIONS
OF PERSONALITY IS IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE**

Summary

The article is devoted research of the valued orientations from position of selection of basic approaches, that provides integrity and depth of opening of problem. Valued orientations as one of central personality educations, express conscious attitude of man toward social reality and in this context determine wide motivation of his conduct and create considerable influence on all sides of vital functions.

An author is select psychological, kharacterological socially culturological, existential, ontogenetic and personality approaches.

Key words: valued orientations, consciousness, strategic vital aims, motivation, activity, development of personality.

УДК 159.9

Шебанова В. І.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології
Херсонського державного університету

ХАРЧОВІ ДЕФОРМАЦІЇ В ДЗЕРКАЛІ РИТУАЛУ

Стаття присвячена аналізу деформацій харчової поведінки з позицій функціонування невротичного ритуалу — обсессивно-компульсивного й перверсійного (садомазохістського).

Ключові слова: деформації харчової поведінки, психогенне переїдання (компульсивне переїдання, невротичне переїдання, гіперфагія), булімія, анорексія; ритуал: аутосадомазохістський, нав'язливий.

Актуальність. У динаміці індивідуального розвитку людини під час взаємодії із оточуючим середовищем засвоюються різноманітні структурні елементи культури. Наслідком цього є формування єдиного поля, для якого характерна певна уніфікація форм освоєння дійсності. У якості уніфікованої форми освоєння зовнішнього середовища (як для людства в цілому в ході філогенезу, так і для індивідуального розвитку в ході онтогенезу) виступає магічне мислення, продуктом якого є різні форми, зокрема — ритуали. Зміст ритуалу в цьому динамічному процесі істотно змінюється, але функціональне значення залишається незмінним, і воно спрямовано на досягнення універсальних станів психіки — відчуття комфорту та задоволення (на тілесному та психічному рівні).

Предмет дослідження — ритуальні дії, що супроводжують деформації харчової поведінки, зокрема при компульсивному переїданні (психогенному, невротичному переїданні, гіперфагії), нервової булімії та анорексії.

Мета статті — спрямована на визначення відмінностей між змістом ритуалу у ході нормального та невротичного розвитку особистості.

Проблема розладів харчової поведінки, яка розглядається в медичній психології й психіатрії, має ряд вузлових моментів, які вимагають своєрідного «спільного знаменника». Таким знаменником, на наш погляд, виявляється невротичний ритуал як форма стереотипної нав'язливої поведінки, що повторюється.

Як відомо, З. Фрейд у роботі з невротичними хворими звернув увагу на те, що для багатьох з них характерна тенденція багаторазового відтворення (повторення) тих або інших дій у поведінці. У якості ілюстрації наведемо приклад, у якому описується складний церемоніал укладання спати у 19-річної дівчини. Ритуал приготування до сну полягав у наступному: вона виносила з кімнати всі годинники, а великий годинник (який не можна було винести) просто зупиняла. Горщики із квітами й вази на ніч вона переміщала на письмовий стіл. Подушка не повинна була торкатися дерев'яної спинки ліжка, маленька подушечка для голови повинна була лежати на великій подушці не інакше як утворюючи ромб... (опусти-

мо інші подробиці цього ритуалу, оскільки в рамках нашої роботи це не важливо) [4, с. 127]. Важливо те, що незважаючи на ірраціональний характер церемоніальних дій, вона робила їх із незмінною сталістю протягом декількох років, незважаючи на те, що тривалість усього цього ритуалу займала близько 2 годин [4].

З позиції З. Фрейда, описана спрямованість психіки на «повторюваність» («фіксацію», «зацикленість», «зупинку»), незважаючи на її нав'язливий (патологічний) прояв, розглядається як складний ритуальний захист, що спрямований на зниження тривоги, і відповідно несе позитивну функцію. Як вказував автор, нав'язливих невротиків переслідує можливість реалізації шкідливих і руйнівних бажань, від яких вони захищають себе за допомогою самих дивних чудернацьких дій і надзвичайно заплутаних обрядів. Зміст останніх полягає в забезпеченні або пасивної позиції (у формі ілюзії безпеки), або активної позиції (у формі боротьби із зовнішнім злом) на основі виведення внутрішньопсихічного конфлікту за межі особистості (інакше кажучи, проєктуючи зло за межі суб'єкта).

Отже, ритуал як індивідуальний феномен окрім правил суб'єкта та формальних жорстких дій (що багаторазово повторюються) має свою особливу онтологію, свої уявлення, що систематично організуються людьми як спеціальна діяльність. Ця ритуальна діяльність має власну основну тему та проявляється в тому чи іншому вигляді (формі), що має певну структуру та схему проведення (порядок чергування дій). Але в будь-якому разі мета цієї діяльності спрямована на зниження психічного напруження та досягнення відчуття комфорту і задоволення.

З цього погляду, харчові розлади або деформації харчової поведінки можна охарактеризувати як певну ритуальну діяльність особистості, що має узагальнюючі риси. По-перше, ці розлади об'єднує одна тематика — «їжа та вага». По-друге — ритуальні дії, що супроводжують деформації харчових розладів, спрямовані на зниження психічного напруження та досягнення відчуття комфорту і задоволення. В той же час кожний тип харчового розладу має власну структуру та схему проведення ритуальних дій.

Психогенне переїдання. У науковій літературі зустрічаються різноманітні дефініції: компульсивне переїдання, невротичне переїдання, гіперфагія, обжерливість. Ми вважаємо, що всі ці назви харчових розладів є синонімічними поняттями і тому в подальшому будемо вживати термін «психогенне переїдання». Останнє представляється начебто як стихійна діяльність, яка спрямована на організацію «свята для живота», що сприяє зниженню ситуаційної тривоги та пригніченості. Але при цьому завжди можна виокремити *стимульну ситуацію* — ситуацію психоемоційного напруження, яка у певному розумінні «запускає» «ритуал обжерливості» у межах певної схеми. У якості *засобу зниження* відчуття тривоги обирається *процес вживання їжі*, який на деякий час стає мало контрольованим. Продукти не диференціюються ні за кількістю, ні за якістю — люди вживають усе підрід, що є їстівним. При цьому часто індивіди, що страждають на цю форму харчового розладу, відмічають, що під час «харчового нападу» вони не помічають ні смаку, ні запаху їжі. В той же час зауважують,

що є продукти, які їх особливо приваблюють своїми характеристиками (солодкі, жирні, печені, хрусткі, прокопчені та т.п.).

На нашу думку, сам процес жування та поглинання їжі, що має певну ритмічну організацію та підтримує активність відповідних рецепторів і коркових аналізаторів на протязі тривалого часу, вводить особистість у стан *зміненої свідомості*. За Т. І. Ахмедовим, для досягнення стану медитації або трансу необхідно багаторазове повторення та зосередження на чомусь (наприклад, концентрування на ритміці дихання, пульсу, коливанні вогню, образах природи, музики, вербальному повторенні короткого вислову та ін.). Саме це й дозволяє проникнути у «центр тишини та спокою, у нульову точку свідомості» та досягти внутрішньої *гармонізації* [1, с. 376].

Ми вважаємо, що саме це відбувається під час харчових ексцесів при нервовому переїданні. Зокрема, на протязі тривалого часу підтримується пасивна стимуляція рецепторів (смаку, запаху, жувальних м'язів та ін.) та зосередженість довільної і мимовільної уваги на їжі. При цьому, чим більше часу індивід приділяє процесу «бомбардування» (збудження) своїх рецепторів їжею, тим в меншому ступені він здатен до підтримання зв'язку з реальністю (тобто тим менше усвідомлює власні дії). Відповідно індивід все глибше занурюється у стан зміненої свідомості — у трансний стан. Як відомо, останній відповідає стану людини під час засинання — короткого проміжку між бадьорістю та сном, коли частотні характеристики мозку людини функціонують у режимі альфа-ритму (8–14 Гц). Непрямим доказом цього може виступати подальша поведінка індивідів після харчових ексцесів — у більшості випадків вони лягають спати (якщо це дозволяють обставини, то майже завжди). З цього приводу у народі не дарма широко вживають вислови: «наелся, напился — отвалився и забылся», «после сытного обеда по закону Архимеда, полагается поспать...», «до обеда сейпаши, а после обеда постель стели».

Таким чином, процес жування та поглинання їжі стає засобом, що забезпечує входження у трансний стан. Інакше кажучи, сам процес вживання їжі стає медитативним, релаксаційним (аутоеротичним, аутотонізуючим). Відповідно саме досягнення цього стану і є рушійною силою, несвідомою метою харчової деформації. Таким чином, психогенне переїдання можна розглядати як ритуальну діяльність нав'язливого характеру, що спрямована на пошук задоволення у координатах соматичного (тілесного) Я. Процес втрати контролю над часом та процесом вживання їжі пояснюється несвідомим прагненням досягти зміненого стану свідомості за рахунок самотонізації. Власне кажучи, сам процес вживання їжі стає процесом (актом) медитації, що дозволяє відключитися від реальності й зануритися у стан релаксації, «зачарованості», відчуженості від зовнішнього світу. «Отямитися» і «ввімкнутися» в ситуацію реальності змушує почуття дискомфорту (тяжкості у животі, нудоти й ін.). Цей ритуал надалі включається як стереотипна (обсесивно-компульсивна) реакція на емоційну фрустрацію.

Булiмiю ми розглядаємо як варіант, що поєднує ритуальні дії при гіперфагії та анорексії.

Анорексія, на відміну від гіперфагії, навпаки представляється як начебто цілеспрямована поведінка, яка спрямована на реалізацію певної мети з «надзвичайною наполегливістю». Ритуальна діяльність анорексії проявляється, з одного боку, відторгненням їжі (на етапі «входу»), а з іншого — процедурами очищення після прийняття їжі (на етапі «виходу»). У якості стимульної ситуації виступає «процес прийняття їжі». У якості засобу зниження відчуття тривоги обирається процес відторгнення їжі та процедури очищення від їжі (які за свідченням пацієнтів лише спочатку є свідомими актами, а потім стають мимовільними та малоконтрольованими).

При цьому не можна не звернути увагу на той факт, що *засіб зниження* відчуття тривоги за своєю сутністю є, по-перше, ритуалом аутосадомазохізму (у вигляді насильницьких дій: примусове блювання, клізмування, виснажливі фізичні навантаження і т. п.), по-друге — у певному сенсі, ритуалом перверсії. Під перверсією у даному випадку ми розуміємо спрямування агресивних дій проти власного тіла та відчуження від нього (ставлення до нього як до зовнішнього ненависного об'єкту, який потребує «знищення» задля досягнення мети або відчуттів задоволення та щастя).

Ці ритуальні дії дають суб'єктові можливість упевнитися у силі, могутності власного Я («Я як діяч») і здійснити у своїх фантазіях захисні перетворення («з поганенької товстушки — у гарненьку, граціозну, ніжну, милу й легку красуню»).

Також звертає на себе увагу зовнішня драматичність, яка супроводжує анорексію. По-перше, це спеціальна атрибутика для очищення організму й засоби боротьби із целюлітом (що використовуються усвідомлено й навмисно: клізма, кухоль Есмарха, наконечники, проносні препарати, чаї, блювотні препарати й трави, масажні й лазневі приналежності проти целюліту, різноманітні креми такої ж спрямованості). По-друге (щодо зовнішньої драматичності), це у певній мірі публічність анорексичного аутосадомазохістського ритуалу. Навіть якщо він відбувається на самоті, то, на нашу думку, він розігрується для якогось абстрактного глядача. Тут ми проводимо паралель із ритуалами християнського мучеництва, які завжди проводилися як свято — при великому скупченні народу. Зміст такого дійства полягає в наочності того, що «за ідею, за справу треба постраждати». Імовірно, саме тому в народі досить широко поширені прислів'я й приказки на дану тематику: «Бог терпів і нам велів», «Ніщо не дається задарма», «Без праці не виловиш і рибку зі ставка», «Прагнеш покакати — треба піднатужитися», «Під лежачий камінь вода не тече» і т. п.

Подібний зміст (і садомазохістський контекст) мають різноманітні обряди, які супроводжуються навмисним каліцтвом (знівеченням). Наприклад, обряд обрізання у хлопчиків та висічення клітора у дівчаток (як форма жіночого обрізання), які проводяться в одних культурах у дитинстві, в інших — у пубертатному віці, обряд ініціації (як обряд переходу на новий щабель розвитку або статусу, наприклад, з хлопчика — у воїна, з дівчинки — у жінку і т. п.). При цьому ритуальна дія (як дія невротичного, нав'язливого й садомазохістського характеру) переводиться в площину

сакрального, що дозволяє позбутися індивідуальної тривоги, почуття провини й страху.

Деяке висвітлення тематики садомазохістського й obsесивного ритуалу проводиться в роботах Т. Рейка, Ж. Лакана та ін.

На думку Т. Рейка, невід'ємною умовою й obsесивного, і садомазохістського ритуалу, є несвідома схильність до ненависті й осуду, що проявляється у формі самопокарання, а також у вигляді клятв, обіцянок, зароків і категоричних твердженнях, які за певних умов обертаються прокляттями для самого страждущого [5].

На думку Ж. Лакана, повторення, яке лежить в основі всякого ритуалу, має своєю метою відчуження суб'єкта від переживання Бога. Повторення виступає як функція, яка дозволяє уникнути небажаної загрози (або зустрічі з переносом, що лякає) стосовно стосунків любові-ненависті. За Ж. Лаканом, перверт (садомазохіст) зберігає власний доступ до насолоди (приховуючи його від батьківської фігури), а obsесивно-компульсивний невротик уступає все — одержуючи при цьому задоволення, що має характер заміщення [2, с. 281].

На думку З. Фрейда, у кожного нав'язливого невротика можна виявити переконаність (або як мінімум — підозру) у тому, що думка є всемогутньою.

Таке відношення природно трансформується у молитовний ритуал. Це дало Фрейді підстави для проведення аналогії між манерами нав'язливих невротиків та ритуально-релігійною поведінкою і ствердженням, що «релігія — це не що інше, як obsесивний невроз, який розтягнутий до масштабів соціуму» [3].

Однак зводити всякий ритуал винятково до obsесивно-компульсивної структури значило б збіднювати не тільки джерело сакрального (як джерела релігійних ритуалів), але й увесь хід соціогенезу й онтогенезу (як джерела ритуалів повсякденності). Таким чином, розгляд взаємозв'язку ритуалу повсякденності, невротичного й сакрального, аналіз значення ритуалів у житті соціуму й окремого індивідуума вимагає більш поглибленого підходу в дослідженні ритуалів.

Отже, розуміння відмінностей між функціонуванням ритуалів як хворобливих стереотипів поведінки, що супроводжують прояви харчових порушень, та здорових стереотипів (у якості повсякденних рис життєдіяльності — звичок, навичок, прив'язаностей) з необхідністю потребує проведення ґрунтовного аналізу значення ритуалів в ході історіогенезу та філогенезу, що буде зроблено у наших подальших дослідженнях.

Список літератури

1. Ахмедов Т. И. Практическая психотерапия / Т. И. Ахмедов. — М.: Эксмо, 2008. — 752 с. (Серия: Новейший справочник психолога).
2. Лакан Ж. Основные понятия психоанализа / Ж. Лакан//Семинары. Т. 11. — М.: Гнозис (Логос), 2004. — 304 с.
3. Лейбин В. М. Психоанализ/ В. М. Лейбин. — СПб.: Питер, 2008. — 592 с. (Серия: Учебное пособие).

4. Фрейд З. Лекция 17: Общая теория неврозов. Смысл симптомов // Введение в психоанализ / Зигмунд Фрейд; [пер. с нем. Г. В. Барышников]. — СПб.: Питер, 2008. — 384 с. (Серия: Золотой фонд психотерапии).
5. Reik T. Masochism in sex and society / T. Reik // First Black cat Editions. — New York: USA, 1962. — 441 p.

Шебанова В. И.

кандидат психологических наук, доцент кафедры практической психологии Херсонского государственного университета

ПИЩЕВЫЕ ДЕФОРМАЦИИ В ЗЕРКАЛЕ РИТУАЛА

Резюме

Статья посвящена анализу деформаций пищевого поведения с позиций функционирования невротического ритуала — обсессивно-компульсивного и перверсионного (садомазохистского).

Ключевые слова: деформации пищевого поведения, психогенное переедание (компульсивное переедание, невротическое переедание, гиперфагия), булимия, анорексия; ритуал: аутосадомазохистский, навязчивый.

Shebanova V. I.

the Kherson State University, Ph.D., Associate Professor of Applied Psychology

FOOD DEFORMATIONS IN MIRROR OF RITUAL

Summary

This article deals with the analysis of deformation of the eating behavior from the point of functioning of the neurotic rituals specifically with the obsessive-compulsive and perversion (sadomasochistic).

Key words: deformation of eating behavior, psychogenic eating (compulsive over-eating, neurotic eating, hyperphagia), bulimia, anorexia ritual autosadomasochistic, haunting.

УДК 159.9.016

Яновський М. І.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Донецького національного університету

ПРИНЦИП «ЗОЛОТОГО ПЕРЕТИНУ» ЯК ОСНОВА МОДЕЛІ ГАРМОНІЙНИХ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ МІЖ СУБ'ЄКТАМИ

У статті принцип «золотого перетину» використовується як основа для виведення можливих властивостей ідеальних гармонійних взаємин між особистостями в соціальній групі. Автор приходить до висновку про важливу роль вольових проявів для таких взаємин.

Ключові слова: «золотий перетин», взаємність, цілісність, воля.

Психологічне здоров'я та благополуччя особистості багато в чому визначається гармонією-дисгармонією міжособистісних стосунків у сім'ї, колективі, суспільстві в цілому. Стосунки між людьми, в свою чергу, не просто складаються так чи інакше, але будуються ними, виходячи з того або іншого ідеалу. Ідеальні взаємовідносини в соціальній групі людям представляються по-різному: згуртована єдність, «разом як одне ціле»; вільне об'єднання розумних людей; група, влаштована строго ієрархічно, тощо. Проте чи є ці ідеали психологічно конгруентними?

Завданням нашої статті є побудова психологічно природної моделі гармонійних стосунків у соціальній групі.

Ризикнемо запропонувати як основу для такої моделі формулу «золотого перетину» — традиційний, відомий з давніх часів принцип, що виражає структуру гармонійних стосунків, гармонійних пропорцій між елементами однієї системи $a / b = b / a+b$ (чи $a+b / b = b / a$, що те ж саме) (див., наприклад: [16, с. 31]). Ця формула найбільше застосування знайшла в мистецтві, зокрема, в архітектурі й живописі [6; 16; 22]. Вона виражає кількісне співвідношення елементів системи, наприклад — співвідношення довжини сторін прямокутника. Сприйняття прямокутників, побудованих за принципом «золотого перетину», було свого часу піддане вивченню одним з «батьків» сучасної психології Г. Т. Фехнером (див.: [17, с. 9–19]). Для Фехнера «золотий перетин» — це не лише сукупність параметрів, що забезпечують суб'єктивне переживання гармонії в об'єкті, але й закон об'єктивного гармонійного устрою самого цього об'єкта [17, с. 18]. У цій думці Фехнер не був самотній. У результаті різноманітних досліджень вже можна скласти значний список «назв цілих галузей знання, де в тому або іншому виді золотий перетин виявляє своє обличчя. 1. Рослинні і тваринні організми. 2. Пропорції тіла і органів людини. 3. Біоритми головного мозку. 4. Компоненти генного апарату людини і тварин. 5. Будова ґрунтового родючого шару. 6. Планетарні системи. 7. Енергетичні взаємодії на рівні елементарних часток. 8. Темперований звукоряд. 9. Твори усіх видів мистецтва» [22, с. 260]. Досить цікаві дослідження В. А. Лефевра, які проде-

монстрували прояв «золотих пропорцій» в моделях, що описують отримані статистичні дані по процесу обирання людьми яких-небудь рівноцінних альтернатив [8]. Лефевр дав математично задовільну інтерпретацію своїх даних, включивши як елемент у свої моделі рефлексію досліджуваних людей (тобто, взагалі, самосвідомість, — що дає деякі підстави думати, що сама природа «золотого перетину» має певне відношення до суб'єктивних реалій, і тому здатна бути суб'єктивно значущою для людини і служити джерелом і орієнтиром його суб'єктивної спрямованості до ідеалу). Численність проявів принципу «золотого перетину» в природних, а також, як бачимо, в психологічних і соціальних процесах, дозволила одному з авторитетних фахівців з цього питання І. П. Шмельову заявити: «він — золотий перетин — є феноменом, що пронизує собою всі рівні організації матеріальних об'єктів, що мають динамічні якості, тобто загальносистемне явище» [22, с. 260].

Окрім математичного вираження «золотого перетину» у вигляді наведеної вище формули, існує також його декілька інтерпретація [9; 22]. Для аналізу нашого об'єкту — системи стосунків у соціальній групі, як, втім, і взагалі будь-якої системи, де елементами є люди і їх стосунки — це прийнятніше, зважаючи на нестійкість і динамічність, периферійність кількісних сторін життя такого об'єкту. Тому розберемо таку інтерпретацію детальніше. При декількісній інтерпретації «золотий перетин» береться як символічне вираження загального принципу гармонійного устрою будь-якої цілісної системи і виглядає таким чином: у гармонійній системі «ціле так відноситься до більшого, як більше — до меншого» (під «великим» і «меншим» маються на увазі частки цілого) [9, с. 356]. Таке розуміння суті «золотого перетину» є поширеним («Загальновідомо: золотий перетин — це закон пропорційного зв'язку цілого і складових частин, що входять до цього цілого» [22, с. 4]), проте містить істотну неточність. Тут необгрунтовано вважається, що символічним вираженням цілого у формулі є сума « $a+b$ », хоча в сучасній науці загально визнано, що ціле не є сума своїх частин (на це звернув увагу М. А. Марутаєв; проте він не стільки розв'язав цю проблему, скільки запропонував математичний спосіб її врахування [22, с. 187–189]). Але, з іншого боку, « $a+b$ » — це й не безформне нагромадження, «купа» (за виразом О. Ф. Лосева) з елементів « a » й « b ». Знак « $+$ » означає наявність упорядковуючого систему взаємного відношення елементів « a » й « b ». Вираз « $a+b$ », таким чином, символізує те, чому мають бути підпорядковані елементи гармонійної системи. І його слід розуміти не як відсутність в такій системі впорядковуючого центру взагалі («анархія»), а як відсутність у ній моноцентричності («монархії»), тобто як поліцентричність («біархія», «поліархія», або, за виразом П. А. Флоренського, «синархія» [19, с. 30]), свого роду «братерство» елементів системи. Інакше кажучи, гармонійні стосунки передбачають панування «взаємності» елементів, включених у ці стосунки, над елементами, а не самого одного з цих елементів.

Уявлення про «взаємність», або взаємозв'язок елементів в якій-небудь системі, як таку ж реальну силу, що й самі ці елементи, включені в цю систему, вдало сформулював той же Флоренський: «Таким чином, зв'язок

буттів, їх взаємовідношення і взаємноодкровення, самий є щось реальне і, не відриваючись від центрів, ним зв'язуваних, він і не зводиться до них. Він є синергія, спів-діяльність буттів, і неодмінно розкриває собою буття і те і інше» [19, с. 286].

Захисту досить близької ідеї, правда, такої, що відноситься до сфери методології психології, присвятив одну з перших своїх теоретичних робіт видатний радянський психолог С. Л. Рубінштейн [14].

На думку С. Л. Рубінштейна, для «наївної свідомості» «дано різноманіття чуттєвого споглядання, а зв'язки між елементами його змісту лежать поза даним», — тобто взаємні зв'язки, стосунки не оцінюються як реальність, як її компонент [14, с. 103].

(«Метафізичною» основою такої позиції «наївної свідомості» є, мабуть, стихійний монізм, моноцентризм в уявленнях про те, як влаштований світ; якщо центр у світі один, то йому ні до чого відноситися, ні з чим будувати взаємні стосунки. Для виникнення останніх потрібно декілька центрів (наприклад, «я» і «ти»). Логічно припустити, що одним з варіантів моноцентризму може бути егоцентризм. У цьому сенсі «наївна свідомість» тотожна егоцентричній.)

Така позиція «наївної свідомості» призводить до «відчуження» суб'єкта від об'єкту пізнання (через дереалізацію їх стосунків), і внаслідок цього — до розриву між явищем і суттю в пізнавальному процесі. Це призводить до того, що суб'єкт, не знаходячи смислових сутнісних параметрів в самій речі, вимушений привносити їх до неї штучно (тобто здійснювати свого роду «пізнавальні приписки»). Вихід, запропонований Рубінштейном, — у виявленні початкової, внутрішньої вбудованості суб'єкту і його психіки в дійсність, «підключеність» до неї: «Будь-який психічний факт — це і шматок реальної дійсності» [12, с. 13]. Або, що в даному випадку означає те ж саме, — у визнанні, що психіка «є специфічним способом існування», має власну онтологічну природу» [1, с. 111]. «Вбудованість у дійсність» означає визнання суб'єктом, що пізнає, себе повноцінною «одиницею» дійсності поряд, разом з пізнаваним об'єктом. Те, що виходить за межі наочності для суб'єкта, який пізнає, може бути тоді пізнано ним через пізнання самого себе, рефлексію пізнавального процесу, завдяки висхідній вбудованості суб'єкта і його пізнання в реальні стосунки з об'єктом пізнання, точніше, в систему таких стосунків. У цьому випадку, за словами Рубінштейна, «аналіз предмета пізнання дається як опосередкований через аналіз пізнання предмета. Трансцендентне — це те, у що вплетена думка людини, така, що не вичерпує його» [15, с. 324].

«Наївна свідомість», охарактеризована Рубінштейном, виходить з передумови, що річ, з'являючись перед суб'єктом, лише дана йому, не взаємодіє з ним, і тому її пізнання залежить лише від точності фіксації параметрів її об'єктної даності. Передбачається, що річ у всякому акті пізнання кожного разу вже є, вже визначена до самого акту пізнання. Тому таке пізнання є постійна «гонитва» за минулим, реконструювання, виявлення слідів подій, що вже сталися. Отже у своїй основі воно завжди — лише непряме пізнання, пізнання так би мовити з боку.

Структурно таке пізнання аналогічне слідчому процесу в юридичній практиці: за слідами злочину відновити його картину. Ця аналогія дає підстави припустити, що і метою непрямого пізнання може бути не стільки виявлення істини самої по собі, скільки кваліфікація події, що сталася, по «доказах» (= підведення його під який-небудь «закон»). Інакше кажучи, непряме пізнання має кінцевою метою швидше «суд» над реальністю та її оцінку (зведення нового до вже відомого), ніж пізнання її в її суті.

Проте насправді будь-який пізнавальний акт — це також акт взаємодії суб'єкта з об'єктом пізнання, в якому і об'єкт, і суб'єкт взаємно змінюються. Або — в іншому формулюванні: змінюючи об'єкт, суб'єкт змінюється й сам («принцип єдності свідомості і діяльності» С. Л. Рубінштейна). Розуміння цього факту відрізняє сучасну науку (і філософію) від класичної раціоналістичної (див.: [10]). Якщо продумати цей факт, то ми дійдемо висновку, що пізнання суб'єктом об'єкту може знаходитися завжди (тобто за принципом, а не за фактом) лише «на грані», лише «напередодні» точного знання (або, інакше кажучи, знання найближчого можливого майбутнього об'єкту є важливий елемент розуміння його теперішнього). І, відповідно, система взаємних стосунків суб'єкта і об'єкта, як і взагалі будь-яких речей, будь-яких «одиниць реальності» в світі, завжди знаходиться в становленні, завжди частково спирається на майбутнє як певну реальність. І оскільки реалізація майбутнього, як можливості, залежить окрім іншого і від «доброї волі» (тобто від воління, бажання) суб'єктів, система взаємних стосунків між ними дійсна для них настільки, наскільки вони самі включають себе в дійсність, тобто беруть участь у ній. «Взаємність», стосунки стають реальною силою настільки, наскільки особи, включені в стосунки, самі роблять себе «посередниками» між своїм можливим майбутнім і сьогоденням (тобто виявляють і добровільно обирають своє майбутнє, яке в певному сенсі вже є до спроби його втілення). Якщо ж урахувати, що, згідно з думкою Д. М. Узнадзе, майбутнє як компонент включене серед різних психічних процесів саме у волю (воля як «проспективний» психічний процес [18, с. 378]), то остання, можна припустити, є засадою для такого «посередництва» (у волі «ця майбутня поведінка з боку «я» заздалегідь передбачається, і його реалізація залежить від «я»: воля цілком переживається як актуальність «я» [18]).

Отже, коротке обговорення методологічних ідей С. Л. Рубінштейна дає нам підстави вважати, що взаємність, взаємні стосунки стають реальністю для людей, що знаходяться в цих стосунках, за наступних умов:

1. Визнання людьми себе природною частиною реальності, повноцінними «одиницями» дійсності (і, напевно, тим самим — визнання дійсності «своєю»). Внутрішня вбудованість («вкинутасть») суб'єкта в дійсність робить самого суб'єкта незамінною дійсністю у світі, незамінним суб'єктом центром (тобто в суб'єкті виявляється статус онтологічної одиниці по відношенню до світу).

(Бачимо тут різницю з марксовою «людиною Петром», яка «лише коли віднеслася до людини Павла як до себе подібної... починає відноситися до самого себе як до людини» [11, с. 62]. Втім, у Маркса ця фраза ілюструє

думку, що «в певному відношенні людина нагадує *товар*» (курсив мій. — М. Я.) [11, с. 62]. Тобто пізнання себе через іншого — це насправді обмін себе на іншого, заміна себе іншим. Таке пізнання відкриває мені лише те, в чому я порівнянний з іншим, дорівнюю іншому, але засліплює мене по відношенню до моєї індивідуальності, до того, в чому я унікальний.)

2. Відсутність «приписок» у пізнанні суб'єктом об'єкту, точне співвідношення розкритого змісту об'єкту з його фактичною формою, тобто, можна сказати, «мовчання» про той можливий зміст об'єкту, з яким суб'єкт не зустрічався реально; це, напевно, робить об'єкт реальністю для суб'єкта.

3. Воля, яка виступає опорою майбутнього в теперішньому і робить теперішнє залежним не від інерції минулого, а від зусилля реалізації майбутнього. Виводячи суб'єкта з перебування в наявному стані, із замкнутості на собі, воля забезпечує його здатністю змінювати об'єкт, але одночасно і здатністю долати, змінювати себе. Воля, таким чином, виявляється здатною сполучати динаміку змін суб'єкта і об'єкту, і тому вона здатна перетворювати на реальність їх взаємні стосунки, взаємність.

Певним підтвердженням того, що виділені з ідей Рубінштейна три умови взаємних стосунків дійсно істотні, може бути концепція Е. Берна про три властивості «неігрового» спілкування: 1) «включеність у теперішнє»; 2) «близькість»; 3) «спонтанність» [3, с. 152]. Ці три властивості співвіднесені з названими нами, оскільки «включеність у теперішнє» робить психологічно реальним суб'єкта, «близькість» — об'єкт, а «спонтанність» — взаємодію суб'єкта з об'єктом.

Не дивлячись на те, що Рубінштейн при обґрунтуванні своїх методологічних ідей не ставив собі спеціальне завдання виявлення умов гармонійних стосунків між людьми, проте, внаслідок того, що він обґрунтував реальність взаємності, внутрішні взаємозв'язки в стосунках суб'єкта з об'єктом, його ідеї припустимо використовувати як опору для виявлення того, як принцип «золотого перетину» може бути реалізований в стосунках людей.

Перш, ніж ми скористаємося цією опорою, спробуємо знайти в самому принципі «золотого перетину» його істотні прояви, закономірності. Раніше ми виявили, що в «золотому перетині» істотну роль грає принцип поліцентричності, тобто взаємності у відношеннях елементів системи. Проте виникає питання: що здатне «сполучити», скріпити ці елементи, кожен з яких — один з центрів системи? Чому така річ, як взаємність, взаємовідношення, що конкретно ні в якому місці системи не виявляється, є реальною, діючою цілком конкретно на елементи системи? Інакше кажучи, де, в якій частині будови гармонійної поліцентричної системи «мешкає» її єдність, цілісність?

Щоб відповісти на це питання, треба врахувати одну з властивостей об'єктів, влаштованих згідно із «золотим перетином»: нескінченна подільність. У таких об'єктах елементи несуть в собі властивості усього об'єкту, до якого вони включені. Елементи елементів так само зберігають властивості початкового об'єкту, і так далі. Ділення нами об'єкту, таким чином, може тривати нескінченно, але система властивостей об'єкту при цьому

зберігатиметься. Те ж саме можна сказати інакше: об'єкт, що має «золоту пропорцію», може бути замінений на інший об'єкт, частиною якого є попередній об'єкт, так що новий об'єкт зберігатиме властивості висхідного об'єкту. Так, наприклад, «прямокутник золотого перетину є єдиним прямокутником, що розчленовується на квадрат і такий же золотий прямокутник» [8], який, у свою чергу, може бути розчленований за тим же принципом, і так далі. Або, що те ж саме: до прямокутника золотого перетину можна додавати квадрат із стороною, сумірною з прямокутником, і отримувати при цьому ми будемо знову прямокутник золотого перетину, тільки більшого масштабу. Таким чином, об'єкт, що має «золоту пропорцію», немов би несе в собі ієрархічну систему елементів, включених один в одного, і сам включений в таку зростаючу ієрархію включених один в одного об'єктів. Ми можемо змінювати масштаб розгляду об'єкту, але при цьому кожного разу стикатимемося в принципі з тими ж закономірностями. Звідси можна зробити висновок про те, де знаходиться носій цілісності по відношенню до елементів об'єкту. Він знаходиться за межами самого цього об'єкту, за межами сукупності елементів, з яких він складається; він знаходиться на вищому ієрархічному рівні. Тобто його носієм є той об'єкт, в який даний включений як елемент, як частина. Цілісність, таким чином, трансцендентна множині елементів цієї системи (та ж закономірність повториться, якщо буде взята до розгляду система будь-якого більш вищого ієрархічного рівня). Але, з іншого боку, ця цілісність не чужа, не є зовнішньою силою по відношенню до цієї множини, завдяки можливості так перетворити її, що станеться так би мовити сходження до безпосереднього носія цілісності цієї великої кількості. Інакше кажучи, сама природа елементів множини рухлива, доповнювана. Здатність до трансцендування, виходу за межі самого себе, таким чином, закладена в природі елементів системи, в рухливості цієї природи. Така рухливість і є опора цілісності системи всередині системи, в кожному елементі системи, — тієї цілісності, яка сама по собі, нагадаємо, трансцендентна, тобто за межами системи (точніше, сукупності елементів).

Отже, цілісність, а значить, і взаємність елементів множини існує завдяки включеності цієї множини в деяку реальність, яка є свого роду «субстратом» цілісності цієї множини. Цей «субстрат» доступний завдяки здатності елементів множини до трансцендування, «самоподолання» своєї множини за допомогою внутрішньої рухливості, тобто за допомогою внутрішніх змін, самотрансформацій. Важко побачити в цих останніх (як і в здатності до «самоподолання» рівня свого наявного буття) щось інше, окрім *волі*.

(Так, згідно з В. К. Каліним, вольова активність «виступає як компонент надситуативної активності і виходу особи за межі себе» [5, с. 54]. На думку Ш. Н. Чхартішвілі, «воля підіймає особу над сьогоднішнім» [20, с. 123]. Воля виводить суб'єкта за межі своєї власної поведінки: «Якщо для імпульсивної поведінки головне те, що відбувається в процесі самої поведінки, то для вольової поведінки вирішальне значення має те, що залишається після завершення поведінки» (курсив мій. — М. Я.) [21, с. 78].

Аналогічну ідею, правда, таку, що виходить з дещо іншого ракурсу бачення волі, висував Р. Ассаджолі: «Фактично воля, або волевиявлення самості, будучи справжньою незалежною енергією, супротивною спонуканням, одночасно є або може бути організатором або координатором спонукань, використовувати їх, в певному розумінні знаходячись на іншому рівні або в іншому вимірі» (курсив мій. — М. Я.) [2, с. 155]. Традиційним для психологів є також пряме надання волі функцій «здійснювача» цілісності психіки. Наприклад, на думку Ф. Ю. Василюка, «воля за своєю суттю — «орган» цілісної людини, особи» [4, с. 141].)

Воля, таким чином, ймовірно і є тією силою, яка здатна зробити взаємність (а з нею і взагалі гармонійні стосунки) реальністю (див. також вище наш аналіз ідей С. Л. Рубінштейна). Чому воля, а не емоції або розум? Тому що в емоціях суб'єкт виявляється переважно об'єктом дії зовнішніх сил; тут суб'єкт «об'єктний», — хоча і суб'єктивний. У розумі — навпаки: суб'єкт об'єктивний, але при цьому — «суб'єктний». У волі ж людина сполучає обидва ці аспекти побудови стосунків із зовнішнім світом. Вона проявляє себе і як суб'єкт, і як об'єкт одночасно: з одного боку, воля — це спрямування до чогось назовні, але з іншої — «воля у власному сенсі виникає тоді, коли людина опиняється здатною до рефлексії своїх потягів, може так чи інакше віднестися до них» [13, с. 187]. Тобто воля — сила, для якої об'єктом стає і сам суб'єкт. У той же час воля і об'єктивна (реалістична), і суб'єктивна (вибіркова), — інакше це не воля. Тому воля здатна міняти і зовнішній об'єкт, і самого суб'єкта разом, одночасно, зв'язано (порівняй: принцип єдності свідомості й діяльності). Тим самим вона взагалі сполучає елементи якої-небудь множини, перетворюючи їх у зв'язну систему взаємозв'язаних, взаємозалежних елементів (але не в моноцентричну систему!).

У конструйованій нами моделі ідеальних стосунків важливою стороною є те, що зміщується вісь, центр тяжіння психічних процесів, що активізуються перебуванням, життям у соціальній групі. У негармонійній групі почуття повноти, насиченості життя ґрунтується на інтенсивності й різноманітності *емоцій*, що виникають як реакції на різні події та ситуації, що трапляються. Пошлемося на відомий досвід аналізу «ігрового спілкування» американським психологом Е. Берном. За Берном, одна з сил, що породжують «ігри», — надія отримати певні емоційно стимулюючі зовнішні впливи, «погладжування» або задоволення від психологічних «уколів», що наносяться іншій людині [3]. Парадоксальним чином «насичують» «гравців» не лише позитивні, але і негативні емоції (якщо вони, наприклад, вписуються в «ігрову» роль «жертви»). Тому можна говорити про те, що «ігри» в бернівському сенсі взагалі породжуються установкою на отримання емоцій як таких. «Ігри» дозволяють структурувати час життя, а приносячи численні переживання, ще й заповнюють її суб'єктивно-смісловим змістом, тобто створюють почуття повноти життя (хоча, звичайно, така структуризація і така повнота є оманливими) [3].

У гармонійних стосунках відчуття повноти виникає завдяки повній включеності індивідуальності в коло стосунків. Тут людина є присутньою в

стосунках усім своїм «я». Через природну, неминучу наявність у кожному «я» чого-небудь унікального, такого, що не має аналогів для порівняння, повноту присутності усього «я» можна реалізувати, лише припускаючи право при реалізації себе виходити зі своїх мірок і критеріїв, а не тих, які існують у інших людей, або є загальноприйнятими. Така опора на свої мірки і критерії є ні що інше, як воля. Адже, за словами Д. М. Узнадзе, саме «у вольовому акті суб'єкт відчуває самоактивність» [18, с. 403], саме «воля переживається як активність «я» [18, с. 376]; і за думкою С. Л. Рубінштейна, «на відміну від імпульсивної дії, яка мов би проходить через людину і виривається у неї, вольовий акт виходить від людини і спрямовується нею» [13, с. 186]. Вище ми вже в достатній мірі розглянули це питання.

Таким чином, повнота життя в гармонійній соціальній групі пов'язана в першу чергу з волею.

Висновки. «Золотий перетин» як принцип гармонійного устрою систем може бути використаний для побудови моделі ідеальної побудови взаємостосунків і відносин у соціальних групах. За нашим аналізом така побудова характеризується певною психологічною специфікою, зокрема, пріоритетом вольової модальності в проявах людей у внутрішньому житті такої групи. Уявлення про ідеальну структуру відносин у соціальній групі може бути системою відліку для аналізу варіантів дисгармонійного устрою соціальних груп.

Зауважимо, що наш аналіз є лише спробою розв'язати поставлену проблему.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К. А., Брушлинский А. В. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна. — М.: Наука, 1989.
2. Ассаджиоли Р. Психосинтез. — М.: Рефл-бук, Ваклер, 1997.
3. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. — Л.: Лениздат, 1992. — 400 с.
4. Василюк Ф. Е. Психология переживания. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 200 с.
5. Калинин В. К. На путях построения теории воли // Психологический журнал. — Т. 10, № 2. — 1989. — С. 47–56.
6. Ковалев Ф. В. Золотое сечение в живописи. — К.: Вища школа, 1989. — 144 с.
7. Кудин П. А., Ломов Б. Ф., Митькин А. А. Психология восприятия и искусство плаката. — М.: Плакат, 1987.
8. Лефевр В. А. Формула человека: Контуры фундаментальной психологии. — М.: Прогресс, 1991. — С. 43–49.
9. Лосев А. Ф. Из ранних произведений. — М.: Правда, 1990. — С. 356–363.
10. Мамардашвили М. К., Соловьев Э. Ю., Швырев В. С. Классическая и современная буржуазная философия // Мамардашвили М. К. Необходимость себя. — М.: Лабиринт, 1996. — С. 372–415.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — Т. 23. — М.: Изд. полит. литературы, 1960.
12. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2 т. — М.: Педагогика, 1989. — Т. I. — 488 с.
13. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2 т. — М.: Педагогика, 1989. — Т. II. — 328 с.
14. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности // Вопросы психологии. — 1986. — № 4. — С. 101–108.

15. Рубинштейн С. Л. Человек и мир // Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. — М.: Педагогика, 1973. — С. 255–415.
16. Руубер Г. Э. О закономерностях художественного визуального восприятия. — Таллин: Валгус, 1985. — 344 с.
17. Торшилова Е. М. Можно ли поверить алгеброй гармонию? — М.: Искусство, 1988. — 208 с.
18. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования. — М.: Наука, 1966. — 450 с.
19. Флоренский П. А. У водоразделов мысли. — М.: Правда, 1990. — 446 с.
20. Чхартишвили Ш. Н. Место потребности и воли в психологии личности // Вопросы психологии. — 1958. — № 2. — С. 116–123.
21. Чхартишвили Ш. Н. Проблема воли в психологии // Вопросы психологии. — 1967. — № 4. — С. 72–81.
22. Шевелев И. Ш., Марутаев М. А., Шмелев И. П. Золотое сечение: три взгляда на природу гармонии. — М.: Стройиздат, 1990. — 343 с.

Яновский М. И.

кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии
Донецкого национального университета

**ПРИНЦИП «ЗОЛОТОГО СЕЧЕНИЯ» КАК ОСНОВА МОДЕЛИ
ГАРМОНИЧНОГО ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ СУБЪЕКТАМИ**

Резюме

В статье принцип «золотого сечения» используется как основа для выведения возможных свойств идеальных гармоничных взаимоотношений между личностями в социальной группе. Автор приходит к выводу о важной роли волевых проявлений для таких отношений.

Ключевые слова: «золотое сечение», взаимность, целостность, воля.

Yanovsky M. I.

Ph. D., Associate Professor, Department of Psychology
Donetsk National University

**THE PRINCIPLE OF «GOLDEN SECTION» AS THE BASIS MODEL
OF HARMONIC RELATIONSHIP BETWEEN SUBJECT**

Summary

In this paper the principle of the «golden section» is used as a basis to derive the possible properties ideal of harmonious relationships between individuals in a social group. The author comes to the conclusion of the importance of volitional manifestations for such a relationship.

Key words: «Golden Section», reciprocity, integrity, will.

УДК 159.922.62

Яремчук О. В.

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної та прикладної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ІСТОРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ТА АКМЕОЛОГІЯ: ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ТЕОРІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ МІФОТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Прогнозування пізнання та саморозвитку особистості в умовах культурної глобалізації потребує розробки соціально-психологічної теорії етнокультурної міфотворчості особистості. Ключові поняття та положення даної теорії розширюють та поглиблюють дослідницькі та практичні стратегії історичної психології та акмеології. Зв'язок між цими галузями знань уможливує нове бачення самоздійснення особистості в культурі.

Ключові слова: історична психологія, акмеологія, теорія етнокультурної міфотворчості особистості, самоздійснення особистості в культурі.

Розв'язання актуальних нині комплексних проблем формування і розвитку особистості, прогнозування її соціальної активності в трансформаційному суспільстві передбачає введення історичного часу в психологічні дослідження [4]. Особливий матеріал для цього надає історична психологія, що вивчає своєрідність психологічного складу, зокрема вищих психічних функцій людей, які уособлюють у собі певні історичні епохи [1]. З іншого боку, виникає своєрідне соціальне замовлення для розвитку акмеології. Глибокі та багаторівневі перетворення у всіх сферах соціуму ставлять високі вимоги до творчого потенціалу особистості. Виявилася гостра необхідність у професіоналах, здатних приймати самостійні рішення, ефективно діяти в умовах невизначеності та ризику, виступати в якості суб'єктів власного життя та культуротворців.

Для новітніх досліджень в галузі акмеології характерне цілісне бачення людини в культурно-історичному просторі. Тому в багатьох акмеологічних проектах присутня проблема «Культура як інтегральний показник акмеорієнтованого розвитку» [3]. Новим ракурсом бачення цієї проблематики є теорія етнокультурної міфотворчості особистості, яка пояснює складну суперечливу взаємодію етнокультурної картини світу та індивідуального образу світу суб'єкта [6]. Розроблені на її основі психологічні технології діалогу свідомості та несвідомого наближають вирішення філософсько-психологічної проблеми свідомого впливу творчої особистості на власне несвідоме. Сучасну акмеологію цікавить співтворчість особистості з несвідомими вмістами власного «Я» в ході самоорганізаційних процесів не тільки психіки, а ширше, внутрішнього світу людини загалом, включаючи її душевність та духовність.

Осягнення історичної своєрідності особистості нашого сучасника потребує знання культурно-історичних і психологічних феноменів, які постають

в міждисциплінарних дослідженнях акмеології та історичної психології. Для цього ми пропонуємо розглянути досвід застосування теорії етнокультурної міфотворчості особистості.

Центральною ідеєю даної теорії є досягнення розвитку індивідуальності людини в культурі, найповніше розкриття людських сутнісних сил та їх втілення у культурно-історичний простір суб'єктом етнокультурної міфотворчості. Базовими вихідними положеннями, на які спирається дана теорія виступають:

- Актуалізація етнокультурного міфотворчого потенціалу особистості та спільноти за принципом карнавальності.

- Етнокультурна міфотворчість — екологічний спосіб пізнання, саморозвитку та самоздійснення особистості в умовах культурної глобалізації.

- Етнокультурна міфотворчість базується на індивідуальному авторському міфотворенні, що передбачає конструювання «Я» на рівнях колективного несвідомого, особистого несвідомого, особистого міфу, індивідуального авторського міфу, культурного соціогенезу та соціальної ідентичності.

- Детермінантою індивідуальної міфотворчості є складна суперечлива взаємодія етнокультурної картини світу та індивідуального образу світу суб'єкта.

- Соціально-психологічним механізмом актуалізації етнокультурного міфотворчого потенціалу особистості є спільний вчинок, який оприявнюється в механізмах символотворчості та смислотворення суб'єкта психічного життя.

- Індивідуальний авторський міф конструюється за моделлю спільного вчинку і тому фасилітує спільну вчинкову міфотворчу діяльність по створенню консолідуючого національного міфу.

- Індивідуальний авторський міф потенційно впливає на освоєння і розвиток загального національного міфу тому, що відбиває взаємозв'язок ментальності особистості як суб'єкта та ментальності етносу як колективного суб'єкта.

В процесі обґрунтування соціально-психологічної теорії етнокультурної міфотворчості особистості був сформований авторський понятійно-категоріальний апарат, що інтегрував в собі напрацювання кількох теоретико-методологічних підходів в психології.

Етнокультурна міфотворчість особистості — процес створення суб'єктивного міфологічного простору, що корелює з визначеним типом культурно-історичного, етносоціального й екзистенціального досвіду, відбитого в різних текстах (нарративах, поведінці і, ширше, у життєвому шляху в цілому).

Самоконструювання «Я» — постійне смислотворення себе — як необоротного, спонтанного, множинного в нарративі, під час якого очевидні варіанти розгортання суб'єктивного смислу в інші виміри, що стимулює особистість до постійної творчості себе й саморефлексування.

Культурний соціогенез — вибіркове засвоєння певних соціалізаційних впливів (резонанс внутрішніх інтенцій з певними культурними зразками, які існують у соціалізаційному просторі), на основі якого виробляються

суб'єктивні смисли самоздійснення особистості (освоєння культури). В результаті культурного соціогенезу у колективне поле досвіду спільноти додаються продукти індивідуального процесу самореалізації в даній культурі у вигляді авторських текстів.

Індивідуальний авторський міф — трансцендентний акт цілісного охоплення суб'єктивного екзистенціального досвіду, пізнаючи який шляхом інтерпретації автонаративу, особистість розширює межі уявлень про власний внутрішній та зовнішній світи. Індивідуальний авторський міф постає в діалозі суб'єкта культуротворчості з несвідомим у міфологічному наративі і є результатом осмислення особистого міфу. Найяскравішим його проявом є творчість життєвого шляху, що оприявнюється у літературі, музиці, хореографії, живописі і т. ін.

Принцип карнавальності — спілкування між інакшими і різнопорядковими суб'єктами в інтра- і інтерперсональних планах, наддинамічний сенсовірний процес гармонізації різнорівневих світів людини, що відкриває в ній сенсову єдність мікро- і макрокосму. Передбачає встановлення зв'язку ідентифікації особистості з рівнем колективного несвідомого через індивідуальну авторську міфотворчість.

Етапи конструювання «Я» — послідовні та взаємопов'язані стадії розгортання суб'єктності особистості завдяки етнокультурній міфотворчості, що постає у вигляді інтенцій індивідуального авторського міфотворення життєвого шляху. Індивідуальна авторська міфотворчість може сприяти проходженню етапів конструювання «Я», серед яких: самоактуалізація, що в парадигмі етнокультурної міфотворчості постає як проектування власного «Я» в міфологеми, продуковані світовою культурою, саморозвиток — як вироблення автором-міфотворцем суб'єктивних цінностей та смислів в індивідуальному авторському міфі і самоздійснення суб'єкта культури в спільному вчинку етнокультурної міфотворчості особистості й спільноти.

Актуалізація етнокультурного міфотворчого потенціалу — це природний процес самоідентифікації з власною культурою за допомогою етнокультурної міфотворчості особистості. В його перебігу виявляються взаємопов'язані етапи конструювання «Я». Перший етап — самоактуалізація — постає як спонтанне конструювання «Я» культурою та соціальним оточенням; лише на вершині самоактуалізаційної піраміди особистість перебирає на себе роль автора-міфотворця свого життєвого світу, коли реалізує мета-цінності. Другий етап — саморозвиток — розгортається вже як індивідуальна авторська міфотворчість та самоконструювання «Я» в культурно-історичному просторі, він відповідає рівневі індивідуальності. Третій етап — самоздійснення — знову переводить людину у площину спонтанного конструювання «Я», яке, однак, оприявнюється в організаційних та самоорганізаційних вимірах цього процесу. Особистість, наділена досвідом самоактуалізації, саморозвитку та самоздійснення, завдяки практиці індивідуального авторського міфотворення самоініціюється в культурі.

Розкриємо можливості історичної психології для акме-орієнтованого розвитку сучасної особистості, спираючись на теорію етнокультурної міфо-

творчості. Історичну психологію слід визначати як вивчення психологічного складу певних історичних епох, а також змін психіки та особистості у спеціальному культурному макрочасі, що зветься історією [1]. Дійсно, історична психологія — особливий вид гуманітарних досліджень, що ставить сучасну особистість в історичний зв'язок часів. Він дозволяє охопити часові інтервали, які багаторазово перевищують тривалість людського життя. Як вважав І. Г. Білявський: «Зв'язок між людьми архаїчних і сучасних суспільств здійснюється через повторне поживлення символів, проникаюче в саму глиб процесів вічної трансформації» [2, с. 315]. Тобто медіатором між епохами є міфологічний простір особистості.

Тенденція реміфологізації сучасної культури надає нового звучання, здавалося б, уже добре вивченому феномену міфотворчості. Ми ще раз переконуємося в тому, що міф є культурною універсалією, «матрицею» індивідуального буття і культури в цілому. Він виступає основою домінантою хаотичного і нерівноважного середовища, саме тому в період трансформації соціумом активно використовуються міфологічні образи і сюжети в мистецтві, ЗМІ, політиці: створюються численні варіації архетипових сюжетів, розширюється коло міфів, на які орієнтуються художники, інтенсифікується створення «авторських міфів». Таким чином, міф — це не екзотична периферія культури, а її фундамент, своєрідна мова, на смисловій базі якої спілкуються представники однієї культури. Міф є особливим проявом «інобуття особистості» (О. Ф. Лосєв): медіатором між свідомістю та несвідомим, між реальним і потенційним «Я», відбитим у «особистій історії», наративі.

До вищевикладеного слід додати розуміння психо-історичної реконструкції як діалогу дослідника з представниками іншої історичної епохи за допомогою наративу. Психо-історична реконструкція є способом розуміння поля культурно-історичних смислів, притаманного певному історичному періоду. В наших дослідженнях ми зіткнулися з тим, що молодь, включаючись в діалог з минулими епохами, отримує новий суб'єктивно розширюючий їх свідомість досвід [4, с. 167]. По суті психо-історична реконструкція може бути витлумачена як механізм самоконструювання «Я» в постмодерністську епоху на основі індивідуального авторського міфотворення. Отже, ресурс досліджень в галузі історичної психології, на наш погляд, набагато ширше, ніж просто вибудовування картини минулого, вступ у діалог з нею і збагачення двох взаємодіючих культур. Нинішні умови культурної глобалізації відкривають для індивідуальності можливість конструювати суб'єктивні смисли в культурно-історичному просторі різних епох, досягаючи таким чином специфічного ефекту самореалізації через психо-історичну реконструкцію. Привнесення в проблематику особистості поняття «культурно-історичний простір» дозволяє розглядати особистість як процесуальний феномен, який має різні рівні прояву в залежності від стадії самоздійснення суб'єкта. У цій логіці особистість — це спосіб позиціонування глибинного «Я» в ході життєтворчості, здійснюваного шляхом самоконструювання в індивідуальному міфологічному просторі, позначеному як «індивідуальний авторський міф».

Культурно-історичний простір в цілому ми розуміємо як синтез епістем — певний спосіб упорядкування та переживання світу окремим соціоісторичним «організмом» за О. Шпенглером (тобто певною соціальною системою: етносом або нацією), а також його розвиток в ході психо-історичного становлення. Таким чином, культурно-історичний простір — це, з одного боку, семантичне поле певної епохи чи культури, а з іншого — поле цінностей, смислів і символів, актуалізованих особистістю в ході її самоконструювання. Культурно-історичний простір особистості резонує з культурними артефактами, які відображають потенційні екзистенційні смисли — моделі самоконструювання «Я» на основі синтезу різних епістем.

Слід зауважити, що сучасні умови становлення особистості передбачають взаємодію різних епістем, запропонованих носіями різних культур в глобальному світі. Звичайно, це стимулює розуміння ментальної структури епістем, віддалених від тієї, в якій соціалізувалася особистість. Це припущення поширюється і на такий феномен, як діалог релігій та конфесій, до якого долучається особистість в умовах мультикультуралізму. В описаних вище соціальних обставинах загострюється потреба занурюватися в культурно-історичний простір, в якому відбувалось становлення різних епістем з метою осягнення їх істинних цінностей і смислів. Саме такий запит виникає в особистості, що йде шляхом самоактуалізації, саморозвитку та керованою інтенцією до самоздійснення. Отже, виходячи з самодостатності епістем різних епох, можна припустити, що задіюючи їх як ексклюзивні моделі світорозуміння і світовідчуття в процесі самоконструювання особистості, стає можливим привнесення у внутрішній світ тих символів і метафор, які недоступні особистості поза діалогом з різними культурними епохами. Більше того, мова може йти про синтез різних семантичних полів, що належать різним епістемам в культурно-історичному просторі особистості. Тобто, макрокультура на сьогоднішній день сприймається як творча інтерпретація різних епістем авторами власних мікрокультур, що виникають в індивідуальному авторському міфотворенні. Така необхідність виступати інтерпретатором культурних смислів призвела до того, що сьогодні досягненням культури небезпека загрожує з боку їх омасовлення. Масовий доступ до досягнень високого мистецтва породив прагнення їх спростити та «наблизити» до повсякденної свідомості й побуту пересічної людини. Те, що було колись вершиною творчого пошуку, стає в інтерпретації масової людини, яка споживає культуру, всього лише предметом розваги, колекціонуванням вражень. Механічне збільшення знань, відомостей аж ніяк не сприяє виходу на якісний рівень — рівень особистісної зрілості.

У зв'язку з такими обставинами перехід від споживання культури до творчої дії в ній стає дедалі більш драматичним, важким, ризикованим. З дитинства людина вступає в лоно культури як в сім'ю, яку не вибирають. Пізніше в юнацькому віці стає актуальною творчість самого себе, слідуючи культурним зразкам і цінностям. Ознакою зрілості є діалог з культурою, віднайдення символів, відповідних сутності внутрішнього і зовнішнього світу. Назвемо основні риси пізнання світу суб'єктом культуротворчості.

Пізнання набуває ознак драматургійності та дискусійності. Виявляється прагнення не стільки засвоїти дане освітою знання, скільки передбачити, самому отримати його. «Перетворення» цінностей актуалізує культурно-історичний потенціал особистості.

Психо-історична реконструкція багатовікового шляху до сучасного стану культури — це ще і перегляд, переоцінка того, що досі вважалося незаперечною культурною вершиною, порівняння своїх духовних потреб з духовними пошуками великих геніїв культури. Культура таким чином перетворюється з «застиглої» в «гарячу». Культурно-історичний простір відкривається суб'єкту не як тягар, який потрібно підняти, а як живе поле смислів, психологічний простір для розвитку індивідуальності. Це, перш за все, постмодерне бачення культури та історії, що вимагає специфічної чутливості до смислових зв'язків і контекстів, суб'єктності, готовності до етнокультурної міфотворчості.

Антропоцентричний енциклопедизм проявляється в пієтеті до минулого, у якому зберігається різноманіття особистих історій, суб'єктивних цінностей і смислів. Він підштовхує особистість до самостійного зіткнення з культурою, до індивідуального визначення свого місця в ній. Такий імператив в діалозі з культурою, безумовно, провокує суб'єктну позицію творчої особистості. Секрет перетворюючого ефекту катарсису — в самопереверненні «Я» через зіткнення і вступ в резонанс з культурними смислами, вихід за межі буденної свідомості. Стан розімкнутості, в якому можливий ривок самоорганізації [6]. Елементи катарсису — духовного очищення — містяться в будь-якій творчій діяльності. У пізнанні — особливо, оскільки воно містить в собі імпульс співпереживання генію. Здатність катарсису перетворювати руйнівні емоції в творчі приваблювала багатьох дослідників в психології мистецтва (Г. Лессінг, Л. С. Виготський та ін.)

Сьогодні безліч елементів культури, властивих тим або іншим епохам, випадають з духовного кругозору більшості людей. Людина як суб'єкт культуротворчості відновлює «дивні», на погляд сучасників, епізоди культури минулого часу, і в той же час створює нові знаково-символічні форми. Вона виступає як вільна творча індивідуальність, яка співвідносить елементи культури в індивідуальному авторському міфі. Чим вищий рівень культури окремої епохи, чим вона психологічно досконаліша, тим вільніше реалізуються зв'язки макро- і мікрокультури інтерпретатора, вступаючого з нею в діалог. Але, з іншого боку, не можна забувати і про вимоги до самого інтерпретатора, який є не тільки носієм загальної культури людства, але також виступає як її критик і як її творець. У культурно-історичному просторі людина, вступаючи в діалог з різними епохами та етнічностями, виходить з-під безпосередньої влади свого часу. Це робить її універсальною в сенсі можливостей самоконструювання. У сьогоденних умовах традиційна гуманітарна культура змінюється постмодерністською мозаїчністю, тобто цілісністю, послідовністю, стрункістю, логічністю поступаються місцем «фрагментарності». Сучасна людина екстенсивно, стихійно накопичує інформацію, і лише накопичивши певний об'єм, починає виявляти приховану в ній структуру, відкриваючи

водночас причини і наслідки. Знання включають в себе обставини їх отримання, підкоряються їм, будуються, виходячи з певних подій. На думку А. Моля, в наш час фактура «екрану знань» докорінно інша у порівнянні з сіткою понять традиційної культури. «Екран знань» все більше уподібнюється волокну: знання складаються з розрізаних обривків, пов'язаних простими, чисто випадковими відносинами близькості за часом засвоєння або асоціацією ідей. Ці обривки не утворюють структури, але тяжіють до зчеплення, яке не гірше випробуваних логічних зв'язків ущільнює постмодерністський екран знань [5]. Такий тип культури вимагає від людини свідомої гармонізації свого культурного поля, перетворення його в поле смислів.

Висновки. Осягнення історичної своєрідності особистості нашого сучасника, потребує знання культурно-історичних і психологічних феноменів, які постають в міждисциплінарних дослідженнях акмеології та історичної психології. Для цього доречним є застосування теорії етнокультурної міфотворчості особистості, що розглядає її як автора свого життєвого шляху в культурно-історичному просторі.

Культурно-історичний простір — це семантичне поле певної епохи чи культури, а з іншого боку — поле цінностей, смислів і символів, актуалізованих певною особистістю в ході її самоконструювання. Навички самоконструювання особистості, які можуть бути напрацьовані в акмеологічних технологіях, пов'язаних з історичною психологією, включають:

- Перевтілення — активізацію уяви, перенесення себе в історичні обставини і спробу органічно жити в них. Знання рис епохи і фактів побутового життя надає перевтіленню особливої переконливості, виробляє «кут зору», вміння бачити світ очима людини минулого.

- Уміння з мінімального числа відомих історичних фактів отримувати максимальну кількість висновків щодо власних цінностей та смислів.

- Бачення світу в його цілісності, взаємодія з цілісним культурно-історичним простором, що сприяє елімінації відчуття меншовартості.

В цілому архаїка з її космогонією і антропогонією виявляється внутрішньо, психологічно актуальною для сьогоденних поколінь, по-перше, через присутність її в онтогенезі, а по-друге, в силу необхідності освоюватися в нових глобалізаційних умовах, де скасовується колишнє уявлення про час і простір, етнічність, культурну ідентичність. Отже сучасна людина знову опиняється перед завданням створення, закріплення і передачі досвіду. Застосування механізмів індивідуального авторського міфотворення в акме-орієнтованому розвитку особистості, дозволяє стикнутися з феноменом ініціювання не тільки як посвячення в сакральні знання первісного, а пізніше — традиційного суспільства аж до епохи пізнього Середньовіччя, але і підійти до практичної можливості самоініціації особистості як суб'єкта сучасної культури.

Синтезування індивідуального авторського міфу суб'єктом культуротворчості дає можливість зробити процес самоздійснення «Я» екологічним; толерантно включаючи особистісні смисли в культурно-історичний простір.

Список літератури

1. Белявский И. Г. Историческая психология / Предисл. к переизд. С. Д. Максименко., вступ. статья О. В. Яремчук. — Одесса: Одесский национальный университет, 2012. — 360 с.
2. Белявский И. Г. Лекции по исторической психологии / И. Г. Белявский. — Одесса: Астропринт, 2004. — 448 с.
3. Деркач А. А. Акмеологическая культура личности: содержание, закономерности, механизмы развития / А. А. Деркач, Е. В. Селезнева. — М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2006. — 496 с.
4. Историческая психология: истоки и современное состояние: монография / под. науч. ред. И. Н. Коваля, В. И. Подшивалкиной, О. В. Яремчук. — Одесса: Одесский национальный университет, 2012. — 395 с.
5. Моль А. Социодинамика культуры: Пер. с фр. / Предисл. Б. В. Бирюкова. — Изд. 3-е. — М.: Издательство ЛКИ, 2008. — 416 с.
6. Яремчук О. В. Індивідуальна авторська міфотворчість як самоініціація особистості в культурі // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського, упоряд. Л. А. Найдьонова, Г. В. Мироненко. — К.: Міленіум, 2009. — Вип.9. — 280 с.

Яремчук О. В.

кандидат психологических наук,
доцент кафедры социальной и прикладной психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ И АКМЕОЛОГИЯ: ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕОРИИ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО МИФОТВОРЧЕСТВА ЛИЧНОСТИ

Резюме

Прогнозирование познания и саморазвития личности в условиях культурной глобализации требует разработки социально-психологической теории этнокультурного мифотворчества личности. Ключевые понятия и положения данной теории расширяют и углубляют исследовательские и практические стратегии исторической психологии и акмеологии. Связь между этими отраслями знаний дает новое видение самоосуществления личности в культуре.

Ключевые слова: историческая психология, акмеология, теория этнокультурного мифотворчества личности, самоосуществление личности в культуре.

Yaremchuk O. V.

PhD of psychology, docent
department of social and applied psychology
I. I. Mechnikov Odessa National University

**HISTORICAL PSYCHOLOGY AND ACMEOLOGY: EXPERIENCE
OF USAGE THE THEORY OF ETHNOCULTURAL MYTH CREATIVITY
OF PERSONALITY**

Summary

Prediction of cognition and self-identity in terms of cultural globalization requires the development of socio-psychological theory of ethnocultural myth creativity of personality. Key concepts and provisions of this theory extend and deepen research and practical strategies of historical psychology and acmeology. The relationship between these disciplines enables a new vision of self-realization of the individual in culture.

Key words: historical psychology, acmeology, the theory of ethnocultural myth creativity of personality, self-realization of the individual in culture.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал «Вісник Одеського національного університету. Психологія» має мету інформувати читачів про нові наукові дослідження у сфері психологічної науки. У журналі друкуються статті та короткі повідомлення, в яких наведені оригінальні результати теоретичних досліджень і огляди з актуальних проблем за тематикою видання.

Статті публікуються українською, російською або англійською мовами.

Матеріали для публікації повинні бути оформлені таким чином:

- у першому рядку ліворуч вказують індекс УДК (жирний прямий); у кожному наступному рядку:

- (у називному відмінку виділити жирним прямим) **Прізвище, Ім'я, По батькові**, науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи автора (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються окремими рядками;

- (по центру прописними літерами, виділити жирним) **НАЗВА СТАТТІ**;
- (по центру виділити жирним) **Анотація**;
- (з абзацу) текст анотації українською мовою;
- (з абзацу) **Ключові слова**: (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним);

- текст статті;
- (по центру виділити жирним) **Список літератури**
- Список використаних джерел оформляється відповідно до стандартів ДСТУ ГОСТ 7.1:2006, ДСТУ 3582–97, ГОСТ 7.12–93;

- анотація російською мовою у такому порядку й вигляді: **Прізвища та ініціали авторів** (виділити жирним курсивом); **Назва статті** (по центру виділити жирним прямим); **Анотація** (по центру виділити жирним); (з абзацу) текст анотації; (з абзацу) **Ключевые слова**: (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним).

- анотація англійською мовою у такому порядку й вигляді: **Прізвища та ініціали авторів** (виділити жирним курсивом); **Назва статті** (по центру виділити жирним прямим); **Summary** (по центру виділити жирним); (з абзацу) текст анотації; (з абзацу) **Key words**: (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним).

- у структурі статті повинні бути відображені обов'язкові елементи згідно з вимогами ВАК України до наукових статей, а саме:

- постановка проблеми* у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;

- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми*, котрим присвячується стаття;

- формулювання цілей статті* (постановка завдання);

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
висновки з даного дослідження;
перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

2. **Текст статті** має бути набраний шрифтом Times New Roman, 13 кеглем через 1,5 інтервали; верхнє і нижнє поле — 2 см, лівє — 2,5 см, правє — 1,5 см; абзац — 1,25 см. Назви розділів в тексті статті — по центру, назви підрозділів — з абзацу, таблиці — по центру. Не допускається форматування за допомогою пустих рядків.

3. **Рисунки та графіки** у статтю вставляють в одному з форматів (jpeg, bmp, tif, gif) з роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi (подавати якісні оригінали). Написи на рисунках виконують шрифтом основного тексту та розміру. Рисунки підписують і нумерують (якщо їх більше ніж один) під рисунком по центру тексту — шрифтом розміру 12 накреслення *Курсив (Italic)*. Всі об'єкти в простих рисунках, які зроблені у Word, мають бути обов'язково згруповані. Текст статті не повинен містити рисунків і/або текста в рамках, рисунків, розташованих поверх/за текстом й т. ін., тобто текст повинен форматуватися таким чином, щоб для всіх об'єктів було встановлено розміщення «у тексті». Складні, багатооб'єктні рисунки з нашаруваннями готувати за допомогою графічних редакторів (CorelDraw, PhotoShop та ін.).

4. **Таблиці** подають як окремі об'єкти у форматі *Word* з розмірами, приведеними до сторінки складання. Основний кегль таблиці 11, заголовок 12. Заголовки таблиць розміщують по центру сторінки, накреслення п/ж, пряме, а нумерація таблиць (якщо їх більше ніж одна) — по правому краю сторінки.

5. **Формули** подають у форматі *Microsoft Equation 3.0 (4.0)*, вирівнюють по центру посередині тексту і нумерують в круглих дужках з правого краю. Шрифт за визначенням *Word*: *звичайний* — 13 пт, *великий індекс* — 9 пт, *маленький індекс* — 6 пт, *великий символ* — 14 пт, *маленький символ* — 10 пт.

6. Окремий файл — відомості про автора:
- прізвище, ім'я, по батькові;
 - учене звання, посада місце роботи автора (установа, підрозділ);
 - адреса; електронна пошта; телефон.

7. Стаття має бути прорецензована і рекомендована до друку та подаватися з рецензією керівника, консультанта або фахівця з проблеми, що досліджується, а також з рекомендацією відділення, оформленою як витяг із протоколу засідання відділення або Вченої ради установи.

8. Редколегія, за погодженням з автором, може редагувати матеріал. Відповідальність за зміст статті несе автор. В одному номері може бути опублікована тільки одна стаття автора.

Редакційна колегія журналу

«Вісник Одеського національного університету. Психологія»
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2,
м. Одеса, 65082

Електронну версію статті
можна надіслати електронною поштою за адресою
visnyk_psy@onu.edu.ua

Відповідальний редактор (контактна особа)
Кононенко Оксана Іванівна — канд. психол. наук, доцент
oksana.kroshka@gmail.com
тел. 067-796-40-10

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 11457-330р від 07.07.2006 р.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал
фаховим виданням з психологічних наук.
Постанова Президії ВАК України № 1-05/5 від 18 листопада 2009 р.

Затверджено до друку вченою радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 7 від 26.03.2013 р.

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Тираж 100 прим. Зам. № 257.

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.